

3k: kapital , klasa , kritika

Broj 1.

Kako čitati Marxov Kapital?

Wolfgang Fritz Haug vs. Michael Heinrich

Dileme ljevice: poteškoće, strategije, perspektive

Tekstovi nastali na osnovi izlaganja održanih na konferenciji Centra za radničke studije u listopadu 2013.

Recenzije

Ellen Meiksins Wood, Heide Gerstenberger,
Jan Rehmann, Michael Lebowitz, Lars T. Lih

Impressum:

Naziv: 3k: kapital, klasa, kritika

br. 1/ 2014.

ISSN 1849-6210

Naklada: 500

Uredništvo:

Stipe Ćurković, Marko Kostanić, Mislav Žitko

Grafičko oblikovanje i prijelom:

Iva Marčetić

Lektura:

Marko Kostanić

Tisak:

Kerschoffset

Izdavač:

Centar za radničke studije, Zagreb

Adresa uredništva:

10000 Zagreb, Ljudevita Posavskog 36

e-mail: info@radnickistudiji.org

www.radnickistudiji.org

Časopis izlazi dva puta godišnje uz potporu Rosa Luxemburg Stiftunga, Southeast Europe

3k: kapital, klasa, kritika časopis je Centra za radničke studije. Njegov sadržaj je teorijski, njegove intencije su teorijske i političke. Veliko ideološko “čišćenje” intelektualnog i političkog života postjugoslavenskih društava od svakog traga marksizma, za posljedicu je imalo pogubno osiromašenje konceptualnog aparata za analizu i kritiku dramatičnih društvenih promjena koje su nastupile s agresivnom i obuhvatnom restauracijom kapitalizma u regiji. Kritičko i teorijsko samoosromašenje reflektiralo se i u političkoj i ideološkoj dezorientaciji ljevice i eroziji njezinog društvenog značaja. Programatika i urednička politika *3k* proizlaze iz čvrstog uvjerenja da obnova recepcije Marxove kritike i pluralizma suvremenih marksističkih teorija predstavljaju nužan uvjet raskida s intelektualnim i političkim *statusom quo*. Doprinos obnovi sistemske analize i kritike kapitalizma i teorijskom produbljivanju njihove recepcije u regiji, nadamo se, doprinos je i afirmaciji perspektive njegova nadilaženja.

Sadržaj:

Kako čitati Marxov Kapital?

Wolfgang Fritz Haug vs. Michael Heinrich

Uvod: Interpretacijski spor oko Marxa: Haug vs. Heinrich.....	7
Wolfgang Fritz Haug: Historijsko/Logičko.....	17
Michael Heinrich: Novac i kredit u kritici političke ekonomije.....	39
Wolfgang Fritz Haug: Rastuće sumnje u monetarnu teoriju vrijednosti.....	53
Michael Heinrich: O "prakseologiji", "izvođenjima iz pojma" i čitanju tekstova.....	73
Wolfgang Fritz Haug: Prilog kritici monetarnog čitanja Kapitala: Heinrichov <i>Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije I.</i>	85
Wolfgang Fritz Haug: Prilog kritici monetarnog čitanja Kapitala: Heinrichov <i>Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije II.</i>	95

Dileme ljevice: poteškoće, strategije, perspektive

Uvod.....	109
Dora Levačić: Ne/produktivni odnos marksizma i feminizma	113
Danijela Dolenc: Zajedničko upravljanje kao princip socijalističkog guvernenmentaliteta.....	133
Tomislav Medak: Civilno društvo i politički rad na ljevici.....	139
Jovica Lončar: Čemu služi sindikalno organiziranje i kakve veze ljevica ima s tim?.....	149
Vuk Vuković: Leve organizacije i partije: "Misliti malo" vs. "Misliti veliko".....	161
Madlen Nikolova: O postsocijalističkoj ljevici u Bugarskoj.....	171
Aleksandar Stojanović: Osobenost srpskog političkog konteksta i posledice po levu politiku.....	183

Recenzije

Ellen Meiksins Wood, <i>Liberty and property: A Social History of Western Political Thought from Renaissance to Enlightenment</i>	205
Heide Gerstenberger, <i>Impersonal power</i>	211
Jan Rehmann, <i>Theories of Ideology</i>	217

Michael Lebowitz, <i>The Contradictions of "Real Socialism": The Conductor and the Conducted</i>	223
Lars T. Lih, <i>Lenin Rediscovered: What Is to Be Done? In Context</i>	229

Kako čitati Marxov *Kapital*?

Wolfgang Fritz Haug vs. Michael Heinrich

Interpretacijski spor oko Marxa: Haug vs. Heinrich

Prvi broj časopisa *3k: kapital, klasa, kritika* otvaramo prijevodom debate između Wolfganga Fritza Hauga i Michaela Heinricha vođene 2003. i 2004. godine na stranicama *Das Argument*, časopisa koji je još 1959. osnovao sam Haug i u kojem do danas igra vodeću ulogu kao izdavač i urednik. Iste godine osniva izdavačku kuću Argument Verlag, čiji izdavački program, eksplicitno posvećen "obnovi lijeve teorije", zrcali polihistorijske ambicije Hauga kao urednika i autora. Argument Verlag, pored časopisa i brojnih knjiga Hauga i njegove supruge, marksističko-feminističke sociologinje Frigge Haug, između ostalog izdaje njemačke prijevode izabralih spisa Stuarta Halla u pet knjiga, monumentalnu kritičku studiju o Nietzscheu Domenica Losurda na preko 1100 stranica, te kritičko izdanje kompletnih zatvorskih bilježnica Antonija Gramscija u deset tomova na ukupno 3600 stranica. Još ambiciozniji izdavački poduhvat predstavlja *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus* (HKWM) – *Historijsko-kritički pojmovnik marksizma*: prva knjiga izdana je 1994. godine, zaključna petnaesta planirana je za 2021. godinu. Dosad je objavljeno osam knjiga (u jedanaest svezaka). Iniciran u doba historijske erozije teorijskog i političkog utjecaja marksističke ljevice nakon kolapsa državnih socijalizama, HKWM je na prijetnju potiskivanja i brisanja njenih teorijskih i političkih doprinosa odgovorio sustavnim sabiranjem i kritičkom reevaluacijom njenog pojmovnog aparata. Enciklopedijske ambicije projekta potvrđuju i inkluzivnost i međunarodni raspon uključenih autorskih suradnika na ukupno planiranih 1500 natuknica, u upadljivom odmaku od često kritiziranog teorijskog parohijalizma velikog dijela njemačke ljevice.¹

Haug je i autor dvadesetak knjiga i gotovo nepreglednog broja eseja i članaka širokog tematskog raspona, koji, između ostalog, obuhvaća kritiku robne estetike, teoriju fašizma, teoriju ideologije, pitanje odnos filozofije i marksizma, tehnološke i društvene promjene suvremenog kapitalizma, filozofiju kulture, te interpretacije Brechta, Gramscija i Marxa.² Haug je bio i centralna figura utjecajne istraživačke skupine

1) Analogan projekt, ali bitno manje obujma, predstavlja *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Feminismus* (HKWF) – *Historijsko-kritički pojmovnik feminizma*, pod uredničkim vodstvom Frigge Haug, čiji prvi tom je objavljen 2003. godine.

2) Dvije Haugove knjige postoje i u jugoslavenskim izdanjima: *Uvod u "Kapital"*: dvanaest predavanja, Beograd: Komunist, 1979., u prijevodu Hotimira Burgera; te *Kritika robne estetike*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981., u prijevodu Olivere Petrović i Zorana Gavrića

Projekt Ideologietheorie (Projekt teorija ideologije) koja je putem kritičke rekonceptualizacije pojma ideologije 1970-ih i 1980-ih, a uslijed iskustva poraza šezdesetosmaških revolucionarnih nadanja, pokušala teorijski odgonetnuti razloge za sistemsku stabilnost razvijenih kapitalističkih društava, usprkos političkim izazovima i ekonomskim krizama. Osim po uredničkom i autorskom utjecaju i produktivnosti, Haug je na njemačkoj intelektualnoj ljevici poznat i kao žestok, često i nemilosrdan, polemičar osebujnog retoričkog stila. Tu reputaciju nije iznevjerio ni u raspravi s Heinrichom.

Michael Heinrich po mnogočemu predstavlja intelektualnu suprotnost Haugu. Nasuprot širokog spektra tema na koje je publicirao Haug, Heinrichove dosad objavljene četiri knjige³ i većina članaka posvećene su kritičkoj (re)evaluaciji Marxove kritike političke ekonomije, njezinih razvojnih cezura i dometa, ali i granica i nedosljednosti. Ako je Haug po intelektualnim ambicijama polimat, Heinrich je izraziti intelektualni specijalist. Odlikuju ga rijetko jasan stil, filološka akribija, sistematicnost i logička transparentnost argumentacije. Heinrich je ujedno istaknuti pripadnik 'mlađe' generacije teoretičara iz interpretacijske tradicije tzv. Novog čitanja Marxa⁴ (Neue Marx Lektüre), koja korijene vuče iz pionirskih radova nekadašnjih Adornovih studenata Hans-Georga Backhausa i Helmuta Reichelta iz ranih 1970-ih.⁵ Kao i za druge predstavnike Novog

3) *Die Wissenschaft vom Wert*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2. izmjenjeno i prošireno izdanje, 1999.; *Kritik der politischen Ökonomie*, Stuttgart: Schmetterling Verlag, 2004.; *Wie das Marxsche "Kapital" lesen?* Teil 1, Stuttgart: Schmetterling Verlag, 2009.; *Wie das Marxsche "Kapital" lesen? Teil 2*, Stuttgart: Schmetterling Verlag, 2013.

4) Za sažet prikaz razvoja i specifičnosti Novog čitanja Marxa u kontekstu šire povijesti marksizma, pisan iz perspektive predstavnika NML-a, vidi: Ingo Elbe, "Između Marks-a, marksizma i marksizama – načini čitanja Marksove teorije", na: <http://drustvenaanaliza.blogspot.com/2014/01/ingo-elbe-izmeu-marksa-marksizma.html>

5) Backhaus je u 1997. objavljenoj zbirci svojih najvažnijih članaka kao apendiks objavio svoje bilješke s Adornova seminara iz 1962. godine. U predgovoru ističe da je ponovno čitavši te bilješke morao uvidjeti da su u njima već izraženi neki centralni motivi njegova vlastitog kasnijeg rada. Ipak, kao ključni svjesni poticaj razvoju vlastite interpretacije Marxa ističe slučajni pronalazak rijetkog prvog izdanja prvog toma *Kapitala* iz 1867. u biblioteci studentskog doma u Frankfurtu. Usp. *Dialektik der Wertform*, Freiburg: Ča ira, 1997., str. 29, 501-13. U naknadnoj je perspektivi dakako moguće identificirati i ranije interpretatore koji su naglasak stavljali na Marxovu teoriju vrijednosti i problematiku fetišizma. Najsistematicniji među njima je vjerojatno sovjetski ekonomist Isaak Iljič Rubin, čiji su *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti* na ruskom izvornu objavljeni još 1924. No kako recepciju Rubina u Njemačkoj započinje tek 1970-ih, njegov rad nije bio neposredan izvor inicijalnoj fazi razvoja zapadnonjemačkog Novog čitanja Marxa. Usp. Isaak Iljič Rubin, *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, Zagreb: Stvarnost, 1978.

čitanja Marxa, i za Heinricha je karakteristično oslanjanje na kritička MEGA II (Marx-Engels Gesamtausgabe)⁶ izdanja Marxovih spisa i često izrazito kritičan stav prema rasprostranjenom 'standardnom' MEW (Marx-Engels-Werke)⁷ izdanju i brojnim uredničkim odlukama Engelsa pri sastavljanju drugog i trećeg toma *Kapitala* iz dijelova Marxovih različitih nedovršenih rukopisa. Heinrichova kritika Engelsa ujedno je polazište za obuhvatnu kritiku većine teorijskih projekata i tradicija koji su historijski nosili (ili svojatali) ime "marksizma": od klasične socijaldemokracije i marksizma Druge internacionale do Lenjina i kasnijeg "marksizma-lenjinizma". Heinrich im predbacuje nerazumijevanje Marxove teorije vrijednosti, odnosno previđanje specifičnosti i punih implikacija Marxovog radikalnog teorijskog raskida s radnom teorijom vrijednosti klasične političke ekonomije Smitha i Ricarda. Umjesto recepcije teorijski presudnog diskontinuiteta, generacije marksista (ali i nemarksističkih i antimarksističkih komentatora) Marxovu su teoriju vrijednosti brzopleti svodili natrag na radnu teoriju vrijednosti klasične političke ekonomije. Kritička rekonstrukcija Marxove teorije vrijednosti i njezina raskida s klasičnom političkom ekonomijom okosnica je Heinrichove interpretacije Marxove kritike političke ekonomije. Heinrich pritom ističe i ambivalencije i nedosljednosti samoga Marxa, koji je time nehotice doprinio trasiranju povijesti recepcije vlastite teorije u kojoj je njezin ključni *novum* izbrisana.

Heinrich historijske marksizme kritizira i na planu teorije države, njihovih konceptacija socijalizma i klasne borbe ali i zbog neznanstvenog napuhivanja marksizma u sveobuhvatan svjetonazor s kanoniziranim

6) MEGA ima burnu povijest. Izvorni projekt izdavanja MEGA vodio je Institut Marxa i Engelsa u Moskvi. Prvi svezak izdan je 1927. godine, uslijedilo je još trinaest prije nego što je Staljin obustavio daljnji rad na projektu. Voda instituta David Rjazanov uhapšen je 1931. i progna u Saratovsku oblast. Strijeljan je u sklopu velikih čistki 1938. godine. Slična sudbina zadesila je i druge suradnike instituta, uključujući Isaaka Rubina, koji je ubijen 1937. godine. Krajem 1960-ih Institut za marksizam-lenjinizam ZK Komunističke partije Sovjetskog Saveza i Institut za marksizam-lenjinizam ZK SED-a ponovno pokreću projekt. U svojoj drugoj inkarnaciji, projekt je poznat kao MEGA II. Izdavač je Dietz Verlag iz Berlina. Prvi svezak izlazi 1975. godine. Do kolapsa Sovjetskog Saveza i DDR-a izdano je 40 svezaka. Projekt 1990. preuzima Internationale Marx-Engels Stiftung iz Amsterdama, međunarodna mreža politički nezavisnih istraživačkih instituta osnovana posebno za tu svrhu. Od 1998. godine izdavač je Akademie Verlag iz Berlina. Od ukupno planiranih 114 svezaka dosad je objavljena polovica. Dovršetak projekta očekuje se za dvadeset godina. Dio dosad tiskanih svezaka dostupan je u elektroničkom obliku na: <http://mega.bbaw.de/megadigital>

7) Na MEW-u počiva i jugoslavensko izdanje Marx-Engels Dela na srpskohrvatskom koje je izdavao Institut za izučavanje radničkog pokreta u suradnji s beogradskom Prosvetom..

setom odgovora na sva moguća filozofska i politička pitanja. Na mjesto Marxova nedovršenog znanstvenog projekta i samosvjesnih limitacija njegovih eksplanatornih dometa, tako su – pod Marxovim imenom – stupile različite varijante filozofsko-političkih ‘nauka’ “svjetonazorskog marksizma”.

S obzirom na radikalnost i provokativnu obuhvatnost Heinrichove kritike, polemičke kolizije s predstavnicima ranijih i drugačijih interpretacija Marxa nisu mogle izostati. Kada je Heinrich u članku “Novac i kredit u kritici političke ekonomije”, pisan za *Argument* na poziv uredništva, kritički apostrofirao i Hauga kao predstavnika “tradicionalnog marksizma”, odgovor je bio neminovan. Približno pripadnik generacije Backhausa i Reichelta,⁸ Haug je vlastitu interpretaciju Marxa razvio neovisno o raspravama koje su njihovi radovi inicirali. Već 1974. objavljuje prvo izdanje svoga *Uvoda u "Kapital": dvanaest predavanja*. Tada definirane naglaske svoje “prakseološke” interpretacije *Kapitala* ne revidira ni u kasnijim izdanjima. Haugovo tumačenje razvoja kategorija Marxove analize oblika vrijednosti do pojave novčanog oblika kao posljedice konkretnog historijskog procesa i prakse razmijene, centralna je meta Heinrichove sistematske interpretacije pojmovnog razvoja analize oblika vrijednosti.

Povlačenje centralne problemske niti analize oblika vrijednosti nužno vodi odmotavanju cijelog niza povezanih pitanja i pojmove Marxove kritike političke ekonomije, pa se i opseg i dubina interpretacijskih razilaženja između Heinricha i Hauga multipliciraju. Je li Marxova metoda u Kapitalu “logička” ili “historijska”? Postoji li jednostavna (čitaj: nekapitalistička ili prekapitalistička) robna proizvodnja ili je robni oblik (kao dominantna forma) nužno vezan uz kapitalistički način proizvodnje? Ima li već i izolirana roba vrijednost ili je vrijednost strogo relacijski pojam, nešto što robe (u pluralu!) imaju samo u međusobnom odnosu, u odnosu društvene potvrde u razmjeni? I u uskoj vezi s tim: što označava pojam apstraktnog rada – redukciju na fiziološki utrošak ljudske energije kao zajedničke osnove svakog oblika konkretnog rada ili za kapitalizam specifičan *društveni odnos* potvrde? Marx je prepostavljao nužnost robnog karaktera

8) Haug je rođen 1936. godine, Reichelt 1939. Backhaus je nešto stariji, rođen 1929. Heinrich je rođen 1957.

novca (zlato). Osuđuje li to Marxovu teoriju novca na irelevantnosti u epohi poslijepodne napuštanja zlatnog standarda, ili je sama prepostavka o robnom novcu irelevantna s gledišta sistemskog razvoja novčanog oblika iz analize oblika vrijednosti?

Prividno čisto filološki karakter ovog nepotpunog popisa teorijskih kontroverzi za 'neinicirane' se može dojmiti kao implicitna potvrda društvene irelevantnosti suvremenih marksističkih rasprava za realne društveno-političke procese i sukobe. U polemički zaoštrenom obliku, to je rezultiralo optužbama za apolitični (ili barem politički irelevantni) teoretički hermetizam, odnosno optužbama za redukciju marksizma kao ujedno znanstvenog i političkog projekta na puku filološku "marksologiju". Takve optužbe posebno prate Heinricha i Novo čitanje Marxa. Haug, po vlastitom shvaćanju zastupnik prakseološkog čitanja Marxa, u toj konstellaciji prije pripada taboru teorijskih tužitelja. Pitanje statusa ljudskog djelovanja ili prakse za većinu čitatelja će vjerojatno biti najočiglednije političko po svojim implikacijama, no ono ostaje nerazdvojno od pitanja sistemskih imperativa kapitalističkog načina proizvodnje. U kapitalističkom društvu, u kojem se podruštvo privavnog rada odvija putem tržišne razmjene roba, ti imperativi nisu nešto čisto izvanjsko: materijalni opstanak svakog pojedinca ovisit će o tome do koje mjere je u stanju postupati u skladu sa specifičnom racionalnošću "zakona robne prirode". Riječima Heinricha iz njegova Uvoda u Marxovu kritiku političke ekonomije: "Osobe koje razmjenjuju u svome su djelovanju doduše slobodne, ali kao vlasnici robe moraju slijediti 'zakone robne prirode'⁹⁾. U historijski stabiliziranom kapitalizmu "zakoni robne prirode" su uvelike već normalizirani ili čak "naturalizirani", pa u tendenciji postaju svojevrsnom, za kapitalizam specifičnom, "drugom

9) *Kritik der politischen Ökonomie*, str. 61.

10) Ponovno Heinrich: "Ti odnosi zadaju određeni oblik racionalnosti kojega se svi pojedinci moraju držati ako u tim uvjetima žele opstati. Ako zatim djeluju u skladu s tom racionalnošću, time se reproduciraju i temeljni društveni odnosi na kojima ona počiva. Ilustrirajmo tu vezu jasnim primjerom. U društvu koje počiva na robnoj razmjeni, svatko mora slijediti logiku razmjene ako želi preživjeti. Činjenica da vlastitu robu želim prodati što skuplje, a tudu kupiti što jeftinije, nije jednostavno rezultat mog na 'maksimiranje korisnosti' usmjerenog ponašanja, nego mi ništa drugo zapravo ni ne preostaje (ako baš nisam toliko bogat da me razmjenjski odnosi više ne moraju zanimati). A pošto ne vidim alternative, svoje ponašanje možda čak i sam doživljavam kao 'prirodno'. A kada se većina ponaša na opisani način, onda se reproduciraju i društveni odnosi koji počivaju na robnoj razmjeni, pa time i prinuda na svakoga pojedinačno da se i dalje tako ponaša." *Kritik der politischen Ökonomie*, str. 43-44.

prirodom”, a time i osnovom djelovanja članova tog društva¹⁰. Iz toga slijedi da pozivanje na praksu ne znači automatski i iskorak u sferu slobode djelovanja s onu stranu kapitalističkih imperativa i zakonitosti njegove reprodukcije, a kamoli afirmaciju perspektive nadilaženja kapitalističkog načina proizvodnje. Ako će djelovanje pojedinaca u pravilu reproducirati uvjete iz kojih proizlazi racionalnost njihova djelovanja, onda to bitno komplicira i domet svakog apela na interes radničke klase kao pokretačke sile fundamentalne društvene transformacije. “Nijema ekonomска prinuda” vlastite reprodukcije unutar kapitalizma i prinuda poštivanja “zakona robne prirode” u svojim neposrednim učincima radnike će prije nagnati na percepciju prodaje vlastite radne snage – jedine robe koje imaju za ponudit – kao racionalan put u ostvarenje vlastitih interesa, nego što će ih usmjeriti ka revoluciji. Odnosno, nešto opreznije formulirano, specifičnost robe radne snage ne izuzima njezine vlasnike iz imperativa poštivanja “zakona robne prirode”, niti postoji sistemski plauzibilni razlozi za, u povijesti marksizma često nekritički reproduciranu, prepostavku o neminovnosti revolucionarnog usmjerenja “klasne svijesti” proletarijata.

Problematika fetišizma, koju Heinrich, nasuprot mnogim ranijim interpretacijama¹¹, identificira kao jedan od centralnih uvida Marxove kritike političke ekonomije, dodatno usložnjava svaku raspravu o praksi i klasnoj svijesti: “Ijudi u građanskom društvu žive u ‘začaranom’ svijetu, u kojem dolazi do ‘personifikacije stvari’: subjekti društvenog procesa nisu ljudi, nego robe, novac i kapital. Pritom se nipošto ne radi samo o ‘lažnoj svijesti’. Društvena praksa kapitalističkog društva je ta koja uvijek iznova proizvodi proces u kojemu ‘faktori proizvodnje’ stječu svoj vlastiti život i društvenu koheziju konstituira kao objektivnu nužnost od koje pojedinci mogu pobjeći jedino pod prijetnjom ekonomске propasti. Utoliko personificirane stvari doista posjeduju materijalnu silu. Fetišizmu društvenih odnosa podliježu svi članovi građanskog društva. Taj se fetišizam manifestira u ‘objektivnim oblicima mišljenja’ koji strukturiraju percepciju svih

¹¹) Slavna je (ili zloglasna, ovisno o perspektivi promatrača), primjerice, preporuka Louisa Althussera da se pri čitanju *Kapitala* poglavje o fetišizmu robe jednostavno preskoči jer predstavlja naivni humanistički preostatak u inače rigorozno znanstvenom projektu zrelog Marx-a.

članova društva. Ni kapitalisti ni radnici nisu u privilegiranoj poziciji da izbjegnu fetišizam.”¹² Stoga “Kapital” pruža elemente pomoći kojih se može razumjeti zašto su revolucionarni događaji tako rijetki, zašto ‘pobuna’ [...] ne vodi odmah borbi protiv kapitalizma: s analizom fetišizma, iracionalnosti oblika najamnine te trinitarne formule Marx je pokazao kako kapitalistički način proizvodnje stvara sliku same sebe u kojoj su društveni odnosi postvareni, u kojoj kapitalistički odnosi proizvodnje naizgled proizlaze iz uvjeta svake vrste proizvodnje, tako da su onda moguće jedino promjene unutar kapitalističkih odnosa. Do revolucionarnog razvoja situacije može doći, to nije isključeno, ali on je sve samo ne neminovan ishod.”¹³

Ukratko skiciran primjer statusa prakse u Marxovoj kritici političke ekonomije trebao bi prije svega ilustrirati do koje mjere su prividno krajnje apstraktne ili čak hermetične rasprave prožete političkim implikacijama. To ne vrijedi samo za diskusije o praksi, nego se po svojim kritičkim implikacijama proteže i na koncepcije poput “socijalističke robne proizvodnje” i “tržišnog socijalizma” koje su igrale važnu ulogu u real socijalizmu i jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu. Adekvatno razumijevanje sistemskih implikacija vrijednosti i robnog oblika kao oblika područtvljenja privatnog rada posredstvom tržišne razmjene u uvjetima konkurenkcije ujedno ukazuje na mogući smjer teorijski fundamentalne lijeve kritike tih historijskih eksperimenata, ali i dinamike njihova kolapsa. Teorijski dosljedna kritika iluzornosti “instrumentalizacije” robne proizvodnje za socijalističke ciljeve nije samo neophodan moment kritičkog suočavanja ljevice s vlastitom prošlošću, nego i šansa za formulaciju perspektive vlastitog budućeg djelovanja koja neće mehanički

12) No Heinrich odmah u sljedećem pasusu dodaje: “Medutim, fetišizam nije niti u potpunosti zatvoren mehanizam zasljepljivanja iz kojega nema izlaza. On prije čini strukturu pozadinu koja je uvijek prisutna, ali na pojedine utječe različitim intenzitetom te se može probiti iskustvom i promišljanjem.”, *Kritik der politischen Ökonomie*, str. 185. Nije dakle riječ o tome da bi se fetišizam fatalistički stilizirao u neprobojan kavez i implicitnu presudu svakom nastojanju nadilaženja kapitalizma, kao što su neki kritičari bili skloni tumaćiti, pa su na temelju toga izveli zaključak o politički fatalističkom karakteru velikog dijela Novog čitanja Marxa. Riječ o tome da svaka rasprava o praksi unutar kapitalizma fetišizam mora uzeti u obzir kao strukturu pozadinu percepcije svih članova kapitalističkog društva, pa se ni nadilaženje tog kompleksa objektivnih pojavnih oblika i njihovih inverzija i mistifikacija ne može jednostavno prepostaviti zbog nečije eventualne pripadnosti radničkoj klasi. To nije presuda revolucionarnim nastojanjima, ali svakako znači analitičko i političko usložnjavanje zadataka antikapitalističkih pokreta.

13) *Kritik der politischen Ökonomie*, str. 200-201.

robovati inventaru naslijedeđenih formula. Pored toga, rasprava između Heinricha i Hauga regionalnim bi čitateljima trebala približiti i nivo suvremenih marksističkih diskusija i polemika, a time ujedno demonstrirati jaz koji će biti potrebno premostiti nakon desetljeća ovdašnjeg svođenja marksizma na difamacijsku teorijsku glasinu. Obnova ljevice u regiji neće moći zaobići sustavan rad na sustizanju teorijskih "zaostataka" i konfrontaciju s punom kompleksnošću problematike kritike kapitalističkog društva, posebno ako se i dalje želi smatrati njezinim privilegiranim teorijskim mandatarom i vjerodostojnim političkim nositeljem alternativā.

Iako se nadamo da je diskusiju u ovom prijevodnom bloku moguće čitati i kao zasebnu cjelinu, primarno je zamišljena kao poticaj na produbljivanje kritičke recepcije Heinrichova već nekoliko puta citiranog *Uvoda u Marxovu kritiku političke ekonomije*, koji CRS uskoro objavljuje kao zasebno izdanje. Posljednja dva Haugova teksta iz ovog bloka predstavljaju pokušaj iscrpne kritike te – ne samo u Njemačkoj – vrlo utjecajne knjige, no sadržajno i po polemičkom naboju nedvojbeno predstavljaju nastavak njihove ranije rasprave iz *Argumenta*. Heinrich na tu ponovnu kritiku, u kojoj se u modificiranom obliku javljaju i mnogi raniji argumenti, nije direktno odgovorio, očito smatrajući da je rasprava, što se njega tiče, okončana. Rezultirajuću asimetriju u broju doprinosa ipak će, vjerujemo, korigirati objavljivanje cjelovitog prijevoda Heinrichova Uvoda, koji će čitateljima omogućiti da sami procijene plauzibilnost i domet Haugovih prigovora.¹⁴

Već drugi broj 3k donosi nastavak rasprava o Heinrichovom *Uvodu*: kritiku austrijskog (post)operaističkog teoretičara Karla Reittera i Heinrichov odgovor. U toj polemici, predmet spora je status klasne

14) Još jedna, završna, urednička napomena uz polemiku Haug/Heinrich: treći tekst u bloku, Haugove "Rastuće sumnje u monetarnu teoriju vrijednosti", izvorno je objavljen u *Das Argument*, br. 251, 2003. godine. Do te originalne verzije teksta, međutim, nismo uspjeli doći – čak ni preko samog autora. Haug nam je, umjesto toga, sugerirao prijevod modificirane verzije tog teksta, koja je objavljena kao peto poglavje njegove knjige *Das Kapital lesen – aber wie? Materialien zur Philosophie und Epistemologie der marxschen Kapitalismuskritik* iz 2013. godine. U nedostatku alternative, to smo morali prihvatići, jer bi izostavljanje tog teksta Heinrichov odgovor učinilo gotovo nerazumljivim. Do koje mjere je Haug revidirao ranije formulacije, nismo mogli sa sigurnošću utvrditi. No Heinrichov odgovor na originalnu, deset godina stariju, verziju teksta na nekim se mjestima očito referira na dijelove koji su uklonjeni ili modificirani u kasnijoj verziji Haugova teksta. Iako bi čitatelji tu činjenicu svakako trebali imati na umu pri čitanju verzije Haugova teksta iz 2013. i Heinrichova odgovora na verziju iz 2003., centralna mjesa sporenja i mnoge ključne formulacije na koje se Heinrich u svom odgovoru referira nalazimo i u verziji Haugova teksta iz 2013., pa je, nadamo se, šteta po koherentnost polemike u cjelini umjerena.

borbe u Heinrichovu prikazu Marxove kritike političke ekonomije. Kako će klasna teorija biti i težište prijevodnog bloka iz trećeg broja *3k*, ta će polemika poslužiti dvostrukoj svrsi: s jedne strane kao prilika za dodatno produbljivanje recepcije Heinrichova *Uvoda*, s druge kao svojevrsni uvod u dublju problematizaciju klasne teorije u trećem broju *3k*.

Stipe Ćurković

Historijsko / Logičko

Wolfgang Fritz Haug

1) "Mi znamo samo za jednu jedinu nauku, nauku o istoriji." (MED 6, 18, fn.)¹ Bez obzira na to što je ovaj iskaz u *Njemačkoj ideologiji* precrtan, on će ipak zadržati svoj smisao za cijelokupno stvaralaštvo Marxa i Engelsa kao i za većinu teoretičara i pokreta koji se na njega pozivaju. Time se historijsko (H) pojavljuje kao nadređeni pojam za sve moguće spoznajne objekte marksizma, a osim toga i za samorazumijevanje njegovih subjekata. Kritika političke ekonomije može se shvatiti kao sistematska historizacija kapitalizma kada se ovaj činio "prirođan". "Princip materijalističkog historizma [...] nalazi svoj izraz u metodološkoj direktivi koju je formulirao Lenjin: istražiti svaku pojavu sa stajališta njenog nastanka naovamo" (Küttler 1988, 84; usp. LW 29, 463). Antonio Gramsci se, u ime *historijskog materijalizma*, bori protiv filozofskog materijalizma kao povratka u metafiziku, koji je, prije svega, počeo napredovati u sovjetskom marksizmu; filozofija marksizma prema njemu, počevši od *Teza o Feuerbachu*, može biti samo filozofija prakse. Povijest mu je pritom toliko važna da on tu filozofiju shvaća kao "apsolutni 'historizam'" u smislu jedne "apsolutne sekularizacije i ovostranosti mišljenja" (H. 11, §27, 1430). Opći smisao marksističke teorije Maurice Merleau-Ponty vidi kao "jednostavno iskazivanje uslova bez kojih nema čovječanstva u smislu uzajamnog odnosa između ljudi, niti racionaliteta u istoriji" (1986, 187). Isto tako i Alain Lipietz poima marksističku teoriju kao "pokušaj 'apsolutne historizacije' svega onoga [...], što se u vladajućoj ideologiji pojavljuje kao vječno" (1992, 28).

Ali da bi se ti odnosi historizirali, mora se i historijsko (H) teoretizirati te se "materijalističko-dijalektička metoda [...] [mora iskazati] u teoretskom shvaćanju povijesti" (Korsch 1970, 56). Najvažniji analizandum je ipak "veza među ljudima, uslovljena potrebama i načinom proizvodnje i stara koliko i sami

1) Za trećinu skraćeni nacrt članka namijenjenog šestom svesku *Historijsko-kritičkog rječnika marksizma* (*Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*).

ljudi, - veza koja stalno uzima nove oblike i, prema tome, predstavlja ‘istoriju’” (MED 6, 29). Ovako započeta, povijest više ne obećava da će biti “skup mrtvih fakata, kao kod empiričara koji su sami još apstraktni” (ili pozitivista), niti “zamišljena akcija zamišljenih subjekata, kao kod idealista” (MED 6, 23).

Pitanja i kontroverze počinju čim se radi o onome *kako*. Sporan je znanstveni i teorijski karakter kao i status osnovnih pojmoveva i prepostavki. Taj je spor bio naddeterminiran konfliktima dijela komunističko-marksističkog radničkog pokreta oko “staljinističkog državotvorstva” te odcjepljenjem drugih dijelova i mnogih intelektualaca. Nakon razdoblja plodonosnog razračunavanja s neopozitivizmom i jezičnofilozofijskim zaokretom Bečkoga kruga – iz čega su prije svega Gramsci i Brecht preuzeli presudne impulse (usp. Sautter 1995; Haug 1996, 65-101), ta se razmjena u Hladnom ratu prekinula. Budući da je pozitivizam paušalno postao slikom neprijatelja, to je zaustavilo produktivan sukob s naprednom građanskom znanstvenom teorijom. Čežnja za specifično marksističkom teorijom koju se lako može poučavati vodila je, između ostalog, ka nastojanju prema stvaranju dijalektičke logike (npr. Aleksejev 1960). Ta su nastojanja, međutim, imala malo uspjeha. Tako se zbilo da se epistemološka potraga i debata prilijepila na pitanje o “odnosu historijskog (H) i logičkog (L)”. Filozofijski rječnik (PhWb) ovu terminologiju pripisuje “Marxu/Engelsu” (Kosing 1969, 667), no istini za volju ona “nije ‘originalno marksistička’” (Richter 1985, 46f), nego ju je Engels preuzeo od Hegela u jednom popularizirajućem članku. Ali kako to da se onda provodio Engelson, a ne Marxov, način govora?

Fascinirana “sličnošću s Hegelovim sustavom misli” (Reichelt 1970/2001, 146), “analogijom s Hegelovom dijalektikom” (Biedermann 1981, 1198), odnosno “homologijom” (Arthur 2002, 10), Marxova je kritika Hegela kod mnogih autora, kako istočnog tako i zapadnog marksizma, bila podcijenjena u svojoj dalekosežnosti i previdjelo se da Marx “u svojem principijelnom priznanju ograda i granica ljudskog uma bliže [stoji] Kantu nego Hegelu” (Zeleny 1962/1968, 310). Korsch je 1923. uvjeren da je Hegelova dijalektika “tvorila metodu jedne potajno materijalističke ali izvanjski idealističke doktrine” (Korsch 1923/1970, 79). Jamac “hegelo-marksističkih” tendencija inspiriranih takvom “sličnošću” jest Lenjin – zaneseni čitatelj Hegela, koji u bilješkama oduševljeno izjavljuje: tko Hegelovu logiku nije razumio ne može razumjeti ni Marxov Kapital, pa je zbog toga važno eksplisirati “logiku *Kapitala*” (LW 38, 170). Louis Althusser, premda lenjinist, tome se direktno suprotstavlja s “nadasve važnom i ispravnom orijentacijom” (Ruben 1976, 29): “Hegela je nemoguće razumjeti a da se Kapital nije temeljito proučio i razumio”, budući da on predstavlja “materijalističko (i razumljivo) ukidanje” (*Aufhebung*) Hegelove *Logike* (Althusser 1974, 73).

U marksizmu-lenjinizmu (ML) "dijalektičko jedinstvo logičkog i historijskog" spadalo je u filozofski kanon, pri čemu je prijeporno bilo tumačenje. Zapadni marksizam prolazi kroz filozofski spor oko usmjerena o prednosti "logičke" i "historijske" metode. Historijsko (H) i logičko (L) fungiraju pritom "takoreći kao kratica" (Richter 1985, 47). Prvi od izraza objašnjava, u nekoj mjeri, samoga sebe: H se "temelji na historiji ili je tvori", zbiljski se u povijesti odigrao, u historiografiji je zabilježen ili je za nju značajan (Lalande, 416). Kod L je situacija složenija jer u debatama o kojima je ovdje riječ taj izraz služi kao "sinonim" za nešto drugo (Dial. u. hist. Mat. 1988, 213). Govoriti o "logici *Kapitala*" može isprva imati isti smisao kao i govor o "logici istraživanja" (Popper 1934), te kao epistemološki sinonim označavati sistematsku analizu i ispitivanje valjanosti načina rad(ov)a znanstvenika Marxa. Pomoću Poperra bi se onda moglo razlikovati "historicističke" od "institucionalno-analitičkih" načina argumentacije (usp. 1944/1957, 240). Međutim, u logističkoj recepciji Marxa, kao i u kolokvijalnom govoru o "profitnoj logici" naglasak ne leži na načinu istraživanja i prikaza spoznajnog objekta, nego na "realno-logičkom" (Gössler u Wittch i.o. 1980, 486). Ovo prekoračenje daje izrazu promjenjiva i kontroverzna značenja, ljeskajući se između filozofsko-ideološkog svjetonazora, metodologije i objektnih teorija, čineći ga prijemčivim za intencije najrazličitije prirode (usp. Richter 1985). U logičkom (L) se uglavnom skriva ideja razuma u povijesti; kod Reichelta ona poprima oblik "logiciteta" (1970/2001, 147) "opredmećenog" protu-razuma. Tko ovako govori u vidu ima kakav god "identitet povijesti i pojma" (Biedermann 1981, 1204), pa i identitet mišljenja i bitka pri čemu se materijalizam može preokrenuti u neku vrstu "*spiritualizma materije*" (Krit. Heg. fil. drž. pr., 3/77). U isto je vrijeme njegov dvosmisleni intenzitet učinio pojam "logičkoga" (L) prikladnim – bilo u opreci spram historijskog (H) (kao kod zagovornika "logike kapitala"), bilo kao komplementarni pojam historijskog (H) (kao u marksizmu-lenjinizmu) – da preuzme funkciju "signature", "po kojoj se raspoznaju pravoverni", kako je Marx znao ismijavati lasalijance. (30/21) Pa ipak, u "neprestanoj debati" (*Dauerdebatte*) (Küttler) o odnosu historijskog (H) i logičkog (L) nisu se vodili samo skriveni obračuni oko pitanja državno-ideološke kontrole vs. društvena autonomija znanosti, nego su obrađena i važna metodološka i objektno-teorijska pitanja (a naročito u odnosu na Marxovu kritiku političke ekonomije): 1. Pitanje kako se jedan pokrenuti totalitet dade diskurzivno razložiti u kategorijalnom slijedu, a da se ne izgubi osjećaj za procesnu cjelinu. 2. Pitanje kako u ovom slijedu napraviti prijelaze tako da se iz analize mogu rekonstruirati pokretačke snage i smjer prijelaza, tj. da se ovaj objektivno može utemeljiti. 3. Ukoliko je Marxu u dijalektičkoj metodi stalo

da shvati “svaki nastali oblik [...] u toku kretanja” (MED 21, 25), to zahtijeva uzročnu posredovanost između onog “čvrstog” i “toka” iz kojeg se ono skrućuje. Ovo treće ne može biti ništa drugo doli “ljudska djelatnost, praksa” (*Teze o Feuerbachu* 1), shvaćena kao ponašanje u stanovitim odnosima, koji su se u takvim procesima oblikovali te se dalje razvijaju.

2) Pod pojmom *historía* platonovski Sokrat razumije spoznaju “uzrok[a] svake stvari, kako nastaje, zašto nestaje” - *tàs aitías hekástoön, dià ti gígnetai ékaston, kai dià ti apóllutai* (Fedon, 96a). Aristotel, koji “postajanju i nestajanju” posvećuje mnoga promišljanja (usp. Metafizika, 983b i dalje), iako još nema pojam povijesti ipak u temelju njegove metafizike leži misao o jedinstvu logosa i kronosa u filozofiskoj spoznaji - *pántoos he ousia proton kai logo, kai gnosei, kai chrono* – “bivstvo je prвtno svakako, i odredbom i spoznajom i vremenom” (1028a, 34). Dok je za Kanta svaka spoznaja “ili historijska ili racionalna” (Kritika čistog uma, A836), Fichte zamišlja nauku o znanosti kao “pragmatičku povijest ljudskog duha” (1974, 160; GA I/2, 365). Hegel razum u povijesti vidi na takav način “da je redosled sistema filozofije u istoriji isti kao redosled u logičkom izvođenju pojmovnih odredaba ideje”, štoviše, “kada se osnovni pojmovi sistema koji su se pojavili u istoriji filozofije sasvim očiste od onoga što se odnosi na njihovo spoljašnje ubožljenje, na njihovu primenu na posebnosti i tome slično, onda se dobijaju različiti stupnjevi odredbe same ideje u njenome logičkom pojmu. Obrnuto pak: ako se uzme logičko izvođenje za sebe, u njemu će se dobiti tok istorijskih pojava u njegovim glavnim momentima.” (Ist. fil., 1/32) Feuerbach u *Suštini kršćanstva*, usprkos svojoj kritici Hegela, zahtijeva tajnu svetog trojstva u kojoj “tajnu zajedničkog, društvenog života” vidi završenom, “dokazanom historijski i filozofiski” (*Grundsätze*, §63).

3) Engels prevodi Feuerbachovu misao natrag u hegelovsku dikciju te je 1844. prenosi u predviđeni projekt teorijskog utemeljenja komunizma zajedno s Marxom: “Dok principi ne budu u nekoliko spisa logički i istorijski razvijeni iz dosadašnjeg načina gledanja i dosadašnje istorije, i kao njihov nužni nastavak, dotle će [...] kod većine [ostati] nagađanje po mraku.” (Engels Marxu, listopad 1844., MED 34, 77). Time su pale ključne riječi pomoću kojih će Engles 1859. pokušati odrediti Marxovu metodu u njenom odnosu spram povijesti predmeta i njegove znanstvene spoznaje.

3.1) O strukturi koja ima svoju povijest, i o povijesti koja napreduje strukturno uvjetovana, može se reći ono što je Marx u *Osnovima (Grundrisse)* zabilježio o “vrijednosti kao takvoj”: U posljednjoj instanci one su “uvijek [...] posljedica, a nikad uzrok” (MED 20, 50). Otuda i “nominalistička kritika” (Schoch 1980, 72) o povijesti kao “zasebnoj osobi”: Povijest ne radi ništa, “*nije ništa* do delatnost

čoveka koji ide za svojim svrhama” (MED 5, 82). Svaki učinak, međutim, nastavlja djelovati, postaje izazvanom uzročnošću. Shodno tome “okolnosti stvaraju ljudе isto onoliko koliko i ljudi okolnosti” (MED 6, 39). Oni ih, doduše, “stvaraju” na bitno različite načine. Uvjeti ljudskog djelovanja omogućuju, primoravaju ili onemogućavaju uspjeh pojedinih smjerova aktivnosti. Nadalje, “težnje” se aktera također “ukrštaju” (Engels, MED 46, 183). Prema cilju usmjerena, svršishodno racionalna (“teleološka”) struktura ljudskih djelovanja nije, dakle, struktura onoga što iz njih rezultira. Ovo je opravdani moment Althusserova govora o “strukturalnoj kauzalnosti” (*Kako čitati Kapital*, 1975, 192; usp. Lipietz 1992, 11), koja isto tako može zavesti na krivi put kao i teleološke interpretacije. “Dakle, ne postoji, kako to ljudi pokatkad pretpostavljaju zato što im je tako ugodnije, automatski uticaj ekonomske situacije”, piše Engels dalje, “već ljudi sami prave svoju istoriju, ali u dатој sredini koja ih uslovjava, na osnovu zatečenih stvarnih odnosa, od kojih su oni ekonomski – koliko god da su pod uticajem ostalih političkih i ideoloških – ipak, u krajnjoj liniji odlučujući” (MED 46, 183).

3.2) U svojoj recenziji *Priloga kritici političke ekonomije* (1859) u časopisu *Das Volk*, organu njemačkog društva za obrazovanje radništva u Londonu, Engels se vraća na Hegelovu Logiku kako bi njemačkoj publici usadio u glavu važnost tog Marxovog spisa. “Na ove Engelsove izvode vraćaju se svi autori koji se očituju o logičkoj i historijskoj metodi.” (Richter 1985, 114) I to “isključivo” (111). Izdavači MEGA II.2 (1980) iz toga zaključuju da je “Marx tada faktički vodio” Das Volk, da je on “recenziju sam redigirao” (App., 403). Ipak, za to nema nikakvog dokaza. Upadljivo je to što Marx (ukoliko se neka pisma nisu izgubila) recenziji nije posvetio ni riječi komentara. Engelsu je to moglo izgledati kao da je Marx metodološke odlomke “prešutno prihvatio kao adekvatne formulacije zajedničkog metodološkog programa” (Backhaus 1997, 259).

Marx je u *Uvodu* iz 1857. skicirao epistemologiju koja se kritički odnosi spram Hegela, ali koju Engels nije poznavao za Marxova života (tako da Korsch vodi u zabluđu kada 1923. taj tekst opisuje kao “najbogatiji izvor za spoznaju zbiljskog metodološkog stajališta Marxa i Engelsa” 80, fn). Engels nastavlja: Za razliku od zaostale njemačke ekonomske teorije “[...] teorijsko biće” “njemačke proleterske partije [...]” proizašlo je iz izučavanja političke ekonomije”, čime je “nemačka ekonomija” po prvi put dosegla svjetsku razinu (usp. MED 20, 464). Marxovu teoriju on opisuje kao “sistemsко obuhvatanje čitavog kompleksa ekonomske nauke, [...] povezano izlaganje zakona buržoaske proizvodnje i buržoaske razmene”, uključujući “kritiku celokupne ekonomske literature” (466). Time je prvi put nakon Hegela opet “učinjen i jedan pokušaj da se neka nauka razvije u njenoj sopstvenoj, unutrašnjoj vezi” (ibid.). Budući

da je Hegel pokušao “da u istoriji dokaže razvoj, unutrašnju vezu [...]”, pa je već otud proizlazila i za logički metod ona točka na koju se moglo nadovezati.” (466) Engels sad prikazuje Marxa kao nekoga tko je ekonomsku kritiku “čak i pošto je metod dobijen [...] na dva načina” mogao postaviti: “istorijski ili logički”. Engels pritom prepostavlja paralelni razvoj “od najprostijih odnosa ka složenijim” u ekonomskoj povijesti i povijesti ekonomske znanosti. U potonjem on vidi “prirodnu rukovodnu nit na koju se kritika mogla da nadoveže, a ekonomske kategorije, uvezši u celini, pojavljivale bi se pri tom istim redom kao i u logičkom razvijanju” (468). Međutim, budući da se ova povijest često odvija “u skokovima i u cik-caku”, tako bi “tok misli [koji je prati] morao biti često prekidan” jer se nadalje “istorija ekonomije ne bi mogla pisati bez istorije buržoaskog društva, a to bi posao produžilo u beskrajnost [...]. Logički način tretiranja bio je, dakle, jedino na mestu. A ovaj, u stvari, nije ništa drugo do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju. Čime počinje ova istorija time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz, u apstraktnoj i teorijski konsekventnoj formi, istorijskog procesa [...] korigovan po zakonima koje pruža sam istorijski proces, pri čemu se svaki momenat može posmatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti” [...]. (468) Počevši “od prvog i najprostijeg odnosa koji se istorijski, faktički, nalazi pred nama”, razmatrat će se kako su se njegove “protivrečnosti u praksi razvijale i verovatno našle svoje rešenje”, čime je “postignuto uspostavljanje jednog novog odnosa” itd. (468). Najzad je “logično izlaganje” trebalo “istorijsku ilustraciju, stalni dodir sa stvarnošću” (469). Jednostavno rečeno, niti jedno od ovih određenja nije bez svojih problema; no nijedno nije moguće tek tako odbaciti. Time se otvorilo polje u kojemu su se mogle razviti beskrajne rasprave, stalno u opasnosti od citatne skolastike.

3.3) Dvanaest godina nakon Marxove smrti Engels se vraća na ova određenja. U svojem *Pogovoru* trećem tomu *Kapitala*, on (protivno Sombartu i.o.) određuje status Marxove teorije na način “da se ovde ne radi samo o nekom čisto logičkom procesu, već o istorijskom procesu i o misaonim odrazu koji ga objašnjava, o logičkom praćenju njegovih unutrašnjih veza” (MED 25, 743). Na mjestu u *Kapitalu III*, na koje Engels pritom upućuje, Marx ipak ne govori o logičkom (L), već o teorijskom u razlici spram historijskog (H): on objašnjava kako je “pravilno smatrati vrednosti robâ ne samo teorijski nego i istorijski kao prius² cenâ proizvodnje” (151). Stoga je neophodno unaprijed stvorene formule staviti po strani te ih nepristrano istražiti, onako kako Marx artikulira svoj postupak u *Kritici političke ekonomije* i onako kako ga utemeljuje.

2) Ono što prethodi (nap. prev.)

4) Za razliku od onoga što tvrdi dio sekundarne literature, Marx metodu svoje *Kritike političke ekonomije* ne poima ni kao “logičku” ni kao “logičko-historijsku”, već kao dijalektičku, a ponekad kao “teorijsku” (19/19) ili čak “analitičku” (MED 19, 371; usp. MED 21, 23); ali s obzirom na historijsko (H) on razlikuje povijest koja se dogodila od povijesti koja se događa. Odnos historijskog prema teoriji i pojmu on posreduje snagom svojeg “praktičko-materijalističkog”, a time ujedno “praktičko-historijskog shvaćanja stvarnosti” (Zeleny 1962/1968, 324, 310).

Shvaćanje kapitalističkih osnovnih oblika u građanskoj ekonomskoj teoriji – primjerice najamnog rada kroz “slobodnu ‘radnu sirotinju’, ovo remek-delo moderne istorije” (MED 21, 670) – Marx napada vlastitim citatom iz *Bijede filozofije* kao ahistorijsko: “To će reći da je istorije bilo, ali da je više nema.” (MED 21, 82, fn. 33; MED 7, 112). Svoju vlastitu teorijsku konstrukciju usmjerava na izgradnju spoznajnog objekta; dok potonji poima dinamički kao neprestano sebe-iznova-konstruiranje objekta. U analizi oblika vrijednosti njeno formalno gramatičko istraživanje stoji u službi rekonstrukcije “geneze” novčanog oblika (21/54; usp. Haug 1974/76, osobito Vorl. VIII-X). A ono genetsko može se, u stvari, shvatiti kao modelski pojmljeno historijsko, gotovo kao “u laboratorijski čistom obliku” (Haug 1974/76, 151). To, naravno, ne znači nužno “da je igdje u povijesti jedan takav čist oblik i postojao. Stoga je potrebno genetski aspekt razlikovati od historijskog.” (151)

4.1) Tamo gdje Marx govori o “jednostavnoj logici” (usp. MED 25, 410), taj izraz koristi u kolokvijalnom smislu, kao sposobnosti zdravog razuma da zbroji dva i dva. Tu i tamo govori o “logici” u smislu načina mišljenja (MED 24, 322). Tamo gdje u *Kapitalu III* određeni “način posmatranja” označava kao “strogog logičan i matematički pravilan” (MED 23, str. 255, 256), izraz “logičan” očito više ne primjenjuje hegelovski, već otada u uobičajenom formalnom smislu.

Drugačije je u ranim spisima. U Marxovoj kritici Hegela iz 1843. stoji da je “logički razvoj” Hegelova težnja, pri čemu Marx pokazuje da Hegel ovaj zahtjev pri obradi konkretnih predmeta ispunjava samo prividno. “Logički razvoj od familije i građanskog društva prema državi je, prema tome, čisti privid” (Krit. Heg. fil. drž. pr., 3/10). Ali Marx kritizira i samu Hegelovu “logičku” težnju. Za nju vrijeti: “U središtu interesa ovdje nije filozofija prava, nego logika. Filozofski rad se ne sastoji u tome da se mišljenje utjelovi u političkim odredbama, već da se postojeće političke odredbe ispare u apstraktnom mišljenju. Filozofski moment nije u logici stvari, nego u stvari logike.” (16) Naprotiv, on sada želi istaknuti logiku same stvari. “Ali ovo poimanje se ne sastoji, kao što Hegel misli, u tome da se svugdje prepoznaju odredbe logičkog pojma, već da se shvati

osobena logika osobenog predmeta.” (MED 3, 80) Time je potreban i sasvim novi način mišljenja. U tijeku njegova razvoja u obliku povjesno-materijalističke dijalektike Marx odustaje od pojma “logike” mišljenog u bilo kojem drugom osim u formalnom smislu.

U *Bijedi filozofije* (1847), spisu u kojemu Marx oštiri svoju kritiku metafizike, suprotstavlja se hegelijanskom prikazu ekonomije kod Pierre-Josepha Proudhona, koja njezinim kategorijama pripisuje jednu “*succession logique*” i “*série dans l’entendement*” (1846, I, 146) (*Misère*, 74) – u prijevodu: *logičku sukcesiju i njen red u umu* (MED 7, 101). Marx općenito prebacuje metafizičarima da su kod njih “stvari ovog svijeta samo vezovi na mrežastoj podlozi izatkanoj od logičkih kategorija” (103). U istom smislu piše Engelsu 1.2.1858. o Ferdinandu Lassalleu: “On će na svoju štetu uvideti da je jedna stvar kritikom dovesti jednu nauku prvo do tačke da bi se ona mogla dijalektički izložiti, a sasvim druga – apstraktни, gotovi sistem logike primeniti na slabe predstave o jednom takvom sistemu.” (MED 36, 255) Logičko (L) se kod Marxa, nakon njegove kritike Hegela, spominje uglavnom u kritičkom, često čak i podrugljivom smislu (usp. MED 21, 169, fn. 9; 520, fn. 31; MED 25, 536).

Jedno od rijetkih mjesta gdje Marx kasnije govori o logičkom (L) u smislu pojmovnog razvoja, nalazi se u *Osnovima kritike političke ekonomije* (*Grundrisse*). Tamo gdje Henri Storch baca kredit na istu hrpu “s novcem, trgovačkim staležom itd.”, Marx naglašava specifičnost kredita kao “oblik prometa [...] koji je direktno stvorio kapital” te nastavlja: “Navođenje te *differentiae specificae*, ovdje je kako logički razvitak tako i ključ za razumijevanje *istorijskog razvijatka*.” (MED 20, 49, 50) Logičko (L) se ovdje očituje i u kontekstu kao naglasak na “postavljanju” u razlici spram pretpostavljanja: za “promet dijela kapitala koji je postavljen kao najamnina” vrijedi: On “postavlja kapital kao takav, on je uslov njegovog procesa oplodnje i ne postavlja samo određenje oblika kapitala, već i njegovu supstancu.” (51)

4.2) Svoj/e vlastiti/e način/e rada Marx najčešće sazima pod oznakom “dijalektička metoda” (MED 21, 25, i dalje). Time se postavlja pitanje o odnosu dijalektičkog spram historijskog (H) kod Marxa. Kao “ne samo dijalektički nego [...] i istorijski”, potonji karakterizira primjerice “prelaz zemljишne svojine u najamni rad [...], pošto je poslednji proizvod moderne zemljишne svojine uopšte uspostavljanje najamnog rada” (Marx Engelsu, 2.4.1858, MED 36, 290).

Kada Marx povremeno pojmovno stavlja nasuprot historijskom (H), tada to često čini u smislu njihova paralelizma. Tako je, primjerice, “Ricardova pretpostavka da prvobitno industrijski profit (plus kamata) guta sav višak vrednosti istorijski i pojmovno netačna” (MED 25, 206). O kooperaciji većeg

broja radnika pod komandom jednog kapitaliste kaže u *Kapitalu I* kako je ona “istorijski [...] i logički polazna tačka kapitalističke proizvodnje” (MED 21, 289), čiji “osnovni oblik” ona nadalje ostaje, dok se “njen prosti vid javlja kao poseban oblik pored njenih razvijenih oblika” (300). Sljedeći “razvijeni oblik” je manufakturna, koja opći element kooperacije povezuje s jednom drugom, “posebnom vrstom kooperacije” (303), podjelom rada unutar poduzeća. “Pojmovni” se slijed prikaza ovdje dakle ima razumjeti kao slijed stupnjeva kompleksnosti strukture objekta. Teorijska struktura to mora slijediti: razumijevanje (i teorijski prikaz) kompleksnog pretpostavlja razumijevanje onoga jednostavnijeg. Primjerice: “Ono što je teško u pojmu novčanog oblika ograničava se na poimanje opšteg ekvivalentskog oblika” (MED 21, 73). Pronalazak takvih sljedova rezultat je istraživanja koje je znanstveno-povijesno uvjetovano. Polazište prikaza uvijek je “poznavanje ishoda” (Mocek 1988, 157). Tako su, na primjer, i fiziokrati tretirali “problem u komplikiranom obliku prije nego što su ga riješili u njegovom elementarnom obliku, kao što historijski tok svih nauka, tek poslije bezbrojnih lutanja amo i tamo, vodi do njihovih pravih polaznih tačaka” (Prilog kritici, MED 20, 361).

Ako je historijsko u slijedu stupnjeva kompleksnosti izraženo kao dijakronijski poredak, onda slijed na razini određenog stupnja kompleksnosti izražava sinkronijski poredak funkcionalnog. Prikaz funkcijâ novca u *Kapitalu I*, 3. glava, u kojem Helmut Reichelt s “logičkog” stajališta “više ne uspijeva razaznati [...] nikakvu smislenu sistematiku” (1996, 95), na najsmisleniji način slijedi poredak prakse: od misaono-komunikativne primjene novca (kao mjere vrijednosti), on preko ugovaranja kupovine-prodaje (cirkulacijsko sredstvo) dospijeva do završnog čina podmirivanja (novac kao platežno sredstvo). Nešto je drugačije u slučaju kada su “sastavni delovi vrednosti proizvoda, funkcionalno ili pojmovno različni”. Ponajprije su rezultat čisto računskog “rastavljanja proizvoda”, pojavljuju se, dakle, kao ishod analitičke redukcije. No provjera “gotov[og] rezultat[a]” sastoji se u tome da ga se “prati[...] i u procesu njegova postajanja” (MED 21, 199, 200).

Da nešto postoji samo ukoliko uvijek iznova nastaje te da ga teorija “mora pratiti u njegovu procesu nastajanja” smisao je razlike između prošle i “svremene povijesti” (19, 302). “U istorijskom pogledu kapital stupa naspram zemljишne svojine svugde u prvi mah u obliku novca, kao novčani imetak, kao trgovački i zelenički kapital. Ali nemamo potrebe da se osvrćemo na istoriju postanka kapitala da bismo uvideli da je novac prvi oblik u kome se on javlja. Ista se povest svakodnevno odigrava pred našim očima. Još uvek svaki novi kapital u početku stupa na pozornicu, tj. na tržište, bilo robno, radno ili novčano, kao novac, kao

novac koji putem određenih procesa treba da se pretvori u kapital.” (MED 21, 137) Takva povijest koja se svaki dan odigrava jedan je modus historijskoga (H).

4.3) Kao jedan od prijevoda “logičkog” (L), koji ga čini epistemološki podložnim diskusiji, nudi nam se “pojmovno”. Time je i odnos spram historijskog (H) moguće racionalno pojmiti. Ako povijest ponekad i služi kao riznica primjera (usp. MED 24, 204), spoznajni interes u odnosu na nju bez iznimke je ipak *pojmljena povijest*. A pojmljena je posebno onda kada se “poimanje prakse” (Teze o F. 8, MED 6, 7), u smislu djelovanja u određenim odnosima i oblicima, potvrdi kao ključ, uz istovremeno poimanje promjene ovih odnosa, a time i promjene forme prakse. Historijsko (H) je onda u onoj mjeri misaono zahvaćeno u kojoj su epohalne društveno-ekonomske promjene u njemu identificirane. Onda se, primjerice, u odnosu na starorimsku republiku može postaviti teza “da istorija zemljишnog poseda čini njenu zakulisnu istoriju” (MED 21, 83, Fn. 33) ili da se ekonomska povijest sažima u kretanju opreke između grada i sela (314). [...]

U razumijevanje historijskog (H) spada kod Marxa jedan anti-teleološki uvid, koji Alain Lipietz, ne znajući za postojanje Marxove verzije iste, iznosi pod geslom “sretnog otkrića” (1992, 31; za kritiku usp. Haug 2001): “Istorija prave manufakture pokazuje kako njoj svojstvena podela rada dobija odgovarajuće oblike, isprva na osnovu iskustva, u neku ruku iza leđa učesnika, a kako zatim, [...] teži da zadrži kao tradiciju jednom nađeni oblik” (MED 21, 324). Ekonomske pokretačke snage ne stvaraju automatski “odgovarajuće oblike” niti ih učesnici uspostavljaju odjednom i intencionalno neposredno, nego ih “pronalaže” u iskustvenom procesu koji je često labirintski. “Odgovarajući” su utoliko ukoliko se društveno-ekonomski procesi u njima stabilno odvijaju na određenom nivou proizvodnih snaga i ako su u mogućnosti prošireno reproducirati svoje polazišne uvjete.

Ono što Marx ovdje naziva “odgovarajućim oblicima” korespondira s pojmovima “klasičan oblik” (MED 21, 632) i “opšti tip” (MED 25, 124). Max Weber na ovo se nadovezuje u svojem istraživanju odnosa “teorijske i historijske spoznaje” priznajući povezanost sa svojim pojmom “idealtipa” (*Soziologie*, 250) koji međutim ima tendenciju deobjektiviranja kriterija objektivne adekvatnosti. Marx povremeno te forme artikulira na način da se u njima “pojave [mogu] posmatrati u njihovom zakonitom vidu, u obliku koji odgovara njihovom pojmu” (MED 25, 162). Ovakav se način govora nije zatekao još od Hegelovog pojma istine, prema kojemu se “istina u dubljem smislu [...] sastoji od toga, da je objektivitet identičan pojmu”: Predmeti su onda istiniti “kad njihov realitet odgovara njenom pojmu”, predodžba je to kojoj ideja “koja sebe sama [...]”

određuje [...] u realitet pojma” leži u temelju (Encik. fil. znan., §213, 187). Ovo je “misticirana prakseologija – te stoga, ontoteologija” (Zeleny 1962, 68, 321).

Za Marxa bi legitimna smjela biti samo obrnuta figura, da ne odgovara objekt pojmu nego ovaj objektu. Pri pogledu na kapitalistički način proizvodnje on može govoriti o “bitnom [...] suštinskom jezgru i pojmu koji ovome odgovara” (MED 25, 177). Za proces oplođivanja vrijednosti funkcionalni oblici vrijede mu kao “odgovarajući oblici” kapitalističkih odnosa koje je potrebno shvatiti. Sud o tome pretpostavlja istraživanje načina funkcioniranja. “Pojmovno” tada teži biti sinonimom za funkcionalno (= pojmovno funkcionalno). Prirast kapitala ostvaren u toku oplođivanja može se tako shvatiti “kao suma vrednosti, koja je u sebi diferencirana, koja se u samoj sebi funkcionalno (pojmovno) razlikuje i koja izražava kapitalski odnos”, dakako “izraženo samo kao rezultat, bez posredovanja procesa čiji je ono rezultat”, tako da se “razlika između glavne i prirasle sume, sadržana u N” pojavljuje kao “iracionalna” (MED 22, 44).

“Odgovarati svome općem pojmu” može se, prema tome, prevesti kako marksistički tako i “funkcionalno”, pri čemu se mora naznačiti stajalište i proces. Kada, primjerice, zlato na svjetskom tržištu služi kao svjetski novac, dakle *ako ovaj metal predstavlja “oblik utjelovljenja ljudskog rada uopće*, Marx tada može kazati: “Način njegove egzistencije postaje adekvatan njegovom pojmu.” (MED 21, 133) Ovo graniči s pojmom ‘čiste forme’, koja se može “proučava[ti] čista i slobodna od svih primesa koje je falsifikuju i razvodnjavaju” (MED 23, 528). Tako, na primjer, novčana renta “u svome čistom obliku”, “kao preobraženi oblik produktne rente [...] ne predstavlja neki suvišak preko profita. Ona njega pojmovno apsorbuje” (MED 23, 663, 664). Ili kada proces izjednačavanja, koji nadnice i radno vrijeme pretvara u prosječne veličine “sprečavaju svakojake lokalne prepreke”, onda su takva “trenja”, jako važna “za svaki specijalni rad o najamnini”, a “ipak se ona moraju kao slučajna i nebitna zapostaviti u opštem istraživanju kapitalističke proizvodnje. Uopšte uzev, pri takvom opštem istraživanju uvek se pretpostavlja da stvarni odnosi odgovaraju svojim pojmovima, ili, što je isto, stvarni odnosi predstavljaju se samo ukoliko izražavaju svoj vlastiti opšti tip.” (MED 23, 123, 124) Marx tu i tamo govorи о “pojmovnoj, unutrašnjoj vezi” ili о “prirodi” (u smislu: bića) neke stvari (usp. 42). Ako takve formulacije redovito nalazimo u nezavršenim rukopisima, sastavljenima u najvećoj mjeri prije objavljivanja *Kapitala I*, za *Kapital II* i *Kapital III*, u *Kapitalu I* one gube na važnosti.

4.4) Važan pojam za Marxovu dijalektiku metodu – kako u objektno-teorijskom tako i u epistemološkom smislu – jest pojam *redoslijeda*. On tvori važan aspekt onoga što se često označava kao logičko (L). Pri analizi

‘svremenog H’ on se odnosi na “niz povezanih procesa i manipulacija” u smislu jednog slijeda stanica procesa (MED 21, 306). [...] Redoslijede o kojima je riječ, primjerice kretanje kapitala kroz proizvodnu i cirkulacijsku sferu, Marx prikazuje odgovarajućim slijedom u prikazu. Takvo što, međutim, ne radi u slučaju prvobitne akumulacije, čija priča doduše uvijek sadržava eksproprijaciju seljaka od zemlje, ali koja je ipak “u svakoj zemlji drukčija i razne njene faze teku drukčijim redom i u različitim istorijskim epohama” (MED 21, 632).

Ako se ekonomija rješavanja problema sastoji u analiziranju jednostavnoga prije složenog, elementarnoga prije spoja u kojemu se opet pojavljuje, time nije rečeno da elementarno mora također nastupiti u svim slučajevima prije kombiniranog, dakle kao historijski prvo. Osim toga, ono se može pojaviti u sasvim različitim historijskim porecima i spojevima, a time nipošto nije rečeno da “ove jednostavne kategorije [...] [imaju] neku nezavisnu historijsku ili prirodnu egzistenciju prije onih konkretnijih” (*Uvod, Osnovi kritike*, MED 19, 19). “Primjeri, kojima *Kapital* i *Osnovi (Grundrisse)* obiluju, služe isto toliko tome da pokažu podudarnost oba poretka kao i njihovo točno preokretanje.” (Bensusan 1985, 483) S obzirom na ovu “očiglednu ravnotežu” (ibid.) nipošto nije samorazumljivo, nego se to uvijek mora eksplisirati, kada neka elementarna organizacijska forma tvori “historijsko i pojmovno polazište” nekog načina proizvodnje.

Po pitanju slijeda u kojemu bi se različite kategorije u prikazu imale na najbolji način prikazati “pri izlaganju ekonomskih kategorija” (MED 19, 22), postoje oba slučaja: 1. “Novac [...] [je] postojao historijski prije no što je postojao kapital [...]. S te strane može se, dakle, kazati da jednostavnija kategorija može izražavati odnose koji vladaju u nerazvijenoj cjelini ili podređene odnose neke razvijenije cjeline, (odnose) koji su historijski već imali egzistenciju prije no što se cjelina razvijala u pravcu koji je izražen u konkretnijoj kategoriji. Utoliko bi tok apstraktnog mišljenja, koje se od najjednostavnijeg penje ka složenom, odgovarao zbiljskom historijskom procesu.” (19, 20) Teorijski ustroj ovdje prati genetsku samoizgradnju stvari same. “Vrednost robe kao osnovica ostaje važna, jer se novac samo sa te osnovice može logički objasniti, i jer je cena, po svom opštem pojmu, pre svega samo vrednost u novčanom obliku” (MED 23, 165) 2. Na primjeru trgovačkog i lihvarskog kapitala kao i zemljишne rente, koji su bili dominantni prije industrijskog kapitalizma u određenim društvima ili fazama istih, Marx nailazi na jedan historijskome suprotan poredak. “U toku naučne analize izgleda kao da obrazovanje opšte profitne stope polazi od industrijskih kapitala i njihove konkurenčije i da se tek kasnije ispravlja, dopunjuje i modificira posredovanjem trgovačkog kapitala. U toku istorijskog razvitka stvar stoji upravo

obrnuto.” (MED 23, 241) [...] “Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su historijski bile dominantne. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u modernom građanskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što [...] odgovara redu historijskog razvijanja” (MED 19, 23) 3. U oba slučaja, i onom koji odgovara povijesti i onom koji ima njoj obratan slijed, pojedinačno, sukcesivno uvođenje kategorija u prikaz u proturječnosti je sa činjenicom da u “društvenom tijelu [...] svi odnosi istovremeno postoje i oslanjaju se jedan na drugi” (MED 7, 105). Logička “formula nizanja [...] sama”, dijakronija bez sinkronije promašuje ono konkretno. Izoliranje razvojnih stadija, odnosno razina ustrojstva, koje je nužno zbog nizanja, mora se ukinuti analizom svojeg međudjelovanja u konkretnom totalitetu. Jer pojedinačne kategorije izražavaju “oblike postojanja, određenja egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva” (MED 19, 22). Primjerice, nakon što se kapital i zemljšni posjed “odvojeno razmotre, mora se razmotriti njihov uzajamni odnos” (23).

Zahtjev za općim receptima ovdje je, kao i drugdje, doveo do kobnih zabuna. Izoliranje pojedinih recepata iz konteksta i grčevito držanje za njih dovelo je do suprotstavljenih interpretacijskih linija. Historijska ironija je htjela da je Marx upravo svojim diferenciranim razjašnjenjem različitih mogućnosti – npr. komparativnim pogledom na društvene formacije u opreci spram različitih razina jedne te iste formacije – dakle, umjesto da takvo stanje stvari “rasplete” (Bensusan 1985, 483), takvom zaplitanju sam osigurao materijala.

5) Lenjinove *Filozofske bilježnice* (na njem. su prvi put cijelovito pojavile 1964. kao LW 38) i proslava prilikom stote obljetnice prve objave *Kapitala I* (1967) stvorile su povod za intenzivnije bavljenje ‘odnosom H i L’. [...]³

6) Više nego u slučaju drugih tema, pozicije po pitanju odnosa “logičkog” (L) i “historijskog” (H) u istočnom i zapadnom marksizmu pojačano su se počele preklapati od kasnih 1960-ih godina. Mnogo više nego u teorijskim pozicijama, razlika je u tome što su se te rasprave na Zapadu razvijale uz ignoriranje svih interpretacija osim one vlastite škole, što je dovelo do fenomena njihova izoliranog opstanka u nišama.

6.1) Antonio Gramsci 1930. pri svojem dalnjem razvoju koncepta baze-nadgradnje (umetanjem civilnog društva kao međurazine, pluralizacijom nadgradnje i analizom materijalno-tehničke i ekonomske strukture trenutačne nadgradnje) ističe strukturno-genetsku povezanost: “Logički kao i kronološki

3) U HKWM članku ovdje slijedi jedan iscrpan prikaz i vrednovanje rasprava u sovjetskom i DDR-marksizmu, koji – osim vrijednih iznimaka kao npr. Petera Rubena (1976) i Wolfganga Küttlera (1980, 1988) – sveukupno teže prepostaviti “primat” ‘logičke’ metode nad ‘historijskom’ (Richter 1985, 110).

proizlazi: društvena struktura – nadgradnja – materijalna struktura nadgradnje.” (H. 4, §12, 472) Louis Althusser 1965. odbacuje Gramscijev “apsolutni historizam”, strukturalistički argumentira protiv takve “déduction logico-historique” (“logičko-historijske dedukcije”) (LLC II, 82; *Kako čitati Kapital*, 131) te utire put fronti ‘histori(ci)stičkog’ vs. ‘logicističkog’ čitanja *Kapitala*. On zahtijeva “s jedne strane radikalno razlikovanje između poretku pojavljivanja ‘kategorija’ u spoznaji, a s druge strane do povjesne zbiljnosti”, i obrazlaže pitanje odnosa obaju kao “tobojnji problem” (*Kako čitati Kapital*, I, 51). [...]

Alfred Schmidt brani historijsko (H) od Althusserova napada i govori o “historijsko-ekonomskoj analizi *Kapitala*” (1972, 33). On razlikuje “povijest (dijakroniju) i strukturu (sinkroniju)”, koji se kod Marxa višestruko razdvajaju (1971, 34). Joachim Bischoff spaja oboje: iako govori o “nužnom logičkom razvoju” (1973, 176), ipak razlikuje “historijski proces nastanka kapitala” od procesa njegovog “svakodnevnog postajanja” (108), odnosno, putem Marxova očitovanja koje je i Zeleny prisvojio - “njegove *suvremene povijesti*” (MED 19, 302; usp. Wittich i.o. 1980, 484). Ipak, on ne razvija nikakav novi pojam za analizu ‘suvremenog H’, nego ostaje pri izrazu, “da logički prikaz sistema građanskih proizvodnih odnosa pruža ključ za shvaćanje historijskog procesa” (110). Klaus Holzkamp predbacuje Bischoffu “miješanje real-historijskog s logičko-historijskim aspektom analize” (1974, 1 i dalje, 10 i dalje). Logičko (L) je za njega “*logika stvarnog historijskog razvojnog procesa*, kada se na tom procesu apstrahirajući naglase oni momenti koji obuhvaćaju razvojne nužnosti historijske progresije” – pri čemu se mora izbjegići “*sudbonosna zabluda*” da je “historijski razvojni proces, kao takav, posljedica stupnjeva razvoja koji se rastvaraju ‘logičkom’ neminovnošću. (36). Eckart Leiser predlaže “strukturalno-genetsko istraživanje” kao “prikladniji naziv”, koji bi trebao zamijeniti govor o “logičko-historijskom izvodu” (1978, 15, 17). “Povijest i postalost (*Gewordenheit*) [...] neodvojivi su aspekti totaliteta koji dijalektički-procesualno konstituiru predmet” (23); odvoje li se, kao kod Bischoffa, “ahistorijska kategorija ‘logičkog’ (L) neizbjježno poprima značaj, nedovoljno dokazan, koji dolazi izvana, apriorno” (Leiser 1978, 21). [...] Lucien Sèye daje strukturalizmu za pravo da je Marx slijedio jednu “strukturnu metodu”, “dakle [išao] od strukture prema povijesti” (1971, 709). Kasnije on “logičko” (L) tumači prikazno-logički (“exposé logique”) i svodi “historijsko” (H) na stvari u njihovom razvoju; “historijski poredak” stalno vodi od konkretnoga ka konkretnom, “logičko”, nasuprot tome, od konkretnoga k apstraktnom te od apstraktnoga ka konkretnom (1980, 83). Budući da stvarni proces nije nikakav aspekt mišljenjem izoliranih stvari, Sèye prepostavlja da se slijed teorijskog prikaza i stvarni razvoj njena predmeta u

pravilu ne mogu podudarati (95).

6.2) Već su desetljećima, prije svega, Helmut Reichelt (1996) i Hans-Georg Backhaus (1997) zagovarali tezu o Marxovoj "logičkoj metodi" i istovremeno dovodili u pitanje njenu održivost. Obojica se oslanjaju na to da Marx 9. prosinca 1861. piše Engelsu da će planirani nastavak *Priloga kritici* biti "mnogo popularniji, a metod mnogo skriveniji" (MED 37, 192). Kao što se recepcija Platona vrti oko predodžbe o "nepisanoj nauci", tako se i Backhaus i Reichelt bacaju u potragu za Marxovom "skrivenom metodom".

6.2.1) Rani Reichelt smatra kako je u Marxovu *Kapitalu* "sistemska mjesto obrade" jednog aspekta uvijek "određeno imanentnim logicitetom kategorijalnog prikaza", tj. "na temelju poznavanja unutarnjeg logiciteta kretanja vrijednosti" (1970, 2001, 147). Bez sumnje je točno da "kategorijalni" prikaz (tako on prevodi 'logički') "nije neposredno identičan s ocrtavanjem historijskog postanka kapitala i slobodnog najamnog rada" (146). Tamo gdje Marx kapitalistički način proizvodnje uspoređuje s jednim "organским sistemom", koji nastoji, "da sebi podređuje sve elemente društva ili da iz njega stvara organe koji mu još nedostaju" te "tako on historijski postaje totalitet" (MED 19, 158), Reichelt prigovara: "Bilo bi dobro podsjetiti na Hegelov pojam duha, koji činjenicu, koju je Marx imao u vidu, puno točnije pogađa: da samo kapital sâm može biti taj koji stvara kapitalizam." (148) Reichelt, međutim, ne vidi da je genetska rekonstrukcija pojma kapitala preduvjet za analizu, koja njegov postanak analizira iz odnosâ roba-novac koji još nisu kapitalistički (i koji isto tako još ne prožimaju cijelo društvo). "Postanak novčanog oblika", koji Marx kao prvi rekonstruira, nije doduše "stvarna povijest" ovog oblika, no ona oslobođa povjesno djelatne i formativne pokretačke sile koje u posebnim uvjetima postaju dominantne, a koji povratnim djelovanjem ljudskog ponašanja u određenim odnosima rezultiraju potonjim. Reichelt stoga može reći kako se odgovarajući prikaz, iako sam nije historijski, "istovremeno može shvatiti kao apstraktna forma prikaza onog procesa koji historijski vodi do kapitalizma" (149), pa čak i da je "dijalektička forma prikaza kategorija ujedno i prikladna forma prikaza onog kretanja koje historijski proizvodi kapitalizam" (150).

Četvrto stoljeća kasnije Reicheltova slika Marxa je tamnija. Sada smatra da se od mladog sve do starog Marxa "uvijek iznova radi o istoj konstrukciji, koja je od početka utvrđena i koja ni u grubim crtama nije problematizirana, već samo različito 'drapirana'" (1996, 93f). Reichelt dijalektiku smatra eshatološkom i dvoji može li postojati u obliku "koji se može misliti bez ove točke kulminacije, jedna 'reducirana dijalektika', donekle metodološka uputa za razvoj kategorija, koju se može dobiti bez ove povjesno-filozofske nadgradnje" (110).

6.2.2) Rani Backhaus gura analizu oblika vrijednosti u središte, međutim, iz

njene dijalektike uklanja ne samo historijsko (H), nego i ljudsko djelovanje. Svoj glavni interes on posvećuje ‘skrivenoj biti’ i ‘izokrenutom pojavnom obliku’. Budući da izražavanje vrijednosti robâ ne poima kao oblik prakse, može tvrditi: “To da se [...] vrijednost [...] uopće ne može izraziti, nego se samo ‘pojavljuje’ u izokrenutom obliku, naime kao ‘odnos’ dvaju upotrebnih vrijednosti, izmiče razumijevanju čitatelja.” (1969, 131) Marxova se teorija vrijednosti “adekvatno interpretira kada se roba shvaća na takav način da se u procesu jednog ‘imanentnog premašivanja-samoga-sebe’ postavlja kao novac” (133). Gdje Marx pojmovni razvoj povezuje s historijskim (u smislu genetskog slijeda na temelju imanentnog razvoja, koji nije blokiran nikakvim historijskim uvjetima, MED 21, 69) ili s društvenom praksom (odnosno “potrebom” za “saobraćajem”; 87), Backhaus to objašnjava tako da je Marx tekst na neki način “popularizirao”, da “dijalektičke implikacije sve više blijede” (129).

Kasnije Backhaus Marxu pripisuje pokušaj “uspostavljanja odnosa između ‘Logičkog’ i ‘Realnog’, ‘logičkog’ i ‘realnog’ ‘razvoja’ putem postulata zrcaljenja” (Backhaus 1978/1997, 207). Činjenica da navodnici uzimaju maha, pokazuje da dvosmislene riječi vode do “pseudo-teoloških rasprava” (196). Isto tako se i pojam “razvoja” morao staviti u zagrade kako bi se markirala dvosmislenost (proces oblikovanja stvari same i njen pojmovni prikaz). Ali Backhaus ne razvija nikakav novi jezik. ‘Logika’, ono u najvećoj mjeri antimetaforičko, samo proizlazi iz jedne metafore te se ovdje koristi metaforički. Grčevito se drži Englesova iskaza iz 1859. kako bi odbacio njegovu tezu da logičko (L) (“napredovanje” kategorija) nije ništa drugo doli na ono nužno reducirani ‘zrcalni odraz’ historijskog (H). Njegova slika Marxa nastavlja se dalje cijepati: U drugom izdanju prvog toma *Kapitala* on sada vidi “historijsko-logičku” konstrukciju, odnosno, interpretaciju”; nasuprot “logičko-historijskoj” u prvom izdanju i, prije svega, u *Osnovima (Grundrisse)* (229). Backhaus sada čini ustupak ranije odbačenoj tezi o Marxovoj “historijskoj metodi” (Holzkamp), ističući da se Marxovo upozorenje da se ne prekorače “granice dijalektike”, kao i Marxova namjera “da se ispravi idealistički način prikazivanja” (MED 19, 58), može “ne sasvim neopravdano” razumjeti kao obrat ka “historizaciji [...] a time ujedno [kao] progresivno suzbijanje dijalektičkih, hegelovski inspiriranih načina konstrukcije *Rohenentwurfa*” (Backhaus 1997, 231). Ono što je nekoć bila kritika suparničkih interpretacija Marxa, sada postaje kritikom samoga Marxa. “Historizacija ‘logičkog’ (L)” (235) odbacuje se kao “vulgarizacija teorije vrijednosti koju je izazvao sam Marx, njen regres u rikardijansku teoriju vrijednosti” (293). Tko metodu *Kapitala I* razumije kao historijsku morao bi priznati da se analiza oblika vrijednosti u drugom izdanju prvog toma “može

okarakterizirati kao krajnje nejasan tekst; zagovornici ‘logičke’ interpretacije morali bi [...] ovaj tekst tako okarakterizirati, kao što su ga zapravo već i dugo razmatrali: kao tekst koji vodi u zablude.” (231)

Pitanje obilježavaju li predmeti prve tri glave “‘apsolutne sfere’ ‘prepostavljenog kapitala’” ili genetske predstupnjeve Backhaus shvaća kao isključujuće – ili/ili (231). Marx je obje dimenzije doveo u vezu i ‘prakseološki’ posredovao. Za Backhausa to je “neprikladan pokušaj na neprikladnom objektu” (232). Umjesto empirijskih (= historijskih) dokaza, Marx iznosi “argumente plauzibilnosti i jednu vrst misaonog eksperimenta” (233). Marxove su izjave o teoriji vrijednosti “smještene negdje između apriornog i aposteriornog” (245), kako Backhaus sada artikulira “odnos empirijskih, posebice historijskih činjenica i kvazi-transcendentalnih dijalektičkih misaonih figura” (Backhaus 1978/1997, 211).

Time bi se, s jedne strane, trebalo dokazati da “se jedna dijalektička kategorijalna analiza i historicistički teoremi međusobno isključuju” (1997, 230). S druge strane, “‘logička’ – ako se hoće ‘hegelovska’” (238) Marxova “kategorijalna analiza” otkriva se kao utvara, “analizira li se, na paradoksalan način, nešto realno a da se opet ne istražuju nikakvi realni odnosi” (276). Backhaus završava time (1997, 297), da on, nakon tridesetogodišnjeg rada na Marxovoj metodi u *Kapitalu*, “nužnost kritičke rekonstrukcije” iste objašnjava riječima Jürgena Habermasa: “Ona može samo značiti da se Marxova teorija ‘rastavi’ i u novom obliku opet sastavi, kako bi se cilj, koji si je sama zadala, bolje mogao dostići.” (Habermas 1976, 9) No Backhausov zaključak glasi: “može li se taj pokus uvjerljivije izvesti, time se ovdje ne možemo baviti” (276).

7) Za razliku od onih koji se prvenstveno bave tekstualnim obaranjem marksističkog istraživanja stvarnosti te teže “postavljanju ‘teksta’ na mjesto stvarnosti” (Holzkamp 1974, 75), oni koji sami istražuju društvenu stvarnost nagniju više prema tome da ono što je intendirano u formuli ‘dijalektike, odnosno jedinstva historijskog (H) i logičkog (L)’ prevode sa stajališta vlastitih istraživačkih i prezentacijskih potreba. Tako ekonomist Ernest Mandel od toga pravi “stapanje ekonomske povijesti i ekonomske teorije” (Mandel 1960/1968, 13). On upozorava na “*brkanje načina prikaza [...] s postankom spoznaje*” (11). Za njega je ključna “veza dijalektičkog racionalizma s empirijskim (i praktičkim) razumijevanjem činjenica [...]. Metoda, dakle, mora biti genetsko-evolutivna, kritička, materijalistička i dijalektička.” (14) “Genetski-evolutivna” mora biti “jer tajna svakog ‘pojma’ ne može biti otkrivena a da se istovremeno ne istražuje nastanak i kretanje, dakle razvoj njegovih unutarnjih proturječnosti”, pri čemu se svaka kategorija mora “već prije istražiti u svome gotovom obliku”,

prije nego se njihov “smisao [...] u svojem trenutačnom stupnju razvoja u potpunosti razumije”; pristup mora biti kritički utoliko što se ni u kojem slučaju ne smije ophoditi s “pojmovima” kao ‘stvarima po sebi’” (*ibid.*). Kasnije, u uvodu novom engleskom prijevodu *Kapitala* Bena Fowkesa, Mandela ne smeta označiti ‘sinkronijske’ strukturno i funkcionalno-analitičke hodove Marxove kritike političke ekonomije kao “logičku analizu” te u “jedinstvu historijske i logičke analize [vidjeti] način na koji su Marx i Engels razumjeli svoju metodu” (1976, 22).

8) Ako “logičko” treba značiti “pojmovno” onda bi se u povjesno-materijalističkom viđenju samo “u ljudskoj praksi i u poimanju ove prakse” moglo pronaći “racionalno rešenje”, kako se kaže u osmoj *Tezi o Feuerbachu* (MED 6, 9). “Jezgru Marxove metode” i njenog “dosljednog dijalektičko-materijalističkog načina rada” tvori praktičko-materijalističko shvaćanje stvarnosti i teorije (Zeleny 1962/1968, 325). “Mjesto stare predkritičke ontologije [kod Marxa] zauzima nikad završeno istraživanje i razjašnjavanje ontoprakseološke problematike koje se uvijek iznova nužno obnavljaju s razvojem ljudske materijalno-duhovne prakse” (309). Ona svaku preegzistentnu ‘logiku’ mijenja iz temelja. Izrazi poput onoga o “unutarnjim proturječnostima jednostavnog oblika vrijednosti” iz kojih proizlazi “jedan nužni logički razvoj” “čiji je ishod opći ekvivalentski oblik” (Bischoff 1973, 176) nemaju jasan smisao sve dok ih se ne stavi u jedan prakseološki okvir. Proturječnost da se vrijednost jedne robe pojavljuje u upotreboj vrijednosti druge, upravo ne pronalazi rješenje u logičkom razvoju. Potreba trampe, koja “ne miruje i ne prestaje” (MED 21, 87), ono je što je gura prema općem ekvivalentskom obliku.

U govoru o “nužnom logičkom razvoju” riječ “logičko” ostaje lozinka za bijelu mrlju na epistemološkoj karti, sve dok se postulirana “logička nužnost” ne konkretizira u jasnim analizama impulsa promjena koji proizlaze iz određenog djelovanja u određenim odnosima, i sve dok se ne pokaže pod kojim uvjetima i snagom kojih učinaka takvi impulsi stupaju u akciju i mogu postati dominantnima. U protivnom takav način govora doprinosi samo prividnoj legitimaciji znanje gdje zapravo vladaju nejasnoća i neznanje.

S njemačkog preveo: Toni Bandov

Tekst je izvorno objavljen u *Das Argument* 251, 2003.

Kratice:

Uvod Marx: "Uvod" u "Osnovi kritike političke ekonomije" u MED 19, Beograd: Prosveta, 1979.

Encik. fil. znan.: Hegel, Enciklopedija filozofiskih znanosti, Sarajevo: Veselin Masleša-Svetlost, 1987.

Ist. fil.: Hegel, Istorija filozofije, Beograd: Kultura, 1962.

MED 21, 22, 23: Marx, Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom (MED 21), Drugi tom (MED 22), Treći tom (MED 23); Beograd: Prosveta, 1979.

Krit. Heg. fil. drž. pr.: Marx, Kritika Hegelove filozofije državnog prava, Sarajevo: Veselin Masleša, 1960.

Teze o F. Marx: Teze o Feuerbachu (MED 6), Beograd: Prosveta, 1974.

Prilog kritici Marx: Prilog kritici političke ekonomije (MED 20), Beograd: Prosveta, 1979.

Literatura

Aleksejev, Cm. M. H., *Dialektičeskaja Logika*, Moskva, 1960.

Althusser, L., *Lenin und die Philosophie*, Hamburg, 1974.

Althusser, L.; Balibar, E., i dr., *Lire le Capital*, Pariz 1965 (cit. LLC); njem. *Das Kapital lesen*, Reinbek, 1972. (cit. DKL), hrv. *Kako čitati Kapital*, Zagreb, 1975.

Arthur, C. J., *The New Dialectic and Marx' Capital*, Leiden, 2002.

Backhaus, H-G, *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur marxschen Ökonomiekritik*, Freiburg, 1997.

Bensussan, G., "Historisch-logisch", in: *Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, tom 3, Berlin, 1985., 482-86

Bischoff, J., *Arbeit als Systembegriff*, Berlin, 1973.

Dialektischer und Historischer Materialismus. Lehrbuch für das marxistisch-leninistische Grundlagenstudium, izdavač: H. Steußloff i dr., 15., prerađeno izd., Berlin/DDR, 1988.

Feuerbach, L., *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* (1843.), *Werke in sechs Bänden*, izdavač E. Thies, tom 3, *Kritiken und Abhandlungen II*, 247-322

Fichte, J.G., *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre* (1794), *Gesamtausgabe*, izdavač: R. Lauth i H. Jacob, tom I/2: *Werke 1793-1795*, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. (cit. GA); hrv. *Osnova cjelokupne nauke o znanosti*, Zagreb, 1974.

Gramsci, A., *Gefängnishefte. Kritische Gesamtausgabe*, 10 tomova, Hamburg, 1991-2002.

Habermas, J., *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*, Frankfurt/M, 1976.

Haug, W.F., *Vorlesungen zur Einführung ins "Kapital"* (1974., prerađeno izd. 1976.), Hamburg, 1985.; srp. *Uvod u "Kapital": dvanaest predavanja*, Beograd, 1979.

Haug, W.F., *Rezension von MEGA II.5, u: Das Argument*, 27. god., 1985., *Rezensionsbeifl* zum *Kritischen Wörterbuch des Marxismus*, 212-16 (izvorno objavljeno u *Das Argument* 145, 26. god., 1984., H. 3, 452-56)

Haug, W.F., *Philosophieren mit Brecht und Gramsci*, Hamburg, 1996.

Haug, W.F., "Die Produktionsweise denken", u: H.-J. Bieling i dr. (ur.), *Flexibler Kapitalismus*, Hamburg, 2001., 36-53

Hegel, G.W.F., *Werke in zwanzig Bänden*, red.: E. Moldenhauer u. K.M. Michel, tom 18, Frankfurt/M, 1971. (cit. W)

- Holzkamp, K., "Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J. Bischoff", u: *Argument* 84, 16. god., sv. 1/2, 1974., 1-75
- Holzkamp, K., "Die kategoriale und theoretische Erfassung der Vermittlung zwischen konkreten Individuen und ihren gesellschaftlichen Lebensbedingungen durch die Kritische Psychologie", u: K.-H. Braun i K. Holzkamp (ur.), *Kritische Psychologie. Bericht über den 1. Internationalen Kongress*, tom 1, Frankfurt/M, 1977., 101-10
- Korsch, K., *Marxismus und Philosophie* (1923.), Frankfurt/M, 1966., 73-136
- Korsch, K., *Gesamtausgabe*, tom 3: *Marxismus und Philosophie: Schriften zur Theorie der Arbeiterbewegung*, 1920-1923., izdavač: M. Buckmiller, Amsterdam, 1993. (cit. GA 3); srp. *Marksizam i filozofija*, Beograd, 1970.
- Kosing, A., »Logisches und Historisches«, u: *Philosophisches Wörterbuch*, tom. 2, izdavač: M. Buhr i G. Klaus, 6., prošireno izd., Leipzig, 1969., 667 i dalje
- Küttler, W., "Die Dialektik von Logischem und Historischem und der Platz der Geschichte im System der Gesellschaftswissenschaften", u: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 28. god., 1980., sv. 2, 170-81
- W. Küttler, "Die historische Methode aus marxistisch-leninistischer Sicht", u: Ch. Meier i J. Rüsen (ur.), *Historische Methode*, München, 1988., 81-99
- Lalande, A., *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 16. izd., Paris, 1988.
- Lenin, W. I., Werke, tom 1-40 i 2 dva toma, Berlin/DDR, 1953. (cit. LW)
- Lipietz, A., "Vom Althusserianismus zur 'Theorie der Regulation'", u: A. Demirović, H.-P. Krebs i Th. Sablowski (ur.), *Hegemonie und Staat. Kapitalistische Regulation als Projekt und Prozess*, Münster, 1992., 9-54;
- Mandel, E., *Marxistische Wirtschaftstheorie* (1960), a.d. Frz. v. L. Boepple, 2 toma, Frankfurt/M, 1968.
- Mandel, E., *Kontroversen um "Das Kapital"*, Berlin, 1991.
- Mandel, E., "Introduction", u: Karl Marx, *Capital*, translated by Ben Fowkes, Harmondsworth-New York, 1976., 11-86; njem. u: *Kontroversen um "Das Kapital"*, Berlin, 1991., poglavlj. I.3: "Die Methode des "Kapitals"
- Marx, K., *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon* (1847), u: isti., *Oeuvres - Économie I*, izdavač: M. Rubel, Paris, 1965., 1-136
- MEGA = *Marx-Engels Gesamtausgabe*, Berlin/DDR-Moskva, 1975-89., Berlin-Amsterdam, 1992. i dalje
- MEW = *Marx-Engels Werke*, tom 1-43, Berlin/DDR, 1957. i dalje; srp-hrv. MED = Karl Marx i Friedrich Engels, Dela, Beograd, 1976-1979.
- Pietilä, V., "The Logical, the Historical, and the Forms of Value – Once Again", u: S. Hänninen i L. Paldán (ur.), *Rethinking Marx*, Argument Sonderband 109, Berlin/W, 1984., 62-67
- Popper, K., *Logik der Forschung* (1934.), 6. izd., Tübingen, 1976.
- Popper, K., *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde* (1944.), tom 2: *Falsche Propheten*.
- Hegel, Marx und die Folgen, Bern, 1958.
- Proudhon, P.-J., *Philosophie der Staatsökonomie oder Notwendigkeit des Elends* (fr. 1846.), njem. prerađeno izd. K. Grün, 2 toma, Darmstadt, 1847.
- Reichelt, H., *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx* (Frankfurt/M 1970.), prošireno izdanje s novim predgovorom, Freiburg/Br, 2001.
- Reichelt, H., "Warum hat Marx seine dialektische Methode versteckt?", u: *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung*, Neue Folge, Hamburg, 1996., 73-110
- Richter, G., *Gesetzmäßigkeit und Geschichtsprozess. Logisches und Historisches*, Berlin/DDR, 1985.

- Ruben, P., "Wissenschaft als allgemeine Arbeit. Über Grundfragen der marxistisch-leninistischen Wissenschaftsauffassung", u: *Sozialistische Politik*, 8. god., 1976., br. 36, 7-40
- Sautter, U., "Brechts logischer Empirismus", u: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 43. god., 1995., sv. 4, 687-709
- Schmidt, A., *Geschichte und Struktur. Fragen einer marxistischen Historik*, München, 1971.
- Schmidt, A., "Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der Politischen Ökonomie", u: *Kritik der Politischen Ökonomie heute. 100 Jahre "Kapital"*, izdavač: W. Euchner i A. Schmidt, Frankfurt/M, 1972.
- Schoch, B., *Marxismus in Frankreich seit 1945*, Frankfurt/M, 1980.
- Sève, L., "Über den Strukturalismus", u: *Probleme des Friedens und des Sozialismus*, 1971., sv. 5
- Sève, L., *Une introduction à la philosophie marxiste*, Paris, 1980.
- Weber, W., *Soziologie – Weltgeschichtliche Analysen – Politik*, s uvodom E. Baumgartena, izdavač: J. Winckelmann, 2., prošireno izdanje, Stuttgart, 1956.
- Wittich, D. i Gössler, K. u. K.Wagner, *Marxistisch-leninistische Erkenntnistheorie*, Berlin/DDR 1980.
- Zeleny, J., *Die Wissenschaftslogik bei Marx und "Das Kapital"* (Prag 1962.), Berlin/DDR, 1968.

Novac i kredit u kritici političke ekonomije

Michael Heinrich

Diskusija o novcu i kreditu, na pozadini internacionaliziranih finansijskih tržišta, sve češćih valutnih kriza i krahova na tržištima dionica, posjeduje neposrednu političku aktualnost.¹ Iako se neoliberalni poziv za deregulacijom tržišta nipošto nije utišao, već se diskutira o ponovnoj re-regulaciji. Za velike dijelove pokretâ koji su kritični prema globalizaciji ukroćivanje finansijskih tržišta predstavlja odlučujuću polugu za pripitomljavanje “kapitalizma puštenog s lanca”. Pitanja iz oblasti teorije novca i kredita nisu dakle značajna samo kao puko stručno-ekonomska, nego se preko njih diskutira o specifičnim načinima podruštvljenja u suvremenom kapitalizmu.

No u vladajućim se ekonomskim teorijama to teško može nazrijeti. Njih ne zanima društveni *oblik* novca, nego *funkcije* novca. Klasika i neoklasika u novcu prije svega vide razmjenjsko sredstvo, a u konačnici puko tehničko pomoćno sredstvo koje je za teoriju zapravo nezanimljivo. Kejnzijanizam doduše novac kao sredstvo konzerviranja vrijednosti i kreditno sredstvo shvaća posve ozbiljno, no problem načina posredovanja podruštvljenja preko novca i razmjene u jednakoj se mjeri zanemaruje kao i u neoklasici – jednostavno se pretpostavlja. Nasuprot tome, Marxova kritika političke ekonomije cilja na dešifriranje onog tipa *ekonomske predmetnosti* koji se u vladajućim teorijama uvijek već prepostavlja. Kritika političke ekonomije nije samo još jedna ekonomska ili sociološka teorija među drugima, nego doista “kritika” u emfatičkom smislu – kritika ne samo pojedinačnih teorija nego i kritika samog razumijevanja predmeta koji te teorije konstituiraju.

No u recepcionskoj liniji koja je u radničkom pokretu prevladavala od kasnog 19. stoljeća ovaj se “kritički” poduhvat pretvara u eklektički svjetonazor po imenu “marksizam” (kasnije “marksizam-lenjinizam”). S jedne strane, taj su

1.) Tekst je izvorno objavljen 2003. u časopisu *Das Argument*, br. 251, 2003, str. 397-409. dakle bitno prije izbijanja velike finansijske i ekonomske krize 2007/2008. godine. Pri čitanju stoga uvijek treba imati na umu da se sve reference autora na “aktualne tendencije” odnose na predkrizni period (nap. ur).

proces poticali fragmentarni karakter Marxove kritike političke ekonomije i Engelsovi popularizatorski spisi (prije svih *Anti-Dühring*); s druge strane, ne bi bio moguć da radnički pokret i radničke partije, koji su se u obliku “negativne integracije” (Groh, 1973) konsolidirali u građanskom društvu, nisu bili razvili potrebu za svjetonazorom.

Svjetonazorski se dogmatizam “dijalektičkog” i “historijskog” materijalizma kritizirao već od 1920-ih. Noredukcija kritike političke ekonomije na “marksističku političku ekonomiju”, koja nije bila tipična samo za real-socijalističke udžbenike nego i za na Zapadu široko rasprostranjene prikaze poput onih Sweezyja (1942), Meeka (1956) i Mandela (1962), postala je temom tek od kasnih 1960-ih. I raniji kritički glasovi poput Rubina (1924) tek su tada postali poznati. *Mainstream* tradicionalnog marksizma Marxovu je teoriju vrijednosti reducirao na teoriju količine rada (količina rada određuje razmjenske odnose) i teoriju eksploracije – što su pozicije koje su lijevi rikardijanci zastupali već 1830-ih. No gdje Marx napušta ili nadilazi pozicije potonjih, tradicionalni marksizam njegove argumente najčešće ili prešućuje ili banalizira. Tako se o konceptu apstraktnog rada ili niti ne diskutira ili ga se pretvara u nadistorijsku apstrakciju, dok se analiza oblika vrijednosti tumači kao skraćeni prikaz historijskog nastanka novca. Ono što je Marx ranije kritizirao u Ricardovoj teoriji vrijednosti, nesposobnost da (MED 25, 131) monetarni karakter vrijednosti uopće percipira, vrijedi i za *mainstream* tradicionalnog marksizma. Novac i kredit i tu važe kao “obični cirkulacijski fenomeni”, dok jednu doista važnu sfjeru predstavlja proizvodnja. Zbog toga se svim silama branio “zakon tendencijskog pada profitne stope” kao utemeljenje marksističke teorije kriza; s onu stranu toga više se nije mogla zamisliti nikakva teorija kriza.

Analiza oblika vrijednosti: “logičko” ili “istorijsko”?

I mnogo prije pisanja *Kapitala*, Marx je u obraćunu s Proudhonom naglasio da ekonomski kategorije imaju historijski karakter: vrijede samo za određeni povijesni način proizvodnje (MED 7, 104; MED 34, 428). Tko polazi od ahistorijskog karaktera ekonomskih kategorija i smatra da je već ručni klin neandertalca bio kapital, taj brka formalno određenje s predmetnim sadržajem. U svim su načinima proizvodnje potrebna sredstva za proizvodnju, no samo u kapitalizmu ona poprimaju oblik kapitala, samoопlođujuće vrijednosti. Utoliko je kapital (kao i novac, vrijednost itd.) povijesna kategorija. O povijesnom karakteru kategorija riječ je međutim i u jednom drugom smislu. Marx naglašava da kategorije građanske ekonomije želi “razviti” u njihovoј povezanosti, u analizi oblika vrijednosti zanima ga to da “dokaže kako je postao [Genesis]... novčani

oblik” (MED 21, 54). Da Marx tu ne misli na detaljno prepričavanje povijesnog postanka novca očito je. No kakvog je onda karaktera njegov prikaz “geneze” novčanog oblika? Kasnije debate o tom pitanju bile su pod utjecajem Engelsove interpretacije. Engels je u svojoj recenziji *Priloga kritici političke ekonomije* napisao da se kritika političke ekonomije može izložiti “istorijski ili logički” (MED 20, 468). Marx je odabrao “logički pristup” (tj. pojmovno-kategorijalni prikaz) koji, po Engelsu, “ustvari nije ništa drugo do historijski način tretiranja, samo oslobođen historijske forme i slučajnosti koje smetaju [...] odraz, u apstraktnoj i teorijski konzekventnoj formi, historijskog procesa.” (MED 20, 468).²

U tradicionalnom je marksizmu tako dominiralo shvaćanje da je “logički pristup” samo apstraktni odraz povijesnog razvoja. Iscrpno obrazlaganje tog tumačenje između ostalih daje Klausa Holzkampa u članku objavljenom 1974. u *Argumentu* br. 84. Bitni elementi tog shvaćanja mogu se pronaći i kod Wolfganga Fritza Hauga, primjerice u njegovoj natuknici “geneza” u *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* (HKWM) [Historijsko-kritički pojmovnik marksizma] ili u skici za natuknicu “historijsko/logičko” u *Argumentu* br. 251. U prvoj se natuknici analiza oblika vrijednosti opisuje kao “paradigma genetske rekonstrukcije”. No što bi “geneza” točno trebala značiti, tu je, bez daljnje diskusije, definicijski utvrđeno već na samome početku natuknice, oslanjajući se na Engelsa: geneza “se razlikuje od historijskog po tome što pod time možemo razumjeti kontekst postanka ‘u čistom obliku’, uz isključenje interferencija” (Haug 2001, 261)³. Time je, i prije nego što je suočavanje s Marxovim tekstrom uopće započelo, naizgled bezopasnom definicijom pojma već zadan specifičan interpretacijski raster. Sukladno tome, skiciranje analize oblika vrijednosti uključuje samo one pasuse u kojima Marx *nakon* već izvršene analize oblika vrijednosti primjećuje (ali ne u funkciji njezina utemeljenja) da su analizirani oblici vrijednosti povijesno u nekom trenutku postojali. No takvim se odabirom već prepostavlja da je ono bitno u analizi oblika vrijednosti apstraktni prikaz historijskog procesa “o čijem konkretno-historijskom nastupanju time doduše još ništa nije rečeno, osim da se nekada morao zbiti u prikazanom redoslijedu” (isto, 266).

2) Marxova očitovanja o ovoj recenziji nisu poznata, a vjerojatno i ne postoje. Ni u prvom svesku *Kapitala*, gdje Marx višestruko citira Engelsove ekonomiske spise, ona se ne spominje, iako bi referenca na nju u predgovoru i nekim dijelovima teksta sadržajno bila prikladna – da se Marx s njezinim sadržajem slagao. Iznimno zanimljiva analiza Engelsove recenzije na pozadini različitih koncepcija znanosti kod Marxa i Engelsa je Kittsteiner (1977).

3) S jednakom samorazumljivošću se u natuknici “historijski/logičko” tvrdi da se genetsko može razumjeti “kao modelski pojmljeno historijsko”.

No kada bi se u analizi oblika vrijednosti uistinu radilo samo o tome da se na općenitoj razini učini jasnim kako je historijsko širenje razmjenskih odnosa u konačnici moralo proizvesti opći ekvivalent, tada bi se analiza oblika vrijednosti svela na banalnost koju ni ekonomisti 19. ni 20. stoljeća nisu osporavali. Marxova bi tvrdnja da mu je uspjelo “*ono što buržoaska ekonomija nije čak ni pokušava*, [...] naime dokazati kako je postao ovaj novčani oblik” (MED 21, 54, kurziv MH), u tom slučaju bila krajnje pretjerana. No svedena na tu banalnost, analiza oblika vrijednosti ne bi mogla postići ni ono što si Marx od nje obećava: da će s jedne strane dokazati neodrživost Proudhonove ideje socijalizma, koja se svodila na ukidanje novca uz istovremeno zadržavanje robne proizvodnje; a s druge strane ponuditi fundamentalnu kritiku teorijskog ophođenja klasične političke ekonomije s novcem. Puka tvrdnja da se novac historijski razvio i da taj razvoj nije tekao slučajno, nego da je u određenom smislu bio “nužan” kako bi se olakšala razmjena, još nipošto ne pobija Proudhonovu tezu da bi se danas, u uvjetima potpuno razvijenih razmjenskih odnosa, uz odgovarajuće povoljne institucionalne aranžmane, možda ponovno moglo i bez novca. A u još je manjoj mjeri teza o tendenciji historijske eliminacije “nepraktičnog, disfunkcionalnog” kao pogonske sile razvoja oblika vrijednosti, koja bi trebala biti odgovorna za ukidanje i nadilaženje određenih oblika, a koju i Haug naglašava (Haug 2001, 266), argument protiv klasično-neoklasične eliminacije novca iz teorije. Jer ni klasika ni neoklasika ne osporavaju da je novac praktičan i funkcionalan, nego tvrde da se bitni ekonomski odnosi mogu *modelirati* i *razumjeti* bez novca. A pitanje je li njihovo razumijevanje bez novca doista moguće ili ne, ima značajne konzekvene: svi klasično-neoklasični dokazi o principijelno nekriznom karakteru tržišnih ekonomija u konačnici počivaju na nemonetarnom razumijevanju razmjene, dok Marx upravo u novčanoj posredovanosti razmjene vidi najopćenitiju mogućnost kriza. (MED 21, 198f)

Proudhonovo shvaćanje i shvaćanje klasično-neoklasične ekonomije mogu se kritizirati samo dokazujući da *unutar razvijenog građanskog društva* vrijednost ne može postojati bez povezanosti s novcem, da je novčani oblik daleko više od praktičnog pomoćnog sredstva. Ambicija analize oblika vrijednosti je pokazati upravo to. Kada Marx nakon gore citiranog mjesta o “postanku novčanog oblika”, najavljuje namjeru da prati “razvitak izraza vrednosti koji se sadrži u odnosu vrednosti roba, od njegovog najprostijeg, neuglednjeg lika, pa do sjajnog novčanog oblika” (MED 21, 54), tada ne govori ni o kakvom, ma koliko apstraktno modelski shvaćenom, *predgrađanskom* razvoju do građansko-kapitalističkih oblika, nego o vezi *kapitalistički proizvedene robe* i novca. U prvom poglavlju *Kapitala*, doduše, još se ne spominje kapitalistička

proizvodnja, no već njegova prva rečenica jasno daje do znanja da roba o kojoj se tu raspravlja nije predgradska nego kapitalistička. Ono što analiza oblika vrijednosti želi pokazati jest da u *kapitalističkim odnosima* vrijednost roba potrebuje samostalni i ujedno opći izraz vrijednosti; da se robe bez takvog izraza vrijednosti *kao robe uopće ne mogu međusobno odnositi*. Ako je taj rezultat analize oblika vrijednosti točan, onda vrijednost u kapitalističkoj ekonomiji ne može postojati (i ne može se razumjeti) bez odnosa s novcem. A ta je spoznaja o odnosu vrijednosti i novca u razvijenoj robnoj proizvodnji novost kako za Proudhona tako i za klasiku i neoklasiku te razara njihovo teorijsko tretiranje novca.⁴ Nadalje, ako je taj rezultat točan, Marxova se teorija vrijednosti ne može reducirati na supstancialističku teoriju količine rada tradicionalnog marksizma, koja vrijednost nastoji utvrditi već u pojedinačnim robama⁵, nego je ona uvijek već monetarna teorija vrijednosti.⁶

Čini se da Haug za upravo skicirano razumijevanje “geneze” i “razvoja”, koje ne počiva na apstraktnom, modelskom povijesnom prikazu, drži da je nasjelo na “hegelijanizirajući nesporazum” prema kojemu sve proizlazi iz “robi kao takvoj inherentne logike” (Haug 2001, 269). A time se postavlja i pitanje što zapravo strukturira tijek prikaza (ne samo analize oblika vrijednosti) u *Kapitalu*, ako to već nije apstraktni model povijest.

U natuknici “Historijsko/Logičko” Haug nudi dva različita razmatranja o pitanju strukture prikaza u Marxovoj kritici političke ekonomije. Prvo glasi: “Ako je historijsko u slijedu stupnjeva kompleksnosti izraženo kao dijakronijski poredak, onda slijed na razini određenog stupnja kompleksnosti izražava sinkronijski poredak funkcionalnog.” (Haug 2003, 393/ str. 25 ovog broja). To sugerira da se slijed prikaza ravna prema dvama organizacijskim principima, pri čemu si slijed “stupnjeva kompleksnosti” valjda treba zamisliti kao “genetski razvoj” u smislu modelske rekonstrukcije povijesnog. Pritom je isključena mogućnost da se u Marxovu prikazu radi o slijedu stupnjeva kompleksnosti koji nisu određeni historijski (ma koliko apstraktno), nego *suvremeno*: ne

4) Za manjkavo razumijevanje povezanosti vrijednosti i oblika vrijednosti kod Smitha i Ricarda Marx ne smatra odgovornim deficitne u shvaćanju historijskog nastanka novca, nego deficitne u shvaćanju oblika vrijednosti proizvoda rada kao “najopštijeg oblika buržoaskog načina proizvodnje” (MED 21, 82, fnsnota 32, kurziv MH).

5) Marx je, međutim, sam dao značajan poticaj supstancialističkom shvaćanju cijelim nizom ambivalencija u svome prikazu, usp. Heinrich (1999, poglavljje 6)

6) Da je Marxova teorija vrijednosti “monetarna teorija vrijednosti”, a k tome i kritika predmonetarnih teorija vrijednosti koja u jednakoj mjeri vrijedi za klasičnu radnu teoriju vrijednosti, neoklasičnu teoriju granične korisnosti, ali i za u tradicionalnom marksizmu zastupanu “marksističku radnu teoriju vrijednosti”, 1970-ih je prije svega je naglasio Hans-Georg Backhaus (usp. njegove sabrane članke u Backhaus 1997). Prva razmatranja u dijelom vrlo sličnom smjeru dao je 1920-ih Rubin (1924). Monetarnu teoriju vrijednosti na različite su načine dalje razvijali, između ostalih, Hein (1998), Heinrich (1999; 2001), Rakowitz (2000) i Milios/Dimoulis/Economakis (2002).

kao rekonstrukcija historijskog razvoja, nego itekako suvremene povezanosti prikazanih jednostavnih momenata.

Haug dalje govori o “redoslijedu” kategorija, no pritom ne ulazi u ranije razmatranje o “slijedu” niti objašnjava da li prelazak sa “slijeda” na “redoslijed” ima označiti neku konceptualnu razliku. Redoslijed kategorija u prikazu uspoređuje s redoslijedom njihova historijskog nastupanja, a Haug pritom dolazi do rezultata da tijek prikaza može ali i ne mora odgovarati historijskom razvoju. Dok bi prvi slučaj dobro odgovarao gore navedenom slijedu stupnjeva kompleksnosti, kod drugoga nije razvidno kako bi se uopće trebao uklopiti u njegovu prvu shemu. Za perspektivu koja “genetski razvoj” razumije kao modelsku rekonstrukciju povijesti moralo bi itekako predstavljati problem zašto prikaz ne samo da umjesto dijakronijskog ide sinkronijskim, nego ponekad čak i anti-dijakronijskim putem. Nažalost, Haug o tome uopće ne raspravlja. Čini se da smatra kako se tu više od pukog nabranjanje svega onoga što kod Marxa možemo pronaći niti ne može postići. Štoviše, sve iznad toga smatra čak i štetnim. Njegov zaključak glasi: “Zahtjev za općim receptima ovde je, kao i drugdje, doveo do kobnih zabuna.” (ibid, 396/ str. 29 ovog broja)

Marx je doduše u *Uvodu* iz 1857. (iz kojega i Haug crpi mnoge citate) raspravljao o tome odgovara li redoslijed prikaza kategorija redoslijedu njihova historijskog nastupanja ili ne i za oba je slučaja ponudio primjere. Na tome, međutim, nije stao, nego je *na kraju* svoje rasprave došao do nedvosmislenog rezultata o *kriteriju* redoslijeda prikaza:

Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomski kategorije onim redom u kome su historijski bile određujuće. Naprotiv, njihov je redoslijed određen odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u modernom građanskom društву i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili što odgovara redu historijskog razvijatka. (MED 19, 22, kurziv MH)

Da ovo posljednje – redoslijed koji je “obrnut” od historije – nije uvijek slučaj, Marx je potvrđio pomoću vlastitih primjera. No odlučujuće uopće nije pitanje o paralelnost ili ne-paralelnost kategorijalnog prikaza s historijskim razvojem. Jer čak kada paralelnost postoji, ona prikazu ne osigurava nikakvo *utemeljenje*.

7) Marx se jednako nedvosmisleno izjašnjava o pitanju eksplanatorne snage povjesnog razvoja za suvremene odnose: “Građansko je društvo najrazvijenija i najraznolikija historijska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumijevanje njegove strukture, daju u isto vrijeme uvid u strukturu i odnose svih onih preživjelih društvenih oblika čijim se ruševinama i elementima ono izgradilo [...] U anatomiji čovjeka ključ je za anatomiju majmuna.” (MED 19, 22, kurziv MH). Genetska rekonstrukcija koja se razumije kao modelski prikaz povijesti svodiila bi se, naprotiv, na to da je anatomija majmuna ključ za objašnjenje anatomije čovjeka.

Ono na čemu bi se slijed prikaza kategorija trebao temeljiti isključivo je odnos "koji one imaju, jedna prema drugoj, u *modernom* građanskom društvu" (kurziv MH). To doduše nije nikakav "opći recept", ali je ipak jasan iskaz o kriteriju po kojem bi se prikaz trebao ravnati.⁷

Novac i kapital: monetarna ili ne-monetarna teorija kapitala?

Nakon prikaza "jednostavne cirkulacije" robe i novca Marx započinje istraživanje "opće formule kapitala", $N - R - N'$, s primjedbom:

Ali pored ovog oblika [misli se na za jednostavnu cirkulaciju karakterističnu formu $R - N - R$, MH] *nalazimo*, i drugi, specifično različit oblik $N - R - N$ (MED 21, 137, kurziv MH).

Ovdje izgleda kao da ove dvije forme cirkulacije naprosto stoje jedna pokraj druge, mi "nalazimo" i jednu i drugu. Jednostavna je cirkulacija doduše pretpostavka za postojanje kapitala, no postoji li kapital doista čini se pitanjem koje joj je izvanjsko. Ta prividna samostalnost jednostavne cirkulacije učinila je onda plauzibilnom i predodžbu "jednostavne robne proizvodnje", koja potječe od Engelsa, ali i ideju "socijalističke tržišne privrede".

U *Osnovama kritike političke ekonomije* (*Grundrisse*) (MED 19, 119 i dalje) i u *Prvobitnom tekstu priloga kritike političke ekonomije* (MEGA II, svezak 2, 63 i dalje) Marx je još pokušavao ekspliktino pokazati da "novac kao novac", tj. novac kao osamostaljena vrijednost, može biti postojan samo ako poprili oblik samooplođujuće vrijednosti ($N - R - N'$). Kao što je analiza oblika vrijednosti otkrila struktturnu vezu između vrijednosti i novčanog oblika vrijednosti, tako se ovdje pokazuje da jednostavna cirkulacija koja bi obuhvaćala čitavu ekonomiju i novac kao osamostaljeni lik vrijednosti mogu postojati samo ako im u temelju leži kapital kao samooplođujuća vrijednost. Jednostavna cirkulacija, tj. "tržišna privreda" koja bi obuhvaćala čitavu ekonomiju, prema tome može postojati samo ako je ta tržišna privreda ujedno kapitalistička. Da je tome tako, tj. da se robni oblik proizvoda rada može poopćiti samo u kapitalističkim odnosima, Marx u *Kapitalu* samo uzgred spominje kao činjenicu, ali dalje ne obrazlaže. (MED 21, 157, fnsnota 41).

Iako tu dakle nedostaje spomenuti prijelaz s novca na kapital, Marx ipak upozorava na specifično monetarni karakter kapitala. Kao kapital vrijednost je "ekspanzivni subjekt" procesa u kojemu naizmjence poprima robni i novčani oblik. No Marx odmah dodaje da vrijednost potrebuje

Samostalan oblik kojim će se utvrđivati njena identičnost sa njom samom. Ovaj oblik ima ona samo u novcu. Zbog toga novac i čini polaznu i završnu tačku svakog procesa oplođivanja vrednosti. (MED 21, 144)

Ono što će Keynes skoro 70 godina poslije mobilizirati kao tešku artiljeriju protiv neoklasike, naime da je raspolaganje novcem prepostavka svakog kapitalističkog procesa proizvodnje i da se kod te prepostavke ne radi o puko formalnoj stvari, Marx je već bio ustanovio na puno načelnijoj razini.

Iako Marxov prikaz započinje “monetarnom” teorijom vrijednosti i “monetarnom” teorijom kapitala, taj monetarni aspekt su uglavnom zanemarili i marksisti i Marxovi kritičari. Štoviše, marksistički je *mainstream* bio upravo ponosan na navodno ne-monetarni karakter Marxove teorije akumulacije i krize – sve što je bilo povezano s novcem slovilo je kao “obični cirkulacijski fenomen”. A s kejnjizjanskog gledišta, tj. iz perspektive jedinog usmjerjenja građanske ekonomске teorije koji je novac i krize shvaćao teorijski ozbiljno, upravo je navodno ne-monetarni karakter Marxove teorije akumulacije važio kao njen najveći deficit (prema npr. Heine/Herr 1992).

Nakon četvrtog poglavlja monetarna se pitanja u prvom tomu *Kapitala*, s iznimkom nekoliko kraćih primjedbi, više ne pojavljuju. Tek pri kraju drugog toma, a posebno u opsežnom petom odjeljku trećeg toma, posvećenom kamatonosnom kapitalu i kreditu, ponovno je eksplisitno riječ o monetarnoj dimenziji. Da monetarna pitanja u velikim dijelovima prvog toma ne igraju istaknutu ulogu ne treba naročito čuditi, s obzirom na to da je tu predmet ipak “proizvodni proces kapitala”. Samo, iz toga ne bi trebalo zaključiti da monetarna pitanja više ne igraju nikakvu ulogu. Marx nije bez razloga držao da bi sva tri toma trebalo objaviti istovremeno. Činjenica da se drugi tom ipak pojavio tek 18 godina, a treći tek 27 godina nakon prvog (dakle cijelu generaciju poslije), utjecalo je na recepciju *Kapitala* u mjeri koju se ne smije podcijeniti. Ne samo da se o prvom tomu do objavljivanja trećega već naširoko raspravljalo, a njegov sadržaj se u različitim uvodima popularizirao, nego se činilo i da on već sadrži sve bitno: određenje vrijednosti radnim vremenom, dokaz o eksplotaciji usprkos razmjeni ekvivalenta, analizu destruktivnog karaktera kapitalističkog razvoja produktivnih snaga, tendenciju stvaranja industrijske rezervne armije i tendenciju relativnog osiromašivanja. A na koncu je u slavnom završnom odsjeku 24. poglavlja skicirana i povjesna tendencija kapitalističke akumulacije, uključujući buduće nadilaženje kapitalizma. Činilo se da je sve što je važno tu već rečeno, a sve važno odnosilo se u suštini na sferu proizvodnje. Držalo se da se drugi i treći tom mogu baviti samo još specijalnim problemima. Njihov u usporedbi s prvim tomom nepristupačniji stil i djelomično fragmentaran karakter dodatno su doprinijeli njihovoj percepciji kao materijala isključivo za “eksperte”. Gotovo jedina tema koja je pobudila širi interes bio je “zakon tendencijskog padanja

profitne stope” i teorija krize za koju se činilo da se na njemu temelji.

Marx je taj “zakon” (često interpretiran u smislu teorije kolapsa) u suštini pokušao opravdati iz kapitalističkih proizvodnih uvjeta, što je omogućilo da ga se neposredno nadoveže na recepciju prvog toma, s njenim naglaskom na proizvodnji.⁸ I naposljetku, Engels je, nastojeći stvoriti “čitljivo” izdanje trećeg toma, primjedbe o teoriji krize, s kojima se Marxovo istraživanje “zakona” prekida, strukturirao tako da se daju nazirati obrisi teorije krize. Time je stvoren dojam da je Marx, nadovezujući se na “zakon”, pokušao formulirati u suštini nemonetarnu teoriju krize. No originalni rukopis trećeg toma po tom je pitanju bitno manje nedvosmislen (usp. MEGA svezak 4.2, 285-340)⁹. Sadržajno mnogo toga govori u prilog tezi da bi jedna takva teorija krize bila moguća tek poslije prikaza kamatonosnog kapitala i kredita. No upravo je ta točka u trećem tomu ostala najmanje razrađena, a i desetljećima poslije njegova objavljivanja jedva da je proučavana.¹⁰

Rezultat svega toga je da se *Kapital* shvaćao kao u suštini nemonetarna teorija, a krizni su procesi tumačeni kao fenomen s isključivim temeljem u promjenama unutar proizvodnje. Novac i kredit su važili za neku vrsta dodatka: novčana i kreditna nadgradnja manje ili više krizama sklone kapitalističke proizvodnje, koja predstavlja “izvedenu” a time i manje važnu sferu.

Kapital i kredit

Marx u tijeku prikaza doduše prvo razvija proizvodni i cirkulacijski proces kapitala kao i prosječnu profitnu stopu, a da pritom ne ulazi u kreditne odnose. No iz tog redoslijeda u izlaganju, kao i u slučaju redoslijeda kod prikaza robe i novca, nipošto nije moguće zaključiti da je ono što se u prikazu predstavlja prvo ujedno i ono bitno, što može i samostalno postojati, dok je veza onoga što slijedi s time čisto izvanjska.

Da su razvijena kapitalistička proizvodnja i cirkulacija uopće moguće samo s razvijenim kreditnim odnosima u *Kapitalu* je jasno već i na mjestima gdje nije eksplicitno riječ o kreditu. Tako se u drugom tomu pri istraživanju cirkulacije ukupnog društvenog kapitala javlja pitanje odakle potječe novac za cirkulaciju viška vrijednosti: kapitalisti predujmljuju u novčanoj formi samo vrijednost *konstantnog kapitala* + *varijabilnog kapitala*, ali cirkulirati mora

⁸⁾Je li Marx uspio ponuditi konkluzivno opravdanje tog “zakona”, odnosno je li takvo opravdanje uopće moguće, predmet je žestokih rasprava. U Heinrich (1999, 327 i dalje) sam prikazao bitne doprinose ovoj debati i pokušao pokazati da konzistentno opravdanje “zakona” nije moguće.

⁹⁾ Usp. o problemu Engelsove edicije trećeg toma Vollgraf/Jungnickel (1995) i Heinrich (1995/96).

¹⁰⁾ Dugo vremena Hilferding (1910) je bilo jedino marksističko djelo na tu temu. Doduše, Hilferding se pritom nije samo ograničio na vrlo selektivnu raspravu Marxeve teorije kredita, nego je ona počivala i na upitnom, u suštini kvantitativnom, čitanju Marxeve teorije novca.

ukupni proizvod u vrijednosti *konstantnog kapitala* + *varijabilnog kapitala* + viška vrijednosti. Marx to u nekoliko navrata (MED 22, 274-279, 348 i dalje, 394 i dalje 415-416) objašnjava time da pojedini kapitalisti raspolažu blagom kojim mogu realizirati višak vrijednosti drugih kapitalista čak i prije nego što se realizira njihov vlastiti višak vrijednosti. Ovi drugi kapitalisti potom raspolažu tim novcem kako bi sada oni realizirali višak vrijednosti prvih kapitalista. Da je cirkulacija viška vrijednosti posredovana "blagima" (dakle mirujućim kapitalom), dakako predstavlja anakronističnu pretpostavku koja je Marxu potrebna jer na ovome mjestu još nisu razvijene kategorije kamate i kredita.

Kredit međutim nije samo neizbjegjan posrednik u kapitalističkom procesu cirkulacije, nego prije svega kapitalističkoj akumulaciji daje njezin elasticitet. Već se usklađivanje profitnih stopa (a time i upravljanje kapitalističkom proizvodnjom preko prosječne profitne stope) ne bi moglo odvijati bez kredita: kod tog procesa usklađivanja pretpostavljena kretanja kapitala između pojedinačnih sfera proizvodnje počivaju u prvoj liniji na kretanju *kredita* za dodatne investicije. Kapitalist bi bez kredita u najboljem slučaju mogao akumulirati profit prethodnog perioda, no za kapitalističke proizvodne odnose tipična brza kretanja kapitala bila bi nemoguća.

No kreditni sistem ne preraspoređuje jednostavno neku već postojeću količinu novca. Marx naglašava da "banke stvaraju kredit i kapital" (MED 23, 461): s kreditnim novcem, tj. s obećanjima plaćanja koja cirkuliraju i pritom funkcioniraju kao novac, postoji mogućnost stvaranja novca "ni iz čega" (kao i uništavanja novca, njegova pretvaranja "u ništa", kada se obećanje plaćanja ne poštuju). Ukoliko postoje objektivne pretpostavke za proces akumulacije, kredit omogućuje ne samo da akumulacija pojedinačnog kapitalista nego i akumulacija ukupnog kapitala bude veća od sume svih profita prethodnog perioda. Manjak kredita može znatno ograničiti i proizvodnju i akumulaciju, no ako je na raspolaganju dovoljno kredita, proizvodnja i akumulacija se mogu "forsira[ti] do krajne granice", čime kredit ujedno postaje "glavna poluga prekomerne proizvodnje i preterane špekulacije u trgovini" (MED 23, 374).

Zbog toga je i samom kreditnom sistemu potrebna visoka mjera elasticitet. A to postiže proizvodnjom vlastitih instrumenata¹¹, prvo kreditnog novca, a onda "fiktivnog kapitala" (MED 395 i dalje, usp. također Krätke 1995, 2000). Fiktivni kapital su *potraživanja budućih plaćanja kojima se može trgovati*, dakle, prije svega, javni i privatni dužnički vrijednosni papiri (koji sadržavaju potraživanja za

11) Banke i drugi "pružatelji finansijskih usluga" "proizvode" ove instrumente kako bi povećali vlastiti profit. Činjenica da postoji potražnja za njima, proizlazi iz njihove "upotrebljive vrijednosti", tj. iz njihove odgovarajuće funkcionalnosti u pogledu fleksibilnosti, osiguravanju rizika itd.

isplatu glavnice i kamate) kao i dionice (koje sadržavaju potraživanje za isplatu dividende). Tržišna vrijednost ovih papira dobiva se u principu iz diskontiranja određenog očekivanja dobiti s aktualnom tržišnom kamatom te dodatkom ili odbitkom na rizik koji ovisi o konkretnom predmetu i danoj situaciji.¹² Marx te papire naziva "fiktivnim kapitalom" jer se ne odnose na stvarne vrijednosti (kakva se dobiva npr. pretvaranjem novca u industrijski kapital), nego počivaju samo na izračunu *predočene* vrijednosti kapitala. "Financijske inovacije" koje su posljednjih desetljeća razvijene na financijskim tržištima tako što su stvarane nove vrste potraživanja, ne predstavljaju ništa drugo nego uvijek nove konstrukcije fiktivnog kapitala.

Proširenje ili smanjivanje akumulacije (kako na razini ukupnog kapitala tako i na razini pojedinačne branše) ovisi u bitnome o tome ima li u kreditnom i financijskom sustavu sredstava i pod kojim se uvjetima ona potražuju i stavlju na raspolaganje. Kreditni sistem utoliko djeluje kao strukturalna upravljačka instanca kapitalističke akumulacije. Za to upravljanje, međutim, nisu primarno relevantni ranije ostvareni profiti, nego *očekivanje* budućih profita i *procjena* odgovarajućih rizika – a to su veličine koje se iznimno brzo mogu mijenjati, što onda ima i značajne učinke na proizvodnju.¹³

Sa spoznajom centralne uloge kreditnog i financijskog sustava odrezana je grana na kojoj sjede ne-monetaryne, samo na uvjete proizvodnje orientirane, teorije krize, kakve su bile karakteristične za tradicionalni marksizam: krizni procesi se mogu razumjeti samo iz nerazdvojne povezanosti procesa proizvodnje i procesa cirkulacije. I Marxova najopćenitija karakterizacija kapitalističkih kriznih procesa upućuje na proturječje između uvjeta eksplotacije i realizacije viška vrijednosti (MED 23, 206 i dalje), a ovo posljednje presudno ovisi o opsegu i načinu djelovanja kreditnog sistema (što međutim na navedenom mjestu nije izvedeno jer kategorija kredita na tom mjestu još nije bila razvijena).

Kapitalistička proizvodnja i financijski sustav nerazdvojno su povezani. A to znači da nije moguće na financijskim tržištima temeljiti nekakvo principijelno razlikovanje između "produktivne kapitalističke akumulacije" i "neproduktivne špekulacije". Špekulativna nije samo kupnja dionice ili varanta, nego svaka

¹²⁾"Diskontiranje sadašnjom tržišnom kamatnom stopom" znači da se izračunava koliki bi bio kapital koji bi pri aktualnoj tržišnoj kamati ostvario očekivanu dobit određenog vrijednosnog papira. Ako se rizik procjenjuje kao natprosječan, tržišna bi vrijednost bila nešto ispod nominalne vrijednosti. Ako se procjenjuje kao ispodprosječan, tržišna bi vrijednost bila nešto iznad nje. Kako se tržišna kamata i, prije svega, procjena rizika kratkoročno mogu izrazito mijenjati, može doći do značajnih fluktuacija "vrijednosti" fiktivnog kapitala.

¹³⁾Kredit kao upravljačka instanca kapitalističke akumulacije Marx je u Kapitalu samo rudimentarno razvio (MED 23, 369 i dalje i 514), iako je ta činjenica bila jasna već u *Osnovama kritike političke ekonomije* (*Grundrisse*): "Na novčanom tržištu kapital je postavljen u svom totalitetu; na njemu *on određuje cijene, daje rad, regulira proizvodnju*, jednom riječju, *izvor je proizvodnje*." (MED 19, 156)

investicija u kapitalistički proizvodni proces u sebi nosi špekulativni moment: nijedan kapitalist ne može biti siguran u kojem će opsegu i za koju cijenu prodati svoje proizvode, pa stoga nikada ne može znati hoće li njegova investicija donijeti očekivani profit. Stoga nema smisla razlikovati špekulaciju od proizvodnje, nego kriterij razlikovanja moraju biti predmeti, vremenski horizonti i rizici različitih oblika špekulacije. Jer, na kraju krajeva, u sferi kapitalističko-industrijske proizvodnje, jednako kao i u sferi kredita i financija, radi se o jednom jedinom cilju koji kapital poznaje – o maksimiranju profita.

Iz strogog suprotstavljanja kapitalističke proizvodnje i kredita često rezultira jednostrano razumijevanje načina funkcioniranja suvremenog finansijskog sustava. Tako se u debatama kritičara globalizma naglašava prije svega restriktivni učinak finansijskih tržišta na proces akumulacije, za što se ponekad odgovornom drži “pohlepa” pojedinačnih protagonisti:

Kada banke ili druga finansijska poduzeća zbog pohlepe i kratkoročnih interesa za zloupotrebljavaju institucije moderne novčane privrede, dolazi do finansijskih kriza. A one proizvode lančane reakcije s dramatičnim posljedicama. (Huffschmid 1999, 13)

Teoretičari kolapsa poput Roberta Kurza, s druge strane, u finansijskom sustavu vide puku “simulaciju” profitabilnosti koja (po njemu već odavno otpočelo) urušavanje kapitalizma samo na neko vrijeme odgada (Kurz 1995; 1999).

S ranijim ukazivanjem na razvoj finansijskih inovacija posljednjih desetljeća i na konkretno institucionalno oblikovanje kreditnog sistema dosegnuta je točka na kojoj prikaz kapitalističkog načina proizvodnje u “njegov[om] idealn[om] presek[u]” (MED 23, 691) dolazi do svoje granice. Marx je u odsjeku o kamatonosnom kapitalu za kreditni sistema naglasio “samo nekoliko momenata potrebnih radi karakteristike kapitalističkog načina proizvodnje uopšte” (MED 23, 336), ne da bi ograničio opseg svoga djela, već iz posve sistematskih razloga. Konkretni način funkcioniranja kreditnog sistema znatno se, naime, mijenja s monetarnom politikom, organizacijom bankarskog sustava, uspostavom državne centralne banke itd.

Ono što se u posljednja tri desetljeća razvilo, a *mainstream* kritičara globalizacije shvaća kao kapitalizam “pušten s lanca” nije ništa drugo nego internacionalizirani finansijski sustav kao upravljački centar globalnog konkurenetskog kapitalizma. Novost pritom nije utjecaj finansijskog sustava. Novost je, naprotiv, da je finansijski sustav sve više tržišno, a ne bankovno

14) Prijelaz s bankovno orijentiranog na tržišno orijentirani finansijski sustav pokazuje se između ostalog i u tome što poduzeća mnogo češće nego ranije idu na tržišta kapitala izdavanjem dionica ili obveznica (dakle stvaranjem fiktivnog kapitala) kako bi se opskrbila potrebnim kapitalom, umjesto da uzimaju kredite od svojih “stalnih banki”.

orientiran, što je značajno povećalo¹⁴ važnost fiktivnog kapitala te, prije svega, da je finansijski sustav sada internacionaliziran, čime su – a to sačinjava srž “globalizacije” – i standardi oplodivanja kapitala sve više internacionalizirani (Altvater/Mahnkopf 1999). Povratka regulacijama na razini nacionalnih država i u doba poslijeratnog ekonomskog ‘čuda’ (*Wirtschaftswunder*) više ne može biti. Ipak, institucionalni oblik i politička regulacija ovog internacionaliziranog finansijskog sustava još nipošto nisu konačno definirani.

Unutar konkurentskog kapitalizma posljednjih su se desetljeća, doduše, znatno promijenile uloga i mogućnosti utjecaja nacionalnih država, no ne može biti govora o tome da su nacionalne države izgubile svoj značaj i da se međunarodni sistem transformirao u difuzni Imperij, kako to misle Hardt/Negri (2002). Globalni konkurenčki kapitalizam supostoji s nacionalno-državno fragmentiranim političkim sistemom koji doduše posjeduje svoje središte nedvosmislene hegemonijske moći u obliku Sjedinjenih Američkih Država, no tu hegemoniju posljednjih desetak godina ipak djelomično dovodi u pitanje specifična konstelacija država srednje moći. To se najupečatljivije očituje u slučaju eura, čije je uvođenje otvorilo barem mogućnost da jednog dana zamijeni dolar kao svjetski novac. Koliko se interesi političke moći različitih država danas mogu razilaziti pokazao je na koncu i sukob oko rata u Iraku. Institucionalno oblikovanje i politička regulacija finansijskog sustava u bitnome će određeno svjetsko-političkim i monetarno-političkim razlikama među različitim blokovima političke moći. No hoće li oblici regulacije budućnost doista proizvesti i ugodniji kapitalizam, više je nego upitno.

S njemačkog preveo: Zoran Veselinović

Tekst je izvorno objavljen u *Das Argument* 251, 2003.

Literatura

- Backhaus, Hans-Georg, *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur Marxschen Ökonomiekritik*, Freiburg, 1997.
- Groh, Dieter, *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Frankfurt/M, 1973.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Genesis", u: *HKWM* 5, 261-274, 2001.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Historisches/Logisches", u: *Das Argument*, br. 251, 385-403, 2003.; vidi "Logičko/Historijsko" u ovom broju
- Hein, Eckhard, "Karl Marx, ein klassischer Ökonom? Zur Bedeutung von Geld und Zins in der Marxschen Ökonomie und den Implikationen für eine Theorie der Kapitalakkumulation", u: *PROKLA*, br. 110, 139-162, 1998.
- Heine, Michael i Herr, Hansjörg, "Der esoterische und der exoterische Charakter der Marxschen Geldtheorie – eine Kritik", u: Schikora, Andreas i dr. (ur.), *Politische Ökonomie im Wandel. Festschrift für Klaus Peter Kisker*, Marburg, 195-210, 1992.
- Heinrich, Michael, "Engels' Edition of the Third Volume of 'Capital' and Marx's Original Manuscript", u: *Science & Society*, sv. 60, br. 4, Winter, 1996/1997.
- Heinrich, Michael, *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, prerađeno i prošireno izdanje, Münster, 1999.
- Heinrich, Michael, "Monetäre Werttheorie. Geld und Krise bei Marx", u: *PROKLA*, br. 123, 151-176, 2001.
- Holzkamp, Klaus, "Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J. Bischoff", *Das Argument*, br. 84, 1974.
- Huffschmid, Jörg, *Die politische Ökonomie der Finanzmärkte*, Hamburg, 1999.
- Keynes, John Maynard (1936.), *Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes*, Berlin, 1983.; hrv. *Opća teroja zaposlenosti, kamate i novca*, Zagreb, 2011.
- Kittsteiner, Heinz-Dieter, "'Logisch' und 'historisch'. Über Differenzen des Marxschen und des Engelsschen Systems der Wissenschaft (Engels' Rezension 'Zur Kritik der politischen Ökonomie')", u: *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 13. g., sv. 1, 1-47, 1977.
- Krätké, Michael, natuknice "Bank" i "Banknote", u: *HKWM* 2, 1-21 i 22-27, 1995.
- Krätké, Michael, *Geld, Kredit und verrückte Formen*, neobjavljeni rukopis, 2000.
- Kurz, Robert, "Die Himmelfahrt des Geldes", u: *Krisis*, br. 16/17, 21-76, 1995.
- Kurz, Robert, *Schwarzbuch Kapitalismus. Ein Abgesang auf die Marktwirtschaft*, Frankfurt/M, 1999.
- Mandel, Ernest, *Marxistische Wirtschaftstheorie*, Frankfurt/M, 1962.
- MED – Karl Marx i Friedrich Engels, *Dela*, Beograd (cit. svezak/ stranica), 1976-1979.
- MEGA – Karl Marx i Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (MEGA²), Berlin 1975. i dalje (cit. rimski broj sveska/ stranica)
- Meek, Ronald L. (1956.), *Studies in the Labour Theory of Value*, Second Edition, London, 1975.
- Milius, John i Dimoulis, Dimitri i Economakis, George, *Karl Marx and the Classics. An essay on value, crises and the capitalist mode of production*, Farnham, 2002.
- Rakowitz, Nadja, *Einfache Warenproduktion. Ideal und Ideologie*, Freiburg, 2002.
- Rubin, Isaak I. (1924.), *Studien zur Marxschen Werttheorie*, Frankfurt/M, 1973.; hrv. *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, Zagreb, 1978.
- Sweezy, Paul M. (1942), *Theorie der kapitalistischen Entwicklung*, Frankfurt/M, 1970.; hrv. *Teorija kapitalističkog razvijanja*, Zagreb, 1959.
- Vollgraf, Carl-Erich i Jungnickel, Jürgen, "Marx in Marx' Worten? Zu Engels' Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des 'Kapitals'", u: *MEGA-Studien* 1994/2, 3-55, 1995.

Rastuće sumnje u monetarnu teoriju vrijednosti

Wolfgang Fritz Haug

Ne/diskusija

Shvatiti Marxa ozbiljno kao znanstvenika znači podvrgnuti njegove teoreme povećalu. Ne bilo kojem povećalu naravno, nego povećalu najboljih epistemoloških uvida koje smo od Marxova vremena stekli.¹ Nekritičko ponavljanje ne dolazi u obzir. U tome se s Michaelom Heinrichom u potpunosti slažem. Njegovoj knjizi *Die Wissenschaft vom Wert* [Znanost o vrijednosti] po tom pitanju, u njezinu zahtjevu za više akribije, pripadaju mnoge zasluge. Međutim, njegova težnja da – kako ga svisoka i singularom netočno unificirajući naziva – “eklektičkom svjetonazoru po imenu ‘marksizam’” (a kasnije ‘marksizam-lenjinizam’) očita bukvicu nehistorijska je i odaje nedostatak samorelativizacije. Njegova kritika da Marx “nije bio u potpunosti svjestan teorijskog statusa [vlastite] teorije vrijednosti” (Heinrich 1991, 41) svjedoči o racionalističkoj iluziji potpune transparentnosti, a pored toga i o samoprecenjivanju nekoga tko vjeruje da je u potpunosti ‘na čistom’ s vlastitim shvaćanjima. Na ramenima divova – Robert K. Merton je taj topoz izdašno istražio – čak i mi patuljci vidimo dalje od njih samih. Samo pritom ne bi trebali previdjeti ramena kojima tu perspektivu dugujemo. Trebali bi postojati dobri razlozi s gledišta opće korisnosti za uvođenje nove nomenkulture koja će izazvati svrstavanje u tabore i svoje adresate isprva samo podijeliti. Heinrichov programatski pojam “monetarne teorije vrijednosti”, koji preuzima od Backhausa (Backhaus 1997, 94), izaziva sumnje neće li na koncu stvoriti samo sektu koja će pristalice koštati visoku cijenu udaljavanja od prakse i djelomičnog gubitka dodira sa stvarnošću. Te ēu sumnje pretočiti u oblik kritičke skice.²

1) Heinrichovu knjigu *Die Wissenschaft vom Wert* citira se prema prvom izdanju iz 1991. i drugom izdanju iz 1999.; citati bez navedenja stranica su iz njegova članka za *Argument* 251/2003, str. 397-409.[Taj članak neposredno prethodi ovom tekstu; vidi: “Novac i kredit u kritici političke ekonomije” – nap. ur.]

2) Ovdje se neću baviti Heinrichovim tezama o Marxovom teoremi o “tendencijskom padu profitne stope”, koje je preuzeo iz diskusije koju je pokrenuo Nobuo Okishio (1961) te dodata drugom izdanju knjige *Die Wissenschaft vom Wert*. Heinrichove teze bi mu išle na čast kao logičkom empiristu kada protiv njih ne bi govorila činjenica da ga navode na to da taj dio Marxove teorije, koji je problematičan kada ga se čita kao teoriju kolapsa ali ipak predstavlja epistemološki napredak, odbacuje s autoritativnom tvrdnjom da je potpuno jasno “da konzistentno opravdanje ‘zakona’ nije moguće”.

Prvo jedna primjedba o samom jezičnom materijalu koji toj teoriji daje ime: "novčani izraz vrijednosti" u emigrantskom mješovitom jeziku Marxovih rukopisa zove se "die monetary expression of value" (MEGA II 26.2/214). "Monetär" je u međuvremenu (promoviran dominacijom vladajućeg monetarizma) iz engleskog jezika prodro i u njemački.³ Samo, kako je taj anglicizam stekao nezasluženu čast da imenuje Marxovu metodu? Kako Marx neumorno naglašava da novac i kompleksnije oblike vrijednosti treba izvesti iz dijalektike oblika vrijednosti robe, sljedeća Heinrichova tvrdnja začuđuje: "Kod Marxa je međutim posrijedi monetarna teorija vrijednosti." (Heinrich 1991, 200)⁴. Što dakle Heinricha i druge poput njega navodi na to da za Marxa presudni naglasak izokrenu i govore o monetarnoj teoriji vrijednosti, umjesto o formalno-analitičkoj teoriji novca?

Eksplicitni odgovor glasi: Adam Smith je zapravo teoretizirao samo *barter* – trampu, razmjenu *proizvoda*. "Imanentna veza između robe i novca za njega ne postoji. Novčana sfera čini se pukim velom ispred realne sfere, velom koji se, barem u teoriji, u svakom trenutku može ukloniti." (34) I neoklasična građanska ekonomija tvrdi "da bitni ekonomski odnosi mogu biti modelirani i shvaćeni bez novca", što je slabosti protiv koje je Keynes kao "tešku artiljeriju" uveo argumente "koji su kod Marxa već izraženi na puno fundamentalnijoj razini". No taj odgovor zapravo nije odgovor, jer "fundamentalnija razina" je dakako razina analize oblika vrijednosti, pa bi se s pozicije formalno-analitičke teorije novca dalo puno jasnije argumentirati protiv marginalizacije novca i kredita itd., nego s pozicije monetarne teorije vrijednosti. Marx doista kao temeljnu grešku u Ricardovu "načinu istraživanja" (MEGA II 26.2, 164) prepoznaje činjenicu da "oblik vrijednosti uopće ne istražuje – određeni oblik koji rad kao supstanca vrijednosti poprima" – nego novac poima samo kao *veličinu* vrijednosti (169). Da u uvjetima proizvodnje temeljenoj na podjeli rada, u kojima je metabolizam čovjek-priroda potrebno proširiti za društveni metabolizam u liku procesa razmjene, proizvodi moraju poprimiti robni oblik Ricardo ne tematizira. "Stoga ne shvaća vezu između određenja razmjenске vrijednosti robe radnim vremenom i nužnosti kretanja robe prema stvaranju novca."(161) "Vrednost robe kao osnovica ostaje važna", objašnjava Marx na drugom mjestu, "jer se novac samo sa te osnovice može logički objasniti, i jer je cena, po svom opštem pojmu, pre svega samo vrednost u novčanom obliku." (MED 23, 165) Zašto su to *prije* Heinricha, kako on vjeruje, svi previdjeli i zašto bi to trebalo govoriti u prilog

3) Isto kao u slučaju sve češće korištene riječi "komodifikacija" (od engleske riječi "commodity", roba), koja zamjenjuje Marxov govor o "postajanju-robom" i za obične smrtnike pretvara u abrakadabru.

4) U drugom izdanju formulacija je opreznija i više smislena: "Kod Marxa međutim nalazimo (u više aspekata) monetarnu teoriju vrijednosti". (1999, 250)

monetarne teorije vrijednosti kod Marxa, samo nebo zna. Mora postojati drugo objašnjenje.

Da bi izbjegli otvaranje lažnih fronti: potpuno je nesporno da robni oblik u neko društvo može dubinski prodrijeti samo pod uvjetom da zahvati i većinu radne snage u njemu, sa svim povijesnim prijelomima koje pojavi slobodnih najamnih radnika kao normalnosti zahtijeva, a povratno i pospješuje. Nesporno je i da bi sistematsko osamostaljenje tržišnih procesa bez novca bilo nezamislivo, da bitni ekonomski odnosi u kapitalizmu nipošto ne mogu biti “modelirani i shvaćeni bez novca”, pa čak i to da “novac kao osamostaljena vrijednost može trajno opstati samo kada poprini oblik samooplodjuće vrijednosti N-R-N”. Pri čemu u slučaju potonjeg te riječi ipak treba uzeti s određenim oprezom, s obzirom na stoljeća antičke novčane ekonomije (čiju konačno propast i zamjenu naturalnom privredom velikih latifundija na osnovi robovskog rada je tako zorno opisao Max Weber). Nesporno je u potpunosti i to da kapital prepostavlja novčani oblik i da na tom temelju stvara kredit i čini ga potrebnim. Sve to u ovom je sporu – u kojemu nije riječ o kritici Ricarda ili neoklasike – toliko samorazumljivo da elaboraciju ovjerenu citatima Marxa čini suvišnom i *banalnom* jer ne bi doprinijelo rješavanju doista spornih pitanja. Divergencija, čini se, počinje s pitanjem kako se novac može “modelirati i shvatiti”.

Kod tog se pitanja radi o tome da je pojmovno-logička paradigma Hegela, koju je Engels nažalost uveo u igru, strogo uzevši historijsko-materijalistički neprihvatljiva, pa čak i “apsolutno beskorisna”, kako je to jednom formulirao sam Engels (MEW 13, 473). *En lógoō*, kao pojmovnu konstrukciju, Platon je nekoć koncipirao svoju teoriju države, a Hegel je jedino pojmu priznao stvarnost. Za nas današnje, ništa od toga ne dolazi u obzir. Lakše je, čini se, braniti tezu o određenim “sličnostima” između Hegelove i Marxove metode, koje je Chris Arthur nazvao “homologijama”. No u tom se slučaju onda prepostavlja da je Hegel kretanje kapitala tako genijalno naslutio i svjesno odjenuo u kostim duha, da se njegovu logiku duha povratno može primijeniti kao logika kapitala. Sam Marx, koji Hegelu duguje određene poticaje, to je, kao što je poznato, objasnio time da je Hegel doduše otkrio opće zakone dijalektike, ali ih je ujedno i mistificirao. U navodnom kontinuitetu s tim, dijalektika je poslije Lenjina uzdignuta u novu metafiziku i kao dijalektički materijalizam nadređena historijskom materijalizmu (to je put marksizma-lenjinizma). Marxu bliži bili su pokušaji rekonstrukcije Hegelovim misaonim pokretima “sličnih” operacija prema historijsko-materijalističkim kriterijima (to je put primjerice Gramscija, Korscha i Brechta). Engels, za kojega je načelno u obzir dolazio samo ovaj drugi put, 1859. je u recenziji Marxova Priloga kritici političke ekonomije nažalost

poseguo za formulom o “logičkoj metodi”, koja međutim nije ništa drugo nego historijska metoda “lišena historijskog oblika i smetajućih slučajnosti” (475). Logicisti sada od Engelsa preuzimaju govor o logičkoj metodi, ali se opiru njegovu, doista ne pretjerano uvjerljivom, pokušaju da taj govor učini kompatibilnim s historijsko-materijalističkim pretpostavkama. Pošto taj pokušaj vodi u čorsokak, kao orijentir ćemo uzeti Marxovo shvaćanje vlastite metode i, u posljednjoj instanci, njegov stvarni način istraživanja i prikaza. Uložit ćemo svu energiju u njihovu historijsko-materijalistički konzistentnu rekonstrukciju. Kriteriji po kojima je to jedino moguće zahtijevaju rekuriranje na ljudsko djelovanje u određenim okolnostima i asimetričnim odnosima uzajamnog djelovanja. I osamostaljeni strukturni procesi po tom se shvaćanju moraju izvesti iz dinamike otuđenja društvenih oblika prakse.

Heinrich sučeljavanje s tom *trećom* pozicijom izbjegava tako što je jednostavno trpa u engelsovsku ladicu. Moja skica rekonstrukcije analize oblika vrijednosti u članku “Genesis” [geneza] iz *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* (HKWM) [Historijsko-kritički pojmovnik marksizma] po njemu izostavlja svako obrazloženje i “uključuje samo one pasuse u kojima Marx *nakon* već izvršene analize oblika vrijednosti primjećuje da su analizirani oblici vrijednosti povjesno u nekom trenutku postojali”. Takav postupak, koji smo duplira Marxove tvrdnje i uzima ih kao dostatan dokaz stvarnosti, Heinrich smatra ispod svake kritike. Pošto ja međutim prijelaze s jednostavnog oblika vrijednosti neke robe do novčanog oblika obrazlažem prakseološki, s prvi put 1974. izraženom temeljnom mišlju da oblik vrijednosti poimam kao oblik prakse u kojem divergentno djelovanje mnogih u određenim okolnostima pokreće ukupni proces te putem iskustava (ne) uspjeha dovodi do konvergencija u ponašanju, postavlja se pitanje o obrazloženju isključenja tih argumenata iz diskusije. Okrenimo dakle stvar naglavačke i postavimo si pitanje o razlozima za Heinrichovu poziciju, posebno jer njegova disertacija iz 1991. poseže za znanstveno-teorijskim obrazloženjem za odbijanje takve diskusije koje predstavlja dio teorijske ostavštine Althussera.⁵

Već u uvodu Heinrichove knjige možemo pročitati: “objekti znanosti konstruiraju se djelovanjem znanstvenika” (Heinrich 1991, 21), a i interpretacija tekstova je “konstruktivni čin” o čijoj valjanosti nije moguće presuditi

⁵) Kada je Maxim Gorki pozvao Lenjina na filozofsku diskusiju s grupom boljševičkih ljevičara koji su htjeli raspravljati o vulgarnomarksističkim tendencijama u ruskom marksizmu, Lenjin se navodno samo nasmijao. Althusser taj smijeh uzdiže do teze prema kojoj “ne postoji filozofska komunikacija, ne postoji filozofska diskusija” (1969, 9). Danas možemo poželjeti samo suprotno od toga. “Lenjin se ne bi samo nasmijao, nego bi se upustio u razloge i krenuo filozofskim putem koji bi buduću državnu ideologiju sprječio u tome da svoj legitimitet izvodi iz njega.” (13 V, 231).

rekuriranjem na tekst jer tekst kao “duhovni proizvod [...] postoji samo u svojim interpretacijama (22). Pošto sva teorija proizlazi iz neke *problematike* i počiva na nekom *teorijskom polju*, između različitih shvaćanja kojima *obje* te stvari nisu zajedničke, diskusija uopće nije moguća. U najboljem slučaju moguće je primijeniti vlastite standarde na tuđu teoriju, što će njenim predstavnicima nužno izglediti kao “puko iskrivljenje, jer negira njihove vlastite kriterije” (19). Sukladno toj filozofiji znanosti – dišući taj postmoderni duh – ja se dakle nemam pravo žaliti ako mi hajnrihovsko ogledalo vraća iskrivljen odraz mene sama. Umjesto toga posvetit će se Heinrichovoj problematici, njegovom teorijskom polju i teorijskim kriterijima, jednom riječu – njegovoj “paradigmi”. Sukladno njegovim premissama, ona bi se trebala nazirati u ogledalu njegove kritike.

Dedukcija iz pojma vs. genetska rekonstrukcija

Medias in res: kada Marx u svom fragmentu o metodi iz 1857. kaže da će “iznositi ekonomski kategorije onim redom [...] koji one imaju, jedna prema drugoj, u modernom građanskom društvu”⁶, a “koji je upravo obrnut [...] redu historijskog razvijatka” (MED 19, 22), po Heinrichu one time stječu svoje “utemeljenje”. On očito ne vidi da je kod koncepta genetske rekonstrukcije riječ upravo o tom utemeljenju. Pitanje je, dakako, što on uopće priznaje kao utemeljenje. Taj mračni predmet žudnje on traži iza jedne rečenice iz prvog izdanja prvog toma *Kapitala* – po njegovu mišljenju još ne toliko popularizacijski falsificiranom (vidi dolje) – gdje Marx kaže da želi “dokazati da *oblik* vrijednosti proizlazi iz pojma vrijednosti” (MEGA II.5/43), što je, međutim, formulacija u kojoj nedopušteno hegelizeira. Marx baca dravlje i kamenje po onima “koji polaze od ‘pojma’ vrijednost, a ne od ‘društvene stvari’, ‘robe’, i daju da se taj pojam u samom sebi rascijepi (udvostruči)” (MED 30, 315). U povjesno-materijalističkom pogledu “metoda nadovezivanja pojmova” (*Begriffsanknüpfungsmethode*), kako je Marx pogrdno naziva kada mu je ona bila pripisana (MED 30, 312), nije prihvatljiva. Prema Heinrichu, koji u baš takvom sebeudvostručavanju vidi ono pravo, “Marx prikriva takvo izvođenje iz pojma u prerađenom sažetku prvog toma *Kapitala* zato što tamo pretendira analizom oblika vrijednosti rekonstruirati ‘genezu novčanog oblika’ (Heinrich 1991, str. 185, fnsnota 54).” Po Heinrichu, Marx u stvarnosti zapravo polazi od gotovog fenomena novca kako bi eksplisirao njegovu “unutarnju” formalnu logiku. Zato za Heinricha općenito vrijedi zaključak: “Genetska rekonstrukcija shvaćena kao modelski prikaz povijesti svodila bi se na to da anatomiju majmuna proglaši ključem za anatomije čovjeka”.

⁶) U članku “Historijsko/logičko” iz HKWM-a pokazujem da se to odnosi na vrlo specifične kategorije. Poopćiti tu rečenicu i zanemariti njen kontekst znači učiniti je besmislenom.

Moram odgovoriti snažnim – ne! Kod genetske rekonstrukcije se ne radi o rekonstrukciji “povijesti” *kao takve*, pa čak ni u “modelskom” obliku. Radi se o tome, kao što i sama riječ *geneza* govori, o istraživanju unutarnje povezanosti nastajanja i postajanja, koja je na razini sistemske povezanosti svojih učinaka uvjek i dalje prisutna. Zašto Heinrich vjeruje da se pritom manje razvijeno pretvara u ključ za razumijevanje razvijenijeg? Ne priznaje li postajanju vlastitu logiku? Znači li razvoj za njega samo puko odmotavanje onoga što se u manje razvijenom uvijek već nalazi? Marx na koncu doista kaže: “Tajna svakog oblika vrednosti sadrži se u ovom prostom obliku vrednosti. Zbog toga pravu teškoću i predstavlja analiza ovog oblika.” (MED 21, 54) Znači li to da završavamo na sjemenu u kojemu se kompletna biljka već nalazi, s gotovo definiranim značajkama? Svodi li se to na zatvorenu logiku izvođenja, koju je Mats Dahlkvist u izlaganju na Freie Universität Berlin 1978. godine posprdo nazvao “mišljenjem svijeta kao jajeta”⁷⁾? Heinrich je, čini se, spontano tog uvjerenja, pri čemu doduše nije u pravu, no pritom ono što neispravno predstavlja ipak s pravom odbacuje. Kao da vodi dvoboј sa samim sobom, samo nažalost povodom krivog objekta. Samo zato što sam vjeruje da se u razvoju ne događa ništa novo, nego je sve već zaključeno u manje razvijenom, mogao je program genetske rekonstrukcije odbaciti kao redukcionistički. Nazire li se ovdje njegova paradigma? Genetska rekonstrukcija slijedi put čije postaje predstavljaju preobrazbe prakse kao i odnosa koji iz nje rezultiraju a istovremeno čine njene preduvjete. Otud robnoteorički i formalno-analitički pojma novca. Rekonstrukcija tih prijelaza očito ne argumentira “historijski” u smislu konkretnog datiranja i situiranja. Prije možemo reći da njihov opći *tip* izolira u laboratorijski čistom obliku.

Misliti prijelaz nekog oblika prakse na razvijeniji oblik (rekonstruirati ga u mislima genetski) znači nadovezati za na u određenim okolnostima moguće uvjete djelovanja (objektivne mogućnosti i nemogućnosti ili poteškoće). Na njima se mjeri praktična racionalnost ili, ako se to baš tako želi kazati, “logika” prakse. No logika prijelaza sama nije nešto logično. Ako se ono funkcionalno na rezultatu čini “logičnim” u smislu odnosa elemenata nekog oblika prakse, onda je presudan upravo prijelaz u drugi način funkcioniranja, dakle u drugu “logiku” stvari. Kada se primjerice kaže da odnosi temeljeni na privatnom radu

7) U svome komentaru *Kapitala* Mats Dahlkvist (koji svoje novije radove potpisuje kao Mats Lindberg) razlikuje tri razine u Marxovom teorijskom zdanju: 1. teoriju povijesti; 2. teoriju “logike oblika” i “zakona kretanja” “kapitala općenito” (tako [u opreci spram konkurenčije mnogih kapitala] određuje predmet *Kapitala*); 3. analizu konkretnih društava u kojima oblici i zakoni kapitalizma supostaje s drugim društvenim oblicima i odnosima. Te tri razine ne čine zatvoren deduktivni sistem. Prijelaz s jedne razine na drugu nije moguć izvođenjem, nego zahtijeva “skok” (Dahlkvist 1978, 548). Način podvrgavanja društvenih i prirodnih odnosa pod zaštitom specifične zakone oblika i kretanja, Dahlkvist shvaća kao aspekt “logike kapitala”(502, fn. 81).

i podjeli rada tendiraju prema najamnom radu a time i prema kapitalizmu, onda treba dodati i to da im potonji nisu u nekom gotovom obliku imanentni, nego ih treba shvatiti kao posljedicu razvojem izazvanih “prijeloma” i “skokovitih prijelaza” na višu razinu. Promatraljući cjelinu, moguće je govoriti o procesnoj logici samotranscendiranja. Tko u tom kontekstu kaže “sistem” mora znati da govorи o sistemu koji se u vlastitom procesu mijenja. Samo što temporalnost samotranscendiranja u pravilu ima drugu dimenziju od one u kojoj se odvijaju njome obuhvaćeni pojedinačni procesi.

Vratimo se Heinrichu. Kod njega se stvar dalje odvija kao u kriminalističkim romanima u kojima ishodišni zločin za sobom povlači cijeli lanac zločina prikrivanja. Kada Marx u nacrtu *Uvoda* iz 1857. „još“ piše da se u anatomiciji razvijenijeg nalazi ključ za manje razvijeno, da bi u *Kapitalu* ustvrdio da anatomija jednostavnog oblika vrijednosti sadrži ključ za arhitekturu svih oblika vrijednosti, posebno novčanog oblika, onda nas to, čini se, konfrontira s antinomijom. Standardno rješenje retrogradne interpretacije Marx-a za taj problem glasi: *prvo*, da Marx-a cijepaju na dva dijela, sukladno podjeli na hvalevrijedno ‘tada-još’ i žaljenja vrijedno ‘kasnije-više-ne’; *drugo*, da to navodno teorijsko nazadovanje objašnjavaju time da je Marx svoju teoriju pod utjecajem radničkog pokreta falsificirao popularizacijom.⁸ Svako udaljavanje od Hegela u tom se svjetlu onda čini, prvo – *popularizacijom*, drugo – nazadovanjem. Sukladno tome “već povijest nastanka [...] jasno pokazuje da prikazi u dodatku drugog izdanja prvog toma predstavljaju popularizacije prvog poglavlja prvog izdanja” (Heinrich 1991, 177). Da je Marx epistemološki napredovao i stoga naglasio samostalnu “naučnu vrednost” (MED 21, 27) francuskog prijevoda prvog toma *Kapitala*, u čiju izradu je i sam bio uključen, za Heinricha je nezamislivo. No tamo gdje zalazi u samu materiju, Heinrich (za razliku od Backhausa) stvari vide upravo obrnuto: sada priznaje znanstvene napretke, ne razmišljajući o tome da je to nespojivo s tezom o znanstveno-teorijskom nazadovanju (usp. primjerice Heinrich 1999, 356f). Kasnije u tekstu, ne bi li otklonio svaku sumnju, Heinrich nam svojim monetarnim čitanjem *Kapitala* objašnjava, kao *treće*, da razvoj jednostavnog oblika vrijednosti u razvijeni, a iz njega u opći, koji na koncu “društveno srast[a]” (MED 21, 72) s određenom robom (zlatom ili srebrom) u novčani oblik, predstavlja puki misaoni razvoj i nema nikakve veze sa stvarnim razvojem. Heinrich nam, kao *četvrto*, objašnjava da novčani oblik, upravo zbog činjenice što stvarno postoji, uopće ne spada u poglavje o analizi oblika vrijednosti, a u prvom izdanju prvog toma tamo ga i nema – još jedan slučaj

8) „Sporne argumentacijske figure vjerojatno su posljedica ‘popularizacije’ o kojoj Marx govorи u predgovoru prvom izdanju *Kapitala*. (Heinrich 1991, 163) To se odnosi na veličinu i supstanciju vrijednosti.

logike ‘još-uvijek/ne-više’. Umjesto toga, na tom bi se mjestu trebao nalaziti četvrti oblik vrijednosti, koji se u prvom izdanju tamo doista i nalazi, dok bi se novac smio pojaviti tek u drugom poglavljju, u kojemu se istražuje proces razmjene.⁹

Analiza oblika vrijednosti

Nemoguće je izbjegći Marxovu analizu oblika vrijednosti. Njen predmet je izraz vrijednosti, počevši s izrazom vrijednosti jedne robe u drugoj (x robe A vrijedi y robe B). Analiza oblika vrijednosti prethodi analiza procesa razmjene, kao što se svaka razmjena razvija ukrižavanjem izrazâ vrijednosti. S Marxom bi se dalo reći: “ista se povest svakodnevno odigrava pred našim očima” (MED 21, 137). Gramatika izraza vrijednosti neke robe obilježena je asimetrijom, čije polove Marx, kao što je poznato, naziva relativnim oblikom vrijednosti i ekvivalentskim oblikom vrijednosti. Heinrich, koji je u mislima uvijek već kod novčano posredovane cirkulacije roba i ovaj dio vidi samo kao – isključivo u mislima lociran – predstupanj istraživanju “logičkog” unutarnjeg života novčanog oblika, smatra da “dodatno istraživanje druge strane [...] ne bi donijelo ništa novo”. No “druga strana” je upravo ekvivalentski oblik, čije istraživanje priprema pojам novčanog oblika. Međutim, shvatimo li “istraživanje druge strane” kao puko izokretanje elementarnog oblika vrijednosti “ y robe B vrijedi x robe A”, to ne bi bila nikakva “druga strana”, nego samo zamjena imenovanja. Ukratko, u izrazu vrijednosti neke robe osim njena ekvivalenta ne bi postojala nikakva druga strana. Heinrich brka izraz vrijednosti s jednadžbom razmjene. Predmet Marxove analize oblika vrijednosti tako nestaje iz vidokruga monetarnog teoretičara vrijednosti.

Ako Marx novac shvaća kao “poslednji proizvod” (MED 21, 137) robne razmjene, Heinrich ga smatra prvim, izvorom iz kojega neki proizvod stječe robni oblik. Viđenje niza oblika vrijednosti kao slijeda izgradnje koji istovremeno naznačuje kontekst geneze, Heinrich smatra djetinjastim shvaćanjem stvari prema kojemu “je ono što se u prikazu predstavlja prvo ujedno i ono bitno, što može i samostalno postojati, dok je veza onoga što slijedi s time čisto izvansksa”. Trebalo bi biti jasno da s tom teškom artiljerijom gađa papirnatu metu. Za više nego izvanski odnos između onoga prije i onoga poslije prikazanog odlučujuće je da li se prijelaz da rekonstruirati immanentno. Pritom treba imati na umu da se ta imanencija samo “fenomenološki” odnosi na robu. Jer “imanentno”

9) To da Marx novčani oblik u drugom izdanju razvija u sklop analize oblika vrijednosti “ne proizlazi iz nekog novog uvida [...], nego prije svega iz Marxove želje za popularizacijom”. “Apstraktni oblik vrijednosti [...] s novčanim oblikom dobiva cilj koji je svakom čitatelju poznat.” (Heinrich 1991, 183) Heinrich to tako vidi jer izraz vrijednosti kao predmet analize oblika vrijednosti ne shvaća kao oblik prakse.

ovdje u konačnici znači: inherentno samom društvenom odnosu, čije praktično odvijanje proizvodu daje robni oblik. Povjesna i materijalistička rekonstrukcija odgovarajućeg prijelaze mora se rekurirati na tu instancu. No kako Heinrich tretira pitanje prijelaza, na kojemu se odlučuje valjanost obrazloženja?

Prijelaz s jednostavnog oblika vrijednosti robe na razvijeni on “obrazlaže” time da je jednostavni izraz vrijednosti “još nedovoljan”. To, međutim, nije nikakvo obrazloženja. Heinrich time samo ponavlja Marxov iskaz da se “već na prvi pogled vidi [...] nedovoljnost prostoga oblika vrednosti, toga začetnog oblika [Keimform] koji tek preko niza metamorfoza sazreva do oblika cene” (MED 21, 66). Marxove metafore o klici¹⁰ i njezinu dozrijevanju, koje Heinrichu idu na ruku jer svoj smisao dobivaju u retrospekциji s pozicije novca, pitanje o prijelazu zaklanjaju pseudoodgovorom. Da je jednostavni oblik vrijednosti “nedovoljan” kada ga se mjeri zahtjevom koji treba uputiti novcu ne govori ništa o pitanju prijelaza. Njega je potrebno rekonstruirati u skladu sa smjerom procesa. Kada Marx potom kaže da “pojedinačni oblik vrednosti prelazi sam od sebe u potpuniji oblik”, onda je to *façon de parler*, figura govora koja računa na napor intelektualne nadopune adresata. Marx, koji je napisao da povijest ne djeluje sama, bio je svjestan da to vrijedi i za oblik vrijednosti. Nadopunimo ga dakle: dovoljno je da praktični impuls koji stoji iza izraza vrijednosti, koji možemo opisati i kao govorni čin, traje i djeluje na drugi i treći objekt kako bi se stvorio niz ekvivalentskih oblika notorne roba A. Sada se više ne može činiti da “dodatno istraživanje druge strane ne bi donijelo ništa novo”. Sada se pokazuje da mnogi neidentični ekvivalentski oblici naše roba A sadrže identičan zajednički nazivnik time što robu A imaju kao zajednički ekvivalent, čime je ujedno stavljaju u privilegiranu poziciju neposredne razmjenjivosti. Kada ta isprva plutajuća pozicija “društvenom navikom konačno srast[e] sa specifičnim prirodnim oblikom robe zlata” (MED 21, 73) ono je time postalo novcem, pri čemu u odnosu na predoblje nije nastala drugačija gramatika, ali jest drugačija ‘praktika’. U sljedećem poglavljju, u kojemu se bavi procesom razmjene, Marx retrospektivno razmatra taj strukturno-genetski slijed: “Istorijsko rasprostiranje i produbljivanje razmene razvija suprotnost između upotrebe vrednosti i vrednosti koja drema u prirodi robe. Potreba da se za saobraćaj nađe spoljašnji izraz ovoj suprotnosti nagoni na stvaranje samostalnog oblika robne vrednosti, i

10) Odnosi se na originalan njemački izraz “Keimform” [Keim = klica]. Referenca na “klicu” i metaforičku dimenziju o kojoj Haug ovde govori se s prijevodom “Keimform” kao “začetnog oblika” gubi. No zbog očite nezgrapnosti i vjerojatnog gubitka jasnoće u mogućoj doslovnoj varijanti prijevoda “Keimform” kao “klicasti oblik”, citirani prijevod Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića iz MED 21 nismo modificirali. (nap. ur.)

ne miruje i ne prestaje dok taj oblik konačno ne postigne podvajanjem [neke]¹¹ robe u robu i novac.” (MED 21, 87) Ono što tu ne miruje i ne prestaje jest praktična potreba onih koji razmjenjuju. Kao što si proturječja stvaraju svoje oblike kretanja, tako i ta potreba teži za tim da zaobilazi i ukida sve blokade. “Ono nepraktično, disfunkcionalno nekog oblika, što stoji na putu interesima razmjene, ukida se tamo gdje to ne sprečavaju prepreke druge vrste” (HKWM 5, 266). Drugačije rečeno: “Sve ono na nekom obliku što sprečeva ispunjenje ili ostvarenje njegove namjene, sve ono što ometa njegovu funkciju, može [...] se smatrati nedostatkom tog oblika. Ometanje funkcije nekim oblikom vodi do toga da funkcija ne može ostati na tom nedostatnom obliku, ne može mirovati.” (Haug 2013, 139)¹². Heinrich to pretvara u tvrdnju o “nepraktično[m] [...] kao pogonsk[oj] sil[i] razvoja oblika vrijednosti” koju mi pripisuje. Mogao je isto tako tvrditi da odsutnost pogonske sile pretvaram u pogonsku силу.

Heinrich cezuru između robe i novca produbljuje do te mjere da na koncu i sam Marxov pojam robnog novca može proglašiti suvišnim. “Ako je robni novac i predstavljao *istorijsko* ishodište nastanka novca, njegovo postojanje nipošto ne slijedi *logički-pojmovno* iz robnog oblika proizvoda rada.” (Heinrich 1991, 236) Umjesto toga je “svaki novac (bio on roba s vlastitom vrijednošću ili ne)” navodno “samo *reprezentant* ‘vrijednosti kao takve’ pa stoga i ‘znak vrijednosti’” i “samo u tom općem smislu je kategorija novca rezultat istraživanja procesa razmjene” (236). Tu treba prigovoriti da je *pojam* novca, a ne *kategorija* novca tek rezultat istraživanja.¹³ Pored toga, status robe koja se nalazi u ekvivalentskom obliku nije ispravno određen: u izrazu vrijednosti (x robe A vrijedi y robe B) roba B *prezentira*, a ne *reprezentira* vrijednost robe A. Puki znak vrijednosti će zastupati tek ekvivalentsku robu. Da pukom znaku pripada komanda nad onim što označava mora se jamčiti izvanekonomskim sredstvima, putem države. Razne varalice koje su stoljećima sa zlatnog robnog novca otkidale djeliće ili su ga kroz razne legure “razrjeđivale” na njegovom znakovnom karakteru ništa nisu promijenile – njihove manipulacije svodile su se na grebanje po

11) U MED 21 stoji samo “podvajanjem robe”; to je ovdje korigirano prema francuskom prijevodu Marx-a i Roy-a, jer bi se u suprotnom mogao steći dojam da se pojam robe udvostručava u robu i novac. No samo robni novac doista vodi tu dvostruku egzistenciju.

12) Pošto je u citatu riječ o “funkciji”, Alexander Gallas mi pripisuje da “iz nužnih uvjeta reprodukcije nekog postojećeg društvenog odnosa zaključujem da odnosi koji osiguravaju reprodukciju doista i postoje”, što medutim demantiraju bezbrojne krize (Gallas 2006, 113). No energija razvoja nije drugo doli sama energija kriza. Gallas brka prakseološki argument sa struktorno-funkcionalističkim s gledišta sistema. Iz praktičnog određenja (koje se odnosi na cilj djelovanja na razini aktera), u ovom slučaju izraza vrijednosti, on pravi sistemsku funkciju. Ne vidi da pojmove postavljaju u smjeru razvoja, a ne analitički-reduktivno. Radi se o postajajući (genezi), ne o bitku. Time Marxovu inverziju pitanja prema kojoj oblik ne treba svesti na sadržaj, nego se pitati kako neki sadržaj poprima određeni oblik, ponovno izokreće, a Marxov uvid vraća u okrilje građanske misli.

materijalnom tijelu robnog novca. Nasuprot tome, Heinrich tvrdi: "No time što novac odmah shvaća kao robni novac, Marx nasjeda određenoj povijesnoj fazi razvoja novčanog sistema." (236). Čini se, međutim, da sam Heinrich nasjeda papirnatom novcu koji više nije pokriven zlatom. S tim "gotovim fenomenom" naše suvremenosti neposredni ekvivalentski oblik tone u nevidljivost novčano-politički posredovanih unutarnjih odnosa robnog svijeta. Izbrisati robni novac znači izbrisati taj oblik. Zato su za Heinricha, jer presjeca tu genetsku vezu, novac i valuta sada identični. Tako mu se i dolar može učiniti "svjetskim novcem", umjesto svjetskom valutom.

O ontologiji¹⁴ društvenog bitka

Podsjetimo: novac po Heinrichu nije smio biti obrađen u sklopu analize oblika vrijednosti, koja bi se trebala igrati pukim misaonim stvarima, nego tek u poglavlju o razmjeni, prvom krugu izvanmisione egzistencije. I tamo na početku istražena razmjena robe za robu (R – R) po Heinrichu ne označava nikakav realan proces, nego ima samo status "pojmovne konstrukcije" (200). To ga vodi u sljedeću bitku, koju vodi sa žestinom kao da je riječ o religijskim pitanjima ispravne vjere. Ona je usmjerena protiv govora o predkapitalističkoj odnosno nekapitalističkoj robnoj proizvodnji.¹⁵ Kako bi izbjegao svaki oblik promiskuiteta između sinkronijski-funkcionalnog i dijakronijski-genetskog poretka¹⁶, Heinrich

13) "Kategorija, prema njenoj etimologiji i Aristotelovoj definiciji, jeste ono što se o bivstvujućem kazuje, tvrdi." (Hegel, Nauka logike, Drugi deo, 26) Marx gotovo svugdje postavlja odgovarajuće čistar rez između pojmove teorije i kategorija, pri čemu potonje "izražavaju oblike postojanja, odredbe egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva" (MED 19, 22), poput robe, vrijednosti, novca, kapitala. "U izrazu 'vrednost rada' pojam vrijednosti ne samo što je potpuno iščezao, nego se izopao u svoju suprotnost. To je imaginaran izraz, kao recimo izraz 'vrednost zemlje'. Ali ovi imaginarni izrazi proizlaze iz samih odnosa proizvodnje. Oni su kategorije za oblike u kojima se ispoljavaju suštinski odnosi. [...] Kategoriju 'cena rada' uzela je klasična politička ekonomija iz svakidašnjeg života bez ikakvog kritičkog rasuđivanja, pa se tek onda počela pitati kako se ta cena određuje." (MED 21, 472) Kritika političke ekonomije cilja na "najviše adekvatne izraze odnosa vrijednosti" (473), u ovom slučaju, nakon pretvaranja kategorije vrijednosti u pojmu vrijednosti, zatim na pojam vrijednosti radne snage itd. Klaus Holzkamp tu je terminologiju nažalost obrnuo: njegovi se "predpovijomi" mogu usporediti s Marxovim kategorijama, a njihova "kategorijalna analiza" s Marxovim pojmovima. (usp. Holzkamp 1983, 48-51 i 193).

14) Max Raphael pojam ontologije, koji ovdje koristim nadovezujući se na kasne radove Lukacs i Blocha, želi isključiti iz marksizma, s argumentom da "[n]e postoji supstancija kao naprsto postojeća značajka biti koja bi opstajala u jednom te istom stanju bitka (pa stoga ne postoji ni znanost koja bi joj imala odgovarati – ontologija), postoji samo konkretna, varijabilna, odgovarajuća povijesno određena materija (pa stoga za prirodu, društvo, svijest postoji samo jedna znanost: povijesna)." (Raphael 1934, 11) Raphael pod ontologijom, čini se, misli na ono što Marx kao metafizički način mišljenja odbacuje u korist dijalektičkog. No kada s Raphaelom stvarnost analiziramo kao procesnu vezu djelovanja, što drugo činimo nego opisujemo način bitka? Raphael cilja na nešto slično kada dijalektiku, projicirajući ono subjektivno u načinu pristupanja na čudan način u objektivno, određuje kao "metodu ukupnosti veza prirode, društva i mišljenja" (13).

15) Heinrich u istom potezu odmah odbacuje i "ideju 'socijalističke robe privrede', tj. ideju obuhvatne robne proizvodnje i tržišne privrede, ali bez kapitalističkih proizvodnih odnosa". Kao što je često slučaj, i ovdje vrag leži u detalju, odnosno u upotrebi vrlo rastezljive odrednice – "obuhvatno", čime se izbjegava povijesno otvoreno pitanje o društveno i državno obuhvaćenoj (ograničenoj) robnoj proizvodnji.

“jednostavnu robnu proizvodnju”, kojoj je ime dao Engels, kategorički isključuje iz poretka bitka. To čini s određenim razumnim opravdanjem; no razum postaje besmisao kada se totalizira preko granica svake stvarnosti. Zrnce razuma sastoji se u tome da se – kao što smo već primijetili – robni oblik, skupa s novčanim oblikom, u nekom društvu može poopćiti samo u kapitalističkom obliku, dakle putem masovnog postajanja-robom radne snage, no čak i tada samo relativno. Što Heinrich od toga pravi? Kao prvo, jednostavno niječe postojanje robe kao takve u ekonomijama koje još nisu monetarne. “Razmjena roba (a ne samo proizvoda) postoji samo kao odnos robe prema novcu”, tvrdi u prvom izdanju knjige *Die Wissenschaft vom Wert* iz 1991. (Heinrich 1991, 200; usp. nasuprot tome MED 21, 89). Kao u notornom slučaju u Platonovoj akademiji u kojemu je bila riječ o definiciji čovjeka, i ovdje je autor, čini se, primijetio da se njegova tvrđnja previše udaljila od povjesne stvarnosti, pa je u drugom izdanju samo “*poopćena razmjena roba* (za razliku od razmjene pojedinačnih proizvoda)” ta koja može postojati “samo kao odnos robe prema novcu”.

To prejerano revno nijekanje egzistencije robe u nemonetarnim ekonomijama ukazuje na pozitivističku ontologiju. Za Marxa, kao što znamo, vrijedi: kada se razmjenjuje puki višak proizvoda, kada svrha razmjene još nije prodrla u samu proizvodnju, kada dakle još ne predstavlja *konstituens* (ili barem uvjet) proizvodnih odnosa, onda je posrijedi razmjena proizvoda. No kada se, nasuprot tome, nešto već *proizvodi za razmjenu*, ono se proizvodi kao roba. Da li će takvi *razmjeni namijenjeni proizvodi* ili *robe* ispuniti to svoje određenje ničim nije zajamčeno. Ontološki karakter nekog određenja ne ovisi o njegovoj realizaciji. Kada neka roba ostane neprodana na policama, onda je upravo nerealizacija njene vrijednosti oblik u kojemu njen određenje kao robe potvrđuje svoju stvarnost. To vrijedi i za, kroz determinaciju vrijednosti robe izraženi, društvenoj potvrdi namijenjeni apstraktни rad. Nasuprot tome, za Heinricha je uspjeh te potvrde višeg ranga od determinacije. Apstraktni rad za njega kao “specifično društveno određenje rada [...] nastaje tek razmjenom” (Heinrich 1999, 209). Analogno, konkretno-korisni rad bi to tek postao retroaktivno, kada bi “upotrebi namijenjen proizvod” nakon svoje prodaje doista bio i korišten. U mjeri u kojoj je određenje kao takvo¹⁶ obilježeno još-ne-bitkom (Bloch), ono za Heinricha ne postoji. “Promatrana izolirano, za sebe¹⁸, robno tijelo nije roba, nego puki

16) Heinrich misli da bi s gledišta genetske rekonstrukcije moralno “predstavljati problem zašto prikaz ne samo da umjesto dijakronijskog ide sinkronijskim, nego ponekad čak i anti-dijakronijskim putem”. Moguće je da pod tim čudnovatim “anti-dijakronijskim putem” misli na ono što je Marx (govoreći o redoslijedu bavljenja industrijskim i trgovачkim kapitalom) nazvao “obrnut[im] [...] redu historijskog razvitića” (MED 19, 22).

17) Usp. Haug 1974/20013, IV. Vorlesung.

18) U drugom izdanju dodano: “izvan razmjene” (1999, 216).

proizvod.” (Heinrich 1991, 173). Takve rečenice odaju metafizičku žudnju za redom i nerazumijevanje “mikrofizike” dijalektike. Naravno da je i pojedinačna roba još uvijek roba.

Smisao, koji ovdje zbog totalizacije koja premašuje svoju metu postaje besmislom, svodi se na eksperimentalni potez uz pomoć kojega Marx čitateljima pomaže da dođu do određenog otkrića: “Stoga se neka izdvojena roba može okretati i obrnati do mile volje, kao stvar od vrednosti ona ostaje neshvatljiva.” (MED 21, 54) Heinrich pretvara to fenomenološko iskustvo, koje potiče analizu oblika vrijednosti, u metafizičku tvrdnju o biti. Da roba po svome određenju tendira prema tome da fungira kao predmet od vrijednosti, zasigurno ne znači da prestaje biti robom ako do tog cilja još nije dospjela. Kada roba u relativnom obliku vrijednosti u liku neke druge robe poprima prvu predmetnost vrijednosti (*Wertgegenständlichkeit*), Heinrich joj odriče materijalnost i proglašava je pukim “misaonim predmetom” (Heinrich 1999, 216). I tu tvrdnju legitimira dekontekstualiziranim citatom. No i ovdje je samo riječ o Marxovom misaonom eksperimentu, o apstrahiranju od čulnih svojstava proizvoda rada, a time i od svih konkretno-korisnih određenja rada, po uzoru na kartezijansku apstrakciju od tjelesnog. Taj eksperiment stvara predodžbu o “avetinjsk[oj] predmetnost[i]” (MED 21, 46) ili “čisto fantastičnoj predmetnosti” (MEGA II 6, 32) jedne “prost[e] grušavin[e] bezrazličnog ljudskog rada” (MED 21, 46). Ako je ovdje doista samo riječ o metodičnom stvaranju jedne predodžbe (jednog misaonog predmeta), onda ništa od ovoga nije primjenjivo na predmetnost vrijednosti kao takvu. Heinrich je, čini se, ipak osjetio da ne samo s predmetnošću vrijednosti, nego i s njegovim prikazom nešto nije u redu. U svakom slučaju, u drugom je izdanju knjige *Die Wissenschaft vom Wert* dodao: “Predmetnost vrijednosti se od svake fizičke predmetnosti iz temelja razlikuje.” (Heinrich 1999, 216) Kada bi Heinrich znao što ovdje spontano-filozofski čini, morao bi svaku predmetnost proglašiti misaonim predmetom, jer ona ukazuje na predmetno ponašanje nekog subjekta. Predmetnost nije stvar, nego odnos. Ono sablasno-iščašeno na predmetnosti vrijednosti sastoji se u tome da se objektivni odnos društvenog potvrđivanja tretira kao svojstvo neke stvari. Između neba i zemlje, međutim, uvijek postoji više fizičkih fenomena nego što stane u predodžbu o “stvari”. A tu spadaju i odnosi i uzajamna djelovanja svake vrste, pa tako i oni društveni.

Tabu prirode

Zaustavimo se! Ponovno dospijevamo na teren na čijem ulazu je Heinrich izvisio natpis *pristup zabranjen*. Riječ je o *physisu* u obuhvatnom smislu riječi, o prirodi. Ponovno u temelju Heinrichove pozicije nalazimo ispravni moment koji totalizacijom prelazi u besmisao – u ovom slučaju riječ je o kritici naturalizacije

onoga što je historijski specifično za kapitalizam. Kada Marx robu, u maniri Heinricha Heinea, naziva “čulno natčuln[om]” stvari (MED 21, 73), onda ona zbog toga ne postaje nečim hiperfizičkim. Robe su “čulno natčulne ili društvene stvari” utoliko što se u njihovu obliku vrijednosti “društveni odnos proizvođača prema celokupnom radu odražava kao društveni odnos koji izvan njih postoji među predmetima” (MED 21, 74). Njihova društvenost je konstitutivan element društvenih odnosa. “Robni oblik i odnos vrednosti proizvoda rada” su ti koji “nemaju absolutno nikakva posla s njihovom fizičkom prirodom i onim odnosima između stvari koji iz nje proističu” (MED 21, 74-75). No to da odnosi nemaju veze s fizičkim tijelom robe ne znači da su oni sami zbog toga “nefizički”. Ni fizičke značajke nekog stola ne postoje prirodno. Da stol pravi stolar a ne drvo još je od Aristotela dio školskih kurikulum. A od Marxa naovamo znamo da je postvarenje odnosa ono iščašeno [*das Ver-rückte*], dok su sami ti odnosi ono što iščašava [*das Verrückende*].

Heinrich ne umije razlikovati između ukazivanja na prirodne osnove društvenog i njegove naturalizacije. Marxovu argumentaciju kudi kao “naturalističku” (Heinrich 1999, 211) jer rekurira na “fiziološk[u] [...] istin[u]” da su sve produktivne djelatnosti, neovisno o njihovoj konkretnoj naravi i povijesno-ekonomskom formalnom određenju, “funkcije čovekova organizma”, oblici “trošenja” čovjekove snage (MED 21, 74). No o naturalizaciji bi se moglo govoriti tek kada bi “iščašenost”, koja se očituje u tome da se društvenost rada izražava kroz robni karakter njegovih proizvoda, bila pretvorena u prirodnu datost. Heinrich s pravom govorи о “ne prirodnoj, nego specifično društvenoj jednakosti” apstraktног rada (Heinrich 1999, 209), jer *apstrahirajuća redukcija* na “jednakost” koju postiže tržište zasigurno nije prirodno dana. Međutim, nije u pravu kada u istom potezu odbacuje, i tako zaklanja, i ono *realno* u tom činu redukcije – ljudsku prirodnu osnovu svake vrste rada. Iako stopa tržišno posredovanog priznavanja faktički obavljenog rada oscilira, on je, kao utrošena životna snaga i vrijeme, još uvijek ulog. Probijanje naturalizacije kapitalizma zahtijeva upravo istraživanje toga kako kapitalizam određenim naturalnim odnosima i dimenzijama nameće svoje oblike i svoja funkcionalna određenja.

Najvažniji laksus test pritom je analiza apstraktног rada. On, kaže Heinrich, “kao društveni odnos [...] uopće ne može biti ‘utrošen’” (Heinrich 1999, 218). To je doduše točno, no njegovo obrazloženje zamčuje presudne distinkcije: rad se može obaviti, ali se ne može utrošiti. Samo se radna snaga, tj. radna sposobnost kao potencijalan rad, može utrošiti (= realizirati). Pritom ju je, s jedne strane, na određenom mjestu i u određen vrijeme moguće utrošiti odnosno konzumirati samo jednom; dok, s druge strane, svaki najamni radnik zna da je mora utrošiti,

neovisno o tome za što točno (to određuje strana kapitala).

Heinrich je u pravu da nije moguće “trajanje trošenja radne snage (čak i kada se reducira na ‘jednostavan rad’) direktno proglašiti mjerom količine apstraktnog rada” (Heinrich 1999, 218). No i ovdje vrag čući u detalju, u tom sitno tiskanom “direktno”. Jer Marx to upravo ne čini direktno. “Roba proizvedena pod povoljnijim uslovima *sadrži* manje radnog vremena negoli roba proizvedena pod nepovoljnijim uslovima, ali se prodaje po istoj ceni, ima istu vrednost[,] kao da *sadrži* isto radno vreme.” (MED 25,164) Osim toga, svaki će proizvođač u nekoj branši, kaže Marx, snositi posljedice kada njena ukupna proizvodnja nadmaši platno sposobnu potražnju itd. “Masovno ponavljanje u uvjetima permanentnih fluktuacija svim pojmovima koji se odnose na vezu rada i vrijednosti nameće svoj nikad mirujući prosječni karakter i kontaminira ih svojom iracionalnom naravi, koju Marx uspoređuje s imaginarnim brojem korijena iz minus 1.” (Haug 2013, 109)

Heinrichovo retoričko pitanje “da li je apstraktni rad postojao u svim načinima proizvodnje ili je specifičan za robnu proizvodnju” (Heinrich 1999, 123), nije pitanje “postojanja” nego sistematske instrumentalizacije. Za historijskog materijalistu ne može postojati ništa natprirodno ni izvanprirodno. Sjetimo se samo grmljavine s kojom Marx započinje svoju *Kritiku Gotskog programa*, u kojemu je priroda kao izvor bogatstva potisnuta u korist društvenog rada. Reći da alati nisu po svojoj prirodi kapital, ne znači da njihovo postajanje kapitalom predstavlja nešto natprirodno. Kada se to ipak tvrdi za robu, onda je tu riječ o izrugivanju koje želi potaknuti na razmišljanje. Jer mi se sa svime što imamo i jesmo, sa svim našim odnosima i poviješću, ipak nalazimo u prirodi. Kada ideologija nešto katapultira iz ljudske povijesti u izvanljudsku prirodu, odgovor na to ne može glasiti da zauzvrat ljudsku povijest katapultiramo iz prirode, odnosno prirodne temelje iz povijesti.¹⁹

Eliminacija subjekata i njihove prakse

Heinrich, koji mi lažno pripisuje tezu o “nepraktičnom kao pogonskoj sili”, s

19) U svojoj knjizi *Vorlesungen zur Einführung ins "Kapital"* govorim o tome da analiza razmjenske vrijednosti u prvom poglavlju Marxa isprva vodi na razinu koju bi se moglo karakterizirati kao “prirodnu osnovu” (Haug 2013, 117). Heinrich to navodi kao primjer za “mnoge marksiste” koji su “nasjeli naturalizmu” kojemu je Marx otvorio put kada je o radu govorio kao “trošenju ljudske radne snage u fiziološkom smislu” (Heinrich 1999, 212, fn. 29). Za dokaz uzima rečenicu: “I ‘konkretno-korisni’ i ‘apstraktno-ljudski’ rad u konačnici se svode na prirodne procese”. Prešućuje, međutim, sljedeću rečenicu koja vodi suprotnom polu: “Pitanje glasi: ako ovdje imamo posla samo s prirodom, kako zahvatiti društveno specifično? Odgovor glasi: društveno-povjesno se može zahvatiti samo *analizom oblika*. Ona nam omogućava razumijevanje posebne ekonomske funkcije koju rad, uz apstrahiranje od konkretnе korisnosti, poprima u društвima robne proizvodnje.” (Haug 2013, 117) Sukladno svojoj uvdnoj tezi iz knjige *Die Wissenschaft vom Wert*, Heinrich bi možda slegnuo ramenima i odgovorio da mi njegov prikaz mojih argumenata nužno mora izgledati “kao puko iskrivljenje, jer negira [moe] vlastite kriterije” (Heinrich 1991, 19). No ono što ga preko te iskrivljene slike vodi u falsifikaciju jest slabost njegovih vlastitih argumenata.

praksom i subjektima općenito ima problematičan odnos. "Koliko brzo Marx u svojim nastojanjima za 'popularizacijom' može skliznuti natrag na teren klasike [=klasične političke ekonomije]", on iščitava iz dodavanja fusnote 16 u drugom izdanju prvog toma *Kapitala* (Heinrich 1999, 212, fn. 31), jer se tamo radno vrijeme proizvođača stavlja u vezu s vrijednošću proizvoda. Činjenica da se tu navode individualni subjekt i njegovo iskustvo za Heinricha predstavlja pad u građanski individualizam. I na drugom mjestu Marxu predbacuje da "umjesto s pojmovnim razvojem" "argumentira [...] u konačnici *postupcima vlasnika robe*" (Heinrich 1999, 227). Taj prijelaz "na sasvim drugačiju teorijsku razinu" smatra popularizacijskim ustupkom bez teorijske relevantnosti, koji "objektivno [...] nije moguće opravdati".

Drugo poglavje, u kojemu se Marx bavi procesom razmjene, počinje i uvođenjem vlasnikâ robe. Heinrich to shvaća tako da se ovdje napušta "nestvarna" sfera logičkih konstrukcija, dok "razmatranje stvarnih odnosa roba [...] vodi teoriji djelovanja" (Heinrich 1999, 230). No kakva je to teorija djelovanja koju je moguće reducirati na tvrdnju: "osobe u svome djelovanju, u mjeri u kojoj se prema vlastitim proizvodima rada odnose kao prema robi, moraju izvršavati zakone svijeta robe" (isto). Kao da "zakoni svijeta robe" egzistiraju u zasebnoj logičkoj sferi, ispražnjenoj od ljudi i svake prakse. Ta teza obigrava oko Marxove rečenicu: "[z]akoni robne prirode sprov[ode] se u prirodnom nagonu vlasnika robe" (MED 21, 87). No neposredno prethodna rečenica kaže: "Oni su [...] već del[ov]ali pre no što su počeli misliti." Uključiti njihovu praksu u temeljna razmatranja i time se usmjeriti na onu dimenziju u kojoj se povijest uvijek dalje razvija, nipošto ne znači misliti je po obrascu "racionalnosti vlasnika robe" (Heinrich 1999, 218).²⁰ No bez uključivanja te racionalnosti još je manje moguće misliti kako iz djelovanja i protudjelovanja može nastati nešto što nitko nije (za) mislio ili htio. Nasuprot tome, Heinrich "raskid s teorijskim poljem političke ekonomije" prepoznaje u tome da se "ekonomski fenomeni [...] više ne obrazlažu referiranjem na djelujuće²¹ pojedince". (Heinrich 1991, 166; Heinrich 1999, 208)²⁰ To bi trebalo parafrazirati Marxovu rečenicu iz *Urtext* rukopisa: "Kada istražujemo društveni odnos pojedinaca unutar njihova ekonomskog procesa, moramo se jednostavno držati formalnih određenja samog tog procesa." (MEGA II, II.2, 59) Heinrich pomiče perspektivu s "društvenog odnosa pojedinaca

²⁰) Uvidjeti zajedno s Marxom da su oni "djelovali prije nego što su mislili", dakle da društvene odnose poput kapitalizma ili institucije poput novca izvorno nisu svjesno i planski proizveli, prema Heinrichu označava Marxov raskid s klasičnom političkom ekonomijom (Heinrich 1991, 186). No upravo to je temeljna misao liberalizma još od Smitha (vidi na tu temu i Hayekov esej "Die Ergebnisse menschlichen Handelns, aber nicht menschlichen Entwurfs" u Hayek 1982).

²¹) U drugom izdanju izmijenjeno u opreznu varijantu: "na interesu djelujućih pojedinaca".

unutar njihova ekonomskog procesa” na “djelujuće pojedince” kao takve, koji su mu sumnjivi.

Dedijalektizacija

Kao što ne postoji logička metoda, tako ne postoji ni historijska. Ono što postoji su metode povjesne znanosti i pisanja povijesti, a njima su upućena upravo ona pitanja o kojima je ovdje riječ. Povijest, pored toga, nije samo ono što se dogodilo, nego je i povijest u nastajanju ili “suvremena povijest” (Marx). Strogo uzevši, funkcionalistička pretpostavka o istovremenosti predstavlja samo graničnu vrijednost, pa čak i samo “izniman slučaj pokreta” (Holzkamp 1983, 48). Svaka suvremenost je prijelaz. Opstaje samo ono što se reproducira. Geneza i odnos društvenog potvrđivanja, kao i proces nastajanja i način funkcioniranja, nerazdvojivo su isprepleteni. Kada Heinrich “kategorijalni” (valjda misli na: pojmovni) razvoj kod Marxa vidi kao “na odlučujućim mjestima ambivalentan” (Heinrich 1991, 13), u kojem se “premanentno križaju dva različita diskursa”, pa smatra da ga mora očistiti od tih ambivalencija, tada na koncu i Marxova dijalektika pada kao žrtva tog čišćenja. Da pojam nastalog implicitira pojam nastajanja Heinrichu je nepodnošljivo. Dosljedno i temeljito, dijalektički odnos razlaže na ili/ili. Stoga se moj glavni prigorov Heinrichu tiče načina mišljenja koji eliminira dijalektiku same stvari o kojoj je ovdje riječ – a ta stvar su društveni odnosi ljudi. Proces se zaustavlja, međuzavisnosti se ukidaju. Upravo filozofska specifičnost Marxove teorije, koju je Etienne Balibar identificirao kao dinamično-relacijsku ontologiju, promašuje se tim identitetskologičkim fiksiranjem. Da izgradnja nije nešto mrtvo-inertno, puka datost, već permanentno sebe-izgrađivanje, tako se ne može misliti. Ontologija društvenog bitka time se iz temelja promašuje. Izvesti taj bitak u njegovoj konkretnosti “logički”, u smislu izvođenja iz pojma, bila bi neodrživa spekulacija. Konkretno ne treba konstruirati, nego rekonstruirati i reproducirati kao misaoni konkretum na način koji će osvijetliti njegovu dinamiku. Ograničava li se analiza umjesto toga na “logički” unutarnji život iz perspektive gotovih fenomena, u ovom slučaju monetarnih, proigrat će spoznaju konkretnih odnosa. Tako je i high-tech kapitalizam, koji može postojati samo kao transnacionalan i čija neoliberalna ekspanzija nastupa pod etiketom globalizacije, za monetarnog teoretičara “ništa drugo nego internacionalizirani financijski sustav kao upravljački centar globalnog konkurentskog kapitalizma”, na čemu je novo samo to “da je financijski sustav sve više tržišno, a ne bankovno orijentiran”. Ne kažem da ta određenja ne pogadaju važan moment transnacionalnog high-tech kapitalizma, ali kao apsolutizirane “monetarne” apstrakcije postaju netočne, jer izostavljaju promjene u proizvodnim snagama

i proizvodnim odnosima, čime “posledica postaje uzrok”, kako je već Engels opisao gledište “berzijan[ca]” [*Geldmarktmensch*] (MED 44, 427).

S njemačkog preveo: Stipe Ćurković

Tekst je izvorno u *Das Argument* 251, 2003.

Literatura

- Althusser, Louis, *Lénine et la philosophie*, Pariz, 1969.
- Arthur, Christopher J., *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden-Boston, 2002.
- Backhaus, Hans-Georg, *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur marxschen Ökonomiekritik*, Freiburg/Br, 1997.
- Dahlkvist, Mats, *Att studera Kapitalet. Kommentar och studiehandledning*, Staffanstorp, 1978.
- Gallas, Alexander, "Das Kapital mit Poulantzas lesen. Form und Kampf in der Kritik der politischen Ökonomie", u: Lars Bretthauer, Alexander Gallas, John Kannankulam i Ingo Stützle (ur.), *Poulantzas lesen. Zur Aktualität marxistischer Staatstheorie*, Hamburg, 101-19, 2006.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Genesis", u: *HKWM* 5, 261-274, 2001.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Historisches/Logisches", u: *Das Argument*, br. 251, 385-403, 2003.; vidi i prijevod "Historijsko/logičko" u ovom broju
- Haug, Wolfgang Fritz, *Vorlesungen zur Einführung ins 'Kapital'* (1. izdanje., Köln 1974.; 2., putpuno prerađeno izdanje, Köln 1976.), 7. nepromijenjeno izdanje, pretisak prerađenog izdanja iz 2005., Hamburg, 2013.; srp. *Uvod u "Kapital": dvanaest predavanja*, Beograd, 1979.
- Hayek, Friedrich, "Die Ergebnisse menschlichen Handelns, aber nicht menschlichen Entwurfs" u: Friedrich Hayek, *Fünf Aufsätze. Five Essays*, Zürich, 1982.
- Hegel, Georg Friedrich, *Nauka logike*, Drugi deo, Beograd, 1977.
- Heinrich, Michael, *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, Hamburg, 1991.
- Heinrich, Michael, *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, prerađeno i prošireno izdanje, Münster, 1999.
- Heinrich, Michael, "Geld und Kredit in der Kritik der politischen Ökonomie", u: *Das Argument* 251, 397-409; vidi i: "Novac i kredit u kritici političke ekonomije" u ovom broju, 2003.
- Holzkamp, Klaus, *Grundlegung der Psychologie*, Frankfurt/M-New York, 1983.
- Merton, Robert K., *Auf den Schultern von Riesen. Ein Leitfaden durch das Labyrinth der Gelehrsamkeit*, Frankfurt/M, 1980.
- MED – Karl Marx i Friedrich Engels, *Dela*, Beograd (cit. svezak/ stranica), 1976-1979.
- MEGA II – Karl Marx i Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (MEGA²), Berlin 1975. i dalje (cit. svezak/ stranica)
- Okishio, Nobuo (1961), "Technical Changes and the Rate of Profit", u: Nobuo Okishio, Michael Kruger i Peter Flaschel, *Nobuo Okishio-Essays on Political Economy: Collected Papers*, 1993.
- Raphael, Max, *Zur Erkenntnistheorie der konkreten Dialektik*, Pariz, 1934.

O „prakseologiji”, „izvođenjima iz pojma“ i čitanju tekstova

Michael Heinrich

Stilovi diskusije

Čitajući Haugov tekst “Rastuće sumnje u monetarnu teoriju vrijednosti”, nisam se mogao dovoljno načuditi.¹ Haugu je dovoljna jedna jedina tiskana stranica da bi, odmah na početku svoga članka, precizno odredio moje karakterne i političke deficite: “nedostatak samorelativizacije” jer imam “želju” “očitati bukvicu” marksizmu (piše baš tako!), “samoprecjenjivanje” koje se “potvrđuje” u mojoj kritici Marxa (potkrijepljeno jednom polurečenicom iz moje knjige *Die Wissenschaft vom Wert* iz koje čitatelji teško mogu proniknuti u smisao moje argumentacije). Nапослјетку, Haug zaziva i opasnost od stvaranja “sekte” i “udaljavanja od prakse”, koja je povezana s mojim “programatski[m] poj[om] ‘monetarne teorije vrijednosti’”. O riječi “monetarno” odmah se primjećuje još i to da je zbog snažnog utjecaja vladajućeg monetarizma “prodr[ijela] iz engleskog jezika u njemački”. Ta etimološka tvrdnja (o čijoj ispravnosti ne mogu suditi) nema, doduše, baš nikakve sadržajne veze s diskusijom o tome što se misli pod “monetarnom teorijom vrijednosti”, ali zato vrlo dobro funkcioniра kao sitno ocrnjivanje suparnika – koji, eto, koristi riječ koja je uvedena preko monetarizma. Ne želim prihvatići sukob na takvoj razini, niti želim spekulirati o tome kakve su sve nesigurnosti izazvane Haugove tirade. O svemu tome čitatelji neka sami donesu sud.

Monetarna teorija vrijednosti

Tvrđnje koje Haug iznosi kako o mojim tako i o Marxovim izjavama često su zasnovane na citiranju pojedinih polurečenica koje su – najblaže rečeno – problematično montirane. Cjelovit bi odgovor zahtijevao niz razjašnjenja, a to bi nadilazilo okvir ovog članka. Zbog toga ću se ograničiti na neke pojedinačne

1) Tekst je odgovor na članak Wolfganga Fritza Hauga “Rastuće sumnje u monetarnu teoriju vrijednosti”. Navodi stranica (nap. ur. odnose se na stranice prijevoda u ovom broju) bez dodatnog objašnjenja odnose se na ovaj tekst.

točke. Kako točno funkcioniра Haugova montažna tehnika, pokazat će u četvrtom dijelu teksta.

No, prije svega, jedna napomena o “monetarnoj teoriji vrijednosti”. Haug postavlja pitanje zašto bi se uopće trebao stavljati naglasak na “monetarno” umjesto da se govori o “formalno-analitičkoj teoriji novca”. Ukoliko ova posljednja formulacija treba izraziti to da se Marxova teorija novca temelji na analizi oblika vrijednosti, nema se što prigovoriti. S nazivom “monetarna teorija vrijednosti” to se ne osporava, nego se samo dodatno naglašava da se vrijednost može razumjeti tek u odnosu na novac, da je se ne može supstancijalistički pričvrstiti za neku pojedinačnu robu, nego da postoji tek kao odnos potvrde ili važenja, da postoji samo u odnosu roba jednih s drugima. A taj odnos tek kao odnos roba prema novcu dobiva jedinstven i općenit izraz. Drugim riječima: Marxova je teorija vrijednosti u bitnome kritika predmonetarnih teorija vrijednosti, tj. kritika teorija koje drže da je vrijednost već određena imenovanjem neke supstance vrijednosti, bila ona rad ili korisnost. Ovo posljednje istaknuo je u 1970-ima prvenstveno Hans-Georg Backhaus. Kako ovdje ne mogu u tančine razlagati sve posljedice koje iz toga proizlaze, primoran sam čitatelje uputiti na šesto poglavlje svoje knjige *Die Wissenschaft vom Wert* (u prvom izdanju knjige – peto poglavlje).

Haug – kritičar Engelsa?

Kod pitanja o povezanosti kategorija o kojima se raspravlja pod etiketom logičko i historijsko Haug uočava dvije suprotstavljene pozicije: onu “logicističkih interpretacija Marxa” koje se žele “uhvatiti” za “pojmovno-logičku Hegelovu paradigu” (str.55 ovog broja) i Engelsoviju poziciju koju Haug međutim ne određuje pobliže. Za samoga sebe reklamira “treću poziciju” (str. 56 ovog broja) koju shvaća kao različitu od Engelsove, dok meni predbacuje da ga odmah trpam u “istu ladicu s Engelsom”.

Da Haug pretendira na poziciju različitu od Engelsove zapravo me prilično začuđuje (kao i vrlo vjerljivo čitavu generaciju njegovih učenika). U dosadašnjim Haugovim publikacijama nisam uspio prepoznati takvo ogradijanje od Engelsa. Štoviše, u njima se može pronaći niz izjava koje navode na zaključak da Haug dijeli Engelsov shvaćanje. Tako u posljednjem², nepromijenjenom izdanju Haugove knjige *Uvod u ‘Kapital’*: *dvanaest predavanja* iz 1989., po pitanju odnosa logičkog i historijskog s odobravanjem upućuje na Holzkampov članak (1974) koji zastupa upravo Engelsoviju poziciju (Haug 1974, 150). Sam Haug u tom kontekstu govori o tome kako su “zbiljski povijesni razvoji” rezultat

2) U međuvremenu se pojavilo novo, šesto izdanje iste knjige iz 2005. (o.p.)

heterogenih faktora, ali da je kod analize oblika vrijednosti stvar u tome da se “zakon razvoja oblika vrijednosti [pripremi] u laboratorijski čistom obliku”. Iz toga onda izvlači sljedeći zaključak: “Stoga Engels može reći da je ono logičko samo od slučajnosti očišćeno historijsko” (ibid, 151). Iz svega toga teško je zaključiti da je Haug kritičar Engelsa. Nadalje, teško je uočiti i najmanji trag kritike Engelsa u njegovoj natuknici *Genesis*, u 5. svesku HKWM iz 2001. godine. Tek se u nacrtu za natuknicu *Historijsko/Logičko* nailazimo na prilično suzdržanu naznaku kritike. Nakon citiranja podužih odlomaka Engelsove recenzije *Priloga kritici političke ekonomije* Haug piše: “Jednostavno rečeno, niti jedno od ovih određenja nije bez svojih problema; no nijedno nije moguće tek tako odbaciti” (Haug 2003, 383/ str. 22 u ovom broju). No ako čitatelj očekuje da bi sada mogao doznati što Haug točno smatra problematičnim kod Engelsovih odredbi, bit će razočaran: ubrzo nakon ove izjave Haug započinje s novom temom. Dakako, Haug možda ono što je nekoć zastupao danas vidi drugačije. No očito mu je teško priznati proces učenja; prije će biti da Haug u tome vidi samo slabost. Drugačije si ne mogu objasniti činjenicu da Haug u više navrata, upravo likujući, upućuje na promjene u drugom izdanju moje knjige kojima se tvrdnje iz prvog izdanja ograničavaju, uvjetuju ili preciziraju.

Sama činjenica da se Haug, u upadljivoj razlici spram vlastitih ranijih publikacija, trudi izgraditi poziciju koja bi se razlikovala od Engelsove nije sporna. Problematična je međutim karakterizacija njegove “treće” pozicije u odnosu na Engelsov. Haugov “prijeđlog” sastoji se u ovome: ostaviti se govora o logičkoj metodi i “kao orijentir [...] uzeti Marxovo shvaćanje vlastite metode i, u posljednjoj instanci, njegov stvarni način istraživanja i prikaza. Uložit ćemo svu energiju u njihovu historijsko-materijalistički konzistentnu rekonstrukciju” (str. 56 u ovom broju). Taj je lijepi prijeđlog – kao orijentir uzeti Marxov vlastiti način istraživanja i prikaza, zapravo stara, otrcana fraza koja se uvijek iznova ponavljala ne samo 1970-ih godina u raspravama o “rekonstrukciji kritike političke ekonomije”, nego je već 1929. i Henryk Grossmann svoju knjigu *Zakon akumulacije i sloma kapitalističke proizvodnje* započeo žaljenjem zbog činjenice da se do sada premalo refleksije posvetilo Marxovoj istraživačkoj metodi (Grossmann 1929, V). No odgovori na pitanje kako bi orijentiranje prema Marxovoj metodi točno trebalo izgledati bili su vrlo različiti. Haug si ovako predočava ispravan način: “Kriteriji po kojima je to jedino moguće zahtijevaju rekuriranje na ljudsko djelovanje u određenim okolnostima i asimetričnim odnosima uzajamnog djelovanja s njima.”

O problemima koje “rekuriranje na ljudsko djelovanje” donosi govorit će u posljednjem dijelu ovog teksta. Ovdje se prije svega radi o nečem drugom.

Predstavlja li to “rekuriranje na ljudsko djelovanje” doista razliku u odnosu na Engelsa, zasniva li ono zaista “treću poziciju”? Haugov prijedlog je toliko općenit da ga ne bi prihvatio samo Engels, nego se i neoklasičari bez problema mogu pozivati na “rekuriranje na ljudsko djelovanje u određenim okolnostima i asimetričnim odnosima uzajamnog djelovanja s njima”.

Stvari ne stoje puno bolje ni kada Haug na sljedećoj stranici opovrgava da je njegova genetska rekonstrukcija povezana s modelskim prikazom povijesti: “Kod genetske rekonstrukcije se ne radi o rekonstrukciji ‘povijesti’ *kao takve*, pa čak ni u ‘modelskom’ obliku. Radi se, kao što i sama riječ *geneza* govori, o istraživanju unutarnje povezanosti nastajanja i postajanja” (str. 58 ovog broja). To začuđuje jer je Haug još u članku *Historijsko/Logičko*, citirajući samoga sebe, bio napisao: “A ono genetsko može se, u stvari, shvatiti kao modelski pojmljeno historijsko, gotovo kao ‘u laboratorijski čistom obliku’ (Haug 1974/76, 151).” (Haug 2003, 384/ str. 23 u ovom broju) Kako sada? Ono genetsko, doduše, nikako nije “modelski prikaz povijesti”, ali je “modelski pojmljeno historijsko”? Nadalje, to “modelski pojmljeno historijsko” trebalo bi se onda još i razlikovati od onoga što Engels označava kao “odraz, u apstraktnoj i teorijski konzekventnoj formi, istorijskog procesa” (MED 20, 468), samo zato što Haug za sebe zahtijeva nekakvu “treću poziciju”?

Čini mi se da će Haug morati još malo poraditi na svojoj “trećoj poziciji”. Ako Haug jednoga dana doista uspije pokazati po čemu se njegova pozicija točno razlikuje od Engelsove, umjesto da to samo tvrdi, ni ja ga, toliko je sigurno, više neću trpati u “istu ladicu s Engelsom”.

“Izvođenje iz pojma” ili, ipak, pažljivije čitanje teksta?

Iscrpnije nego svojom vlastitom “trećom”, Haug se bavi mojom pozicijom, koju, kao što sugerira drugi međunaslov u njegovom tekstu, shvaća kao “izvođenje iz pojma”. Pritom do punog izražaja dolazi njegova, već spomenuta, montažna tehnika citiranja. Haug postavlja pitanje što za mene znači “utemeljenje” te zatim piše: “Taj mračni predmet žudnje on traži iza jedne rečenice iz prvog izdanja prvog toma *Kapitala* – po njegovu mišljenju još ne toliko popularizacijski falsificiranom (vidi dolje) – gdje Marx kaže da želi ‘dokazati da *oblik* vrijednosti proizlazi iz *pojma* vrijednosti’ (MEGA II.5/43), što je, međutim, formulacija u kojoj nedopušteno hegelizira. Marx baca drvlje i kamenje po onima ‘koji polaze od ‘pojma’ vrijednost, a ne od ‘društvene stvari’, ‘robe’, i daju da se taj pojam u samom sebi rascijepi (udvostruči)’ (MED 30, 315). U povjesno-materijalističkom pogledu ‘metoda nadovezivanja pojmove’ (*Begriffsanknüpfungsmethode*), kako je Marx pogrdno naziva kada mu je ona bila pripisana (MED 30, 312), nije

prihvatljiva. Prema Heinrichu, koji u baš takvom sebeudvostručavanju vidi ono pravo, ‘Marx prikriva takvo izvođenje iz pojma u prerađivanom sažetku prvog toma *Kapitala* zato što tamo pretendira analizom oblika vrijednosti rekonstruirati ‘genezu novčanog oblika’ (Heinrich 1991, str. 185, fusnota 54).’’ Haug ovdje postavlja tri tvrdnje koje, čini se, dokazuje citatima:

- 1.) U prvom izdanju *Kapitala* iz 1867. pronalazimo neka mesta na kojima se “nedopušteno hegelizeira” (gdje Marx dakle i sam poduzima nešto poput “izvođenja iz pojma”, o čemu je pobliže riječ, Haug međutim šuti).
- 2.) Ta mesta, posebice ono koje Haug citira, za mene su navodno “ono pravo”. Haug insinuirala da i ja, s jedne strane, “nedopušteno hegelizeiram”, a, s druge strane, da rečenicu iz prvog izdanja Kapitala koju navodi Haug shvaćam kao utemeljenje vlastite metode “izvođenja iz pojma”. Haug pritom upućuje tek na jednu fusnotu iz moje knjige, koja se, usput rečeno, ne nalazi samo u prvom izdanju iz kojega Haug citira, nego i u drugom, tamo str. 230.
- 3.) Dvama sljedećim citatima Marxa (koji potječu iz *Glosa na marginama “Udžbenika političke ekonomije” Adolpha Wagnera*, nastalih 1880.) Haug sugerira implicitnu Marxovu samokritiku: Marx baca drvlje i kamenje po načinu argumentacije koji je još 1867. – prema Haugu – i sam mjestimično koristio.

No preciznije razmatranje navedenih tekstova pokazuju da nijednu od tih Haugovih tvrdnji nije moguće potkrijepiti.

- 1.) Ako se istrgnuti komad rečenice koji Haug citira (“dokazati da *oblik vrijednosti* proizlazi iz *pojma vrijednosti*”) promatra izolirano, morali bismo zaključiti da je Marx zapravo predstavnik njemačkog idealizma. No stvar izgleda bitno drugačije promatra li se cijela rečenica u njezinu kontekstu: “Vidimo: analiza roba daje sva *bitna* određenja *oblika vrijednosti* i sam oblik vrijednosti u njegovim oprečnim momentima... Ali od presudne važnosti je ipak bilo otkriti unutarnju, nužnu povezanost između *oblika vrijednosti*, *supstancije vrijednosti* i *veličine vrijednosti*, tj., idejno izraženo, dokazati da *oblik vrijednosti* proizlazi iz *pojma vrijednosti*.” (MEGA II. 5/43)

Imamo li cjelovit odlomak pred sobom, teško ćemo doći na ideju da se kod Marxa nešto izvodi iz pojma. Haug nije prvi koji Marxu predbacuje da “nedopušteno hegelizeira”. Već u pogоворu drugom izdanju prvog toma *Kapitala* Marx piše: “Njemački recenzenti, naravno, viču o hegelovskoj sofistici.” (MED 21, 23) Zatim slijedi vrlo poznata napomena da je njegova (Marxova) dijalektička metoda direktna suprotnost Hegelovoj metodi, ali i sljedeće priznaje: “...pa sam

u glavi o teoriji vrednosti ovde-onde i koketirao s njegovim [Hegelovim, M.H.] načinom izražavanja” (MED 21, 25). I upravo se o tome radi u odlomcima koje je Haug citirao. *Nakon što* je razvio analizu oblika vrijednosti, Marx sažima ono što mu je u njoj važno (otkriti nužnu povezanost između oblika vrijednosti, supstancije vrijednosti i veličine vrijednosti) i tek *poslije toga* formulira ono što je otkrio u hegelovskim terminima, a tu činjenicu onda još i naglašava kada piše “idejno izraženo”. No sve to, dakako, ništa ne znači ako se to objašnjenje jednostavno izostavi, kao što to čini Haug. Haugu unatoč, jasno je, međutim, da tu ne može biti govora o “nedopuštenom hegeliziranju”.

2.) Da kod Marxa nalazimo na “izvođenje iz pojma” ili nešto slično tome, nigdje nisam tvrdio, pa ni u fusnoti koju Haug navodi. Tamo se samo citira rečenica koju Haug smatra dokazom Marxova hegeliziranja - doduše, za razliku od Hauga, u cijelosti. I kao što čitatelj lako može utvrditi zaviri li u moju knjigu, ono do čega mi je bilo stalo ni u kojem slučaju nije bilo ono “idejno izraženo” (prema Haugu navodni predmet moje žudnje), već Marxov sažetak koji kaže da analiza oblika vrijednosti treba razviti povezanost oblika vrijednosti, supstancije vrijednosti i veličine vrijednosti. Tu sam formulaciju naglasio zato što razjašnjava da se tu ne radi o historijskom razvoju, nego o povezanosti različitih određenja postojeće robe.³

3.) Ako Marx 1867. ne “hegelizira nedopušteno”, onda ni 1880. nema razloga za implicitnu samokritiku koju Haug sugerira. U *Bilješkama* se, uostalom, uopće ne radi o nekakvom hegeliziranju niti o tome da je netko takvo hegeliziranje predbacio Marxu. Marx u njima zapravo kritizira neke predstavnike njemačke vulgarne ekonomije. A njihov nivo refleksije nalazi se miljama ispod Hegelove filozofije. Udvоstručenje pojma, kojem se Marx izruguje na mjestu koje Haug navodi, sastoji se naprosto u tome da ti vulgarni ekonomisti cijepaju (udvostručavaju) “pojam vrijednosti uopće” na upotrebnu vrijednost i razmijensku vrijednost. Kritika takvih gluposti teško se može staviti na istu razinu s kritikom “hegeliziranja”. Koliko površno je Haug očito čitao *Bilješke* pokazuje i njegova tvrdnja

3) Smatrat ću svojevrsnom kompenzacijском pravdom činjenicu da me Haug svrstava među predstavnike hegelovsko-marksističke ili “logicističke” interpretacije Marxa, za koju, po Haugu, između ostalog vrijedi: “Svako udaljavanje od Hegela u tom se svjetlu onda čini, prvo – popularizacijom, drugo – nazadovanjem”. U prošlosti mi se često upućivao suprotan prigovor da sam negirao značenje Hegelove filozofije za kritiku političke ekonomije (npr. Birkner 2002). Ti kritičari barem su primili na znanje da se u knjizi *Die Wissenschaft vom Wert* na različitim mjestima bavim stupnjevima Marxove kritike Hegela. Haug je, s druge strane, barem zapazio da Hegelovoj filozofiji priznajem određenu važnost za razumijevanje Marxa, premda ne i stupanj važnosti koji mi Haug imputira. Hegel mi se za Marxa čini važnim prvenstveno s obzirom na njegovo postavljanje problema (usp. Heinrich 1999, 170 i dalje).

da je Marx odbacio "metodu nadovezivanja pojma" koja mu se navodno pripisuje. No pogleda li se tekst, postaje jasno da taj prigovor uopće nije bio upućen Marxu. Naprotiv, sam Marx je taj koji tu sintagmu uvodi u igru kako bi opisao njemačke vulgarne ekonomiste, govoreći o "njemačkoj profesorskoj metodi nadovezivanja pojmovima" (MED 30, 312).

Prirodni temelji i društvena određenja

Haug mi nadalje predbacuje da ne umijem razlikovati "između ukazivanja na prirodne osnove društvenog i njegove naturalizacije" (str. 66 ovog broja). Marxovu sam formulaciju o apstraktnom radu koji stvara vrijednost kao radu u "fiziološkom smislu" (MED 21, 53) kritizirao kao naturalizam, kao redukciju društvene kategorije na prirodni supstrat (Heinrich 1999, 206 i dalje). Haug očito smatra da redukcija različitih konkretnih radova na jednaki ljudski rad, koja nastupa u razmjeni, počiva upravo na takvom prirodnom supstratu. Piše da je to "ono *realno* u tom činu redukcije – ljudsk[a] prirodna osnov[a] svake vrste rada" (str. 66 ovog broja). Haug ovdje brka misaonu apstrakciju i realnu apstrakciju. Kada promatram različite ljudske radove (ili općenitije životne djelatnosti), tada mogu konstatirati da oni imaju zajednički prirodni temelj, oni su utrošak mišića, živaca i mozga. Utoliko kao misaonu apstrakciju možemo formulirati da sav rad ima prirodni temelj, da predstavlja rad u fiziološkom smislu. Ipak, radi li se kod apstraktnog rada o takvoj misaonoj apstrakciji? Kod Marxa, u pravilu, svakako ne.⁴ Marx upravo konstatira da ljudi kada izjednačuju svoje proizvode kao vrijednosti u razmjeni, izjednačuju različite radove jedne s drugima, ali da to ne znaju. "Oni to ne znaju, ali čine to" (MED 21, 76). Tj. apstrahiranje od različitosti konkretnih radova nije svjestan misaoni proces, već rezultat djelovanja ljudi, ne radi se kod apstraktnog rada o misaonoj apstrakciji, već o realnoj apstrakciji (iscrpnije o ovoj razlici: Heinrich 2004, poglavljje 3.3.) Da svaka radna djelatnost ima prirodni temelj isto je tako točno kao i to da svaki čovjek mora disati. Samo, ni jedno ni drugo nam ne govori ništa o specifičnim društvenim odnosima.

U knjizi *Die Wissenschaft vom Wert* naglasio sam da ukoliko apstraktni rad predstavlja društveni *odnos*, on uopće ne može biti *utrošen*, što implicira fundamentalnu kritiku supstancijalističkih shvaćanja vrijednosti koja vrijednost

4) To da se kod Marxa u ovom kao i u nizu daljnijih pitanja mogu naći ambivalencije (i takve su ambivalencije jamačno neizbjegljive kada se ostvaruje jedna takva znanstvena revolucija), istraživao sam u Die Wissenschaft vom Wert. Haug reagira na konstataciju ambivalencija kod Marxa baš kao što je to tradicionalni marksizam uvijek radio kada bi netko upućivao na probleme kod Marxa - dotičnom se paušalno imputiralo da nije razumio "Marxovu dijalektiku": "Ako Heinrich... vjeruje da se moraju pročistiti ove ambivalencije, onda je napokon Marxova dijalektika ta koja pada kao žrtva njegova čišćenja." (436) Kontraargument tome jest: dijalektika može, doduše, imati veze s proturječjima, ali zbog toga još uvijek nije svakoj proturječju već i izraz dijalektike.

pričvršćuju za prosječno radno vrijeme utrošeno u proizvodnji neke pojedinačne robe. Tu tvrdnju Haug kritizira, iako samo stilistički: "rad se može obaviti, ali se ne može utrošiti. Samo se radna snaga, tj. radna sposobnost kao potencijalan rad, može utrošiti (= realizirati)." (str. 66 ovog broja)

Iako me svakako iznenaduje da utrošiti treba značiti isto što i realizirati, spremam prihvati Haugovu stilističku nadmoć, osobito stoga što se sa svojim lošim stilom nalazim u dobrom društvu: i kod Marxa se ne troši samo radna snaga nego i rad (npr. MED 21, str. 51, 103, 176, 202), radno vrijeme (npr. MED 21, str. 100, 103, 104, 171) ili kvantum rada (MED 21, 456).

No ako se apstraktni rad ne troši/vrši, onda ga se, zaključujem, ne može ni direktno mjeriti trajanjem utroška radne snage. Haug na to uzvraća da se ipak ne mjeri "direktno", nego pod prosječnim uvjetima. Samo, to je posve nebitno. Ono što se uspoređuje kod formiranja prosjeka različiti su individualni utrošci iste vrste konkretnog rada. Spor se pekar uspoređuje s brzim pekarom. Formiranje prosjeka pruža prosječnu količinu *konkretnog* rada koja je nužna za proizvodnju određenog proizvoda (npr. jednog peciva). Samo, ta se prosječno nužna količina konkretnog rada upravo ne može izjednačiti s *apstraktним* radom.

O činjenici da apstraktni rad shvaćam kao čisto društveni odnos potvrde (rein gesellschaftliches Geltungsverhältnis) koji postoji samo robnoj proizvodnji, svakako je dopušteno kritički diskutirati. No Hauga to, izgleda, toliko plaši da odmah mora reagirati apodiktički izraženom formulom materijalističkog vjerovanja: "Za historijskog materijalista ne može postojati ništa natprirodno ni izvanprirodno." (str. 67 ovog broja) Sve je to u redu, samo je pitanje što se dobiva takvim izjašnjavanjem? Ili Haug stvarno misli da natprirodno počinje već s društvenim odnosu potvrde u kojemu nedostaje opipljive materije?

"Subjekti" i njihova "praksa"

Kao što je već ranije navedeno, Haug suštinu historijsko-materijalističkog pristupa vidi u "rekuriranju na ljudsko djelovanje u određenim okolnostima i asimetričnim odnosima uzajamnog djelovanja s njima." (str. 75 ovog broja). Sukladno tome, Haug ističe legitimnost svog pokušaja zasnivanja primjerice analize oblika vrijednosti "u obliku rekonstrukcije teorije djelovanja ili prakseološke rekonstrukcije". Nasuprot tome, meni prebacuje "eliminaciju subjekata i njihove praksе" (međunaslov na str. 67 ovog broja).

Budući da društvo čini ljudska praksa, analiza društva se naposljetku mora vratiti na tu praksu. Društvo nije moguće objasniti iz velikih ideja (pravednosti, dobrog, ljudskog, itd.). Nasuprot takvim koncepcijama, Haug je posve u pravu kada naglašava praksu. No time još nijedan problem nije riješen. Haugov pojам

prakse i društva, tako se to meni barem čini, zaglavio je koncepcijski na razini *Teza o Feuerbachu i Njemačke ideologije*. Haugovo stalno vraćanje praksi u osnovi nije ništa drugo nego parafraziranje osme Teze o Feuerbachu. Marx se 1845. upravo bio oslobođio velikih ideja, isprva onih idealističkih mladohegeljanaca, a zatim i apstraktno-materijalističkih Feuerbacha. "Praksa" je bila njegova čarobna riječ protiv oba ta tipa apstrakcije. U Njemačkoj ideologiji još je mislio da se stvarne pretpostavke mogu ustanoviti "čisto empirijskim putem" (MED 6, 18). Sve mu se čini transparentno, ako se samo vratimo na "ljudsku praksu".

Ipak, dvadeset godina kasnije, dok piše *Kapital*, prilično je napredovao. Jednostavno empirijski utvrditi, sada više ne znači ništa. Ni praksa više nije čarobna riječ koja sve otključava. Zbog svega toga u Kapitalu nećemo nalaziti izkaze koje bi bili usporedivi s Haugovim zahtjevom da se sve treba shvatiti "prakseološki". Štoviše, Marx je sada načisto s time da ljudi u svojoj svakodnevnoj praksi ne znaju što čine (MED 21, 76). Ono što znaju i što neposredno usmjerava njihovu praksu proizlazi iz "začaranog, izvrnutog i na glavu postavljenog sveta" (MED 23, 690), potječe iz svih fetiških oblika, mistifikacija i izokretanja koje Marx dešifira kroz sva tri toma *Kapitala* i na kraju trećeg toma sažima u "trinitarnoj formuli". Takva praksa, međutim, ne može biti temelj objašnjenja, nego sama traži objašnjenje: kako funkcioniра praksa čiji subjekti ne znaju što čine, koji dakle u svojoj praksi provode nešto što ne poznaju?

Ako je točno da ljudi u građanskom društvu u vlastitoj praksi provode nešto što ne poznaju, onda se, ponajprije, to što se tu provodi mora prikazati, a potom i pokazati da ljudi to i doista moraju provoditi. Sukladno tome, Marx u prvom poglavlju prvog toma *Kapitala* prikazuje *formalna određenja robe*, a tek u drugom poglavlju *djelovanje vlasnika robe* koje slijedi⁵ ta formalna određenja. Na početku drugog poglavlja Marx sâm upozorava na tu promjenu razine prikaza: "Robe ne mogu sameći na tržiste, niti se same razmenjivati. Zato moramo potražiti njihove čuvare, tj. njihove vlasnike." (MED 21, 85)

Suprotno Haugovim "prakseološkim" pretpostavkama, u prvom poglavlju vlasnici robe za Marxa još ne igraju nikakvu ulogu. Epistemološka razlika između analize oblika vrijednosti u prvom poglavlju i analize procesa razmjene u drugom poglavlju Haugu, čini se, nije jasna. Haug obje shvaća "prakseološki", ne postavljajući pitanje zašto bi Marx u poglavlju o procesu razmjene još jednom "prakseološki" razvijao novac nakon što ga je pomoću analize oblika vrijednosti "prakseološki" već razvio.

Ono što Hauga toliko smeta na ne-prakseološkom shvaćanju prvog poglavlja,

5) Isto je tako tek u četvrtom poglavlju riječ o kapitalistima (MED 21, 142), nakon što su prikazana opća formalna određenja kretanja kapitala.

sam izgovara u rečenici (mišljenoj ne afirmativno, već kao kritika): “Kao da ‘zakoni svijeta robe’ egzistiraju u zasebnoj logičkoj sferi, ispražnjenoj od ljudi i svake prakse.” (str. 66 ovog broja) Haug je utoliko u pravu što u društvenoj stvarnosti “zakoni svijeta roba” nipošto ne postoje u sferi “ispražnjenoj od ljudi”. U društvenoj su stvarnosti ti zakoni i djelovanje ljudi uvijek već povezani. Pitanje je, međutim, kako tu stvarnost prikazati u misaonoj reprodukciji? Kako prikazati stvarnost u kojoj djelovanje ljudi strukturiraju fetišistički oblici koje oni sami ne proziru? Prizivanje uvida da je sve na koncu ipak praksa tu više ne pomaže. Marxovo nas razlikovanje formalnih određenja i djelovanjā, nasuprot tome, vodi dalje.

S njemačkog preveo: Mislav Marjanović

Tekst je izvorno objavljen u *Das Argument* 254, 2004.

Literatura

- Birkner, Martin, "Der schmale Grat. Anmerkungen zu Geschichte und möglicher Zukunft zweier methodologischer Stränge der Marx-Interpretation am Beispiel von Michael Heinrichs 'Die Wissenschaft vom Wert'", u: *Grundrisse. Zeitschrift für linke theorie & debatte*, br. 1, 30-39., 2002.
- Grossmann, Henryk, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Leipzig, 1929.; hrv. *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog načina proizvodnje*, Zagreb, 1956.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Vorlesungen zur Einführung ins „Kapital“*, Köln, 1974.; srp. *Uvod u „Kapital“: dvanaest predavanja*, Beograd, 1979.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Genesis", u: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, svezak 5, Berlin, 261-274, 2001.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Historisches/Logisches", u: *Das Argument* 251, 45. god., 378-396, 2003.
- Heinrich, Michael, *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, 2. prerađeno i prošireno izdanje, Münster, 1999.
- Heinrich, Michael, "Geld und Kredit in der Kritik der politischen Ökonomie", u: *Das Argument* 251, 45. god., 397-409, 2003.; vidi "Novac i kredit u kritici političke ekonomije" u ovom broju
- Heinrich, Michael, *Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung*, Stuttgart, 2004.
- Holzkamp, Klaus, "Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J. Bischoff", u: *Das Argument* 84, 1-75, 1974.
- MED – Karl Marx i Friedrich Engels, *Dela*, Beograd (cit. svezak/ stranica), 1976-1979.

Prilog kritici monetarnog čitanja Kapitala (I): Heinrichov „Uvod u kritiku političke ekonomije“

Wolfgang Fritz Haug

Nadovezujući se na spor o metodologiji kritike političke ekonomije započet u Argumentu (251/2003 i 254/2003; vidi str. 17-83 ovog broja), nameće se pitanje o tome oblikuje li – i ako da, na koji način – Heinrichov monetarizam teorije vrijednosti njegov u međuvremenu objavljeni *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*.¹ Može li se Marx spojiti s ovim tumačenjem? Nema nam druge, moramo se upustiti u “mikrološku anatomiju” Marxova teksta i njegove recepcije kod Heinricha, iako se to “neobrazovanom”, kako Marx piše u predgovoru prvog toma *Kapitala*, može učiniti kao da se takva analiza bavi “običnim sitničavostima”. Opet se ispostavlja da analiza oblika vrijednosti predstavlja probni kamen kritike političke ekonomije. Iako se pritom – suprotno tvrdnji iz predgovora mojoj knjizi *Uvod u “Kapital”: dvanaest predavanja* (1974; 2. prerađeno izdanje [1979., jugoslovensko izdanje], 6. izdanje 2004) glasi – ipak ne “pojavljuju svi centralni znanstvenologički pojmovi”, analiza oblika vrijednosti ipak odlučuje o metodološkom razumijevanju Marxove kritike ekonomije, njezinoj ‘filozofiji’, njezinoj dijalektici.

Ako je točno da “monetarna teorija vrijednosti” izokreće Marxovu metodu, onda bi pri njezinu oslikavanju moralo doći do kolizije i Heinrichov bi se *Uvod* morao pokazati kao otmica. To je pitanje koje ćemo istražiti. No prvo moramo razmislići o samom predmetu svakog uvoda u kritiku političke ekonomije.

Problem uvoda u kritiku političke ekonomije

Postojeći se uvodi u Marxov *Kapital* na prvi pogled daju podijeliti na one koji služe kao pomoć pri vlastitom čitanju *Kapitala* i one koji predstavljaju pojednostavljene teorijske referate koji su u pravilu čitani kao zamjena za referirano djelo. Taj drugi žanr je svoj prvi masovno rasprostranjeni primjer imao u knjizi *Ekonomsko učenje Karla Marxa* Karla Kautskog. Knjiga grupe okupljene oko Louisa

1) Heinrich, Michael, *Kritik der politischen Ökonomie: Eine Einführung*, Schmetterling Verlag, Stuttgart 2004. U nastavku se citira kao E.

Althussera *Kako čitati Kapital* ([1965], 1975) i moj vlastiti *Uvod u "Kapital"*: *dvanaest predavanja*, gdje već u predgovoru upozoravam da je namijenjen samo za one koji su već pročitali Kapital, predstavljaju najrasprostranjenije primjere prve vrste. Toliko o žanru uvoda u *Kapital*.

Kako se međutim uvodi u kritiku političke ekonomije? Taj pojam, kao što je poznato, ne označava nijedno određeno djelo, nego istraživačko polje, odnosno projekt na kojem je Marx radio skoro četrdeset godina, s uvijek novim zamaskama i pristupima. No od goleme tekstualne mase koju je proizveo tijekom toga rada, Marx je za života pored prvog toma Kapitala i dvaju predavanja objavio samo još kritiku Proudhona (*Bijeda filozofije*) i *Prilog kritici političke ekonomije* kao prvi spis u obuhvatnijoj, planiranoj ali nikad nerealiziranoj, seriji spisa.

Ako se zadatak o uvodu u Marxovu kritiku političke ekonomije shvati ozbiljno, prvi bi korak morao biti davanje povijesno-kritičke niti vodilje kroz njezine slojeve nastajanje. Uvijek iznova preispisani "palimpsest" (Lefebvre) moramo učiniti čitljivim. Pritom bi glavni obrazovni cilj morao biti uvid u Marxov proces učenja. Ako se taj proces učenja ignorira, onda se različiti slojevi razvoja, koji su se u međuvremenu, zahvaljujući MEGA-i, popeli na tisuće i tisuće stranica dostupnih Marxovih radova, pretvaraju u supermarket formulacija u kojemu svatko ahistorijski bira one koje mu odgovaraju. Sjedeći zadatak bi mogao biti davanje smjerokaza o tome kako bi se Marxov projekt, slijedeći ga, pod promijenjenim uvjetima mogao iznova započeti.

Heinrich ne čini ništa od toga, iako Marxove teoreme opetovano spaja s aktualnim iskustvima. Umjesto toga bi, čini se, istraživačko polje u kojemu je Marx tijekom desetljeća uvijek iznova napuštao već započeto kako bi na drugom mjestu počeo iznova, htio tretirati kao da ono predstavlja jedinstvenu cjelinu. No kako bi to brzo dovelo do nelogičnosti, Heinrich se na koncu ipak velikim dijelom zadovoljava time da referira odabrana poglavija i teoreme iz triju svezaka *Kapitala*. U analogiji s knjigom *Ekonomsko učenje Karla Marxa* Karla Kautskog, ali u suvremenom jeziku i viđenju problematike, Heinrich nudi uglavnom jasan referat Marxova rada, uz poneki dodatan ekskurs – dijelom o daljnjoj aktualnosti Marxovih teorija, dijelom ih dalje razvijajući u analizu "globaliziranog" kapitalizma sadašnjice. Po jedno poglavlje posvećeno teoriji krize (s kritikom interpretacija teoretičara urušavanja) i teoriji države (protiv instrumentalističkih shvaćanja, s dalnjim pogledom na pitanje imperijalizma) nastavljaju Marxovu analizu. Jedan je ekskurs posvećen previše linearnim izvođenjima antisemitizma na liniji Moishea Postonea. Sve je to korisno i često blagotvorno otrežnjujuće. Posebno tamo gdje se bavi suvremenim kapitalizmom, Heinrich uspijeva postići popularizaciju bez gubitka točnosti. Primjerice, Heinrich na lako razumljiv nači

objašnjava kako je u fordizmu vrijednost radne snage padala pa su, usprkos rastu realnih nadnica, profiti mogli rasti. Heinrich čitatelje uvodi u financijski sistem, s njegovim špekulativnim crtama i svim zamršenostima fiktivnog kapitala, gotovo imanentno, pritom dosljedno nastojeći držati distancu od svake moralne kritike predmeta. Naravno, ta vrsta ispravnosti pristupa ujedno uvijek riskira da se pretvori u puko soljenje pameti, primjerice kada nam se objašnjava da kritika kapitalizma koja mu “prigovara da proizvodi nezaposlenost” promašuje metu jer je svrha kapitala oplođivanje vrijednosti, a ne skrb o stanovništvu (E127). Ili kada, u obliku besmislene hiperkorektnosti, dezartikulira čitave političke borbe, dekretirajući: “pod kapitalističkim odnosima ne postoji drugo opće dobro od tog kapitalističkog općeg interesa” (E209).

Heinrichov *Uvod* dakle nema ambiciju biti podrškom za samostalni studij *Kapitala*, iako s vremena na vrijeme spominje kako bi trebalo pročitati sva tri sveska. Činjenicu da takoreći samo *de facto* uvodi u *Kapital*, a *de jure* u “kritiku političke ekonomije”, uvijek iznova koristi kako bi po nahođenju rukovao s Marxovim rukopisnim materijalom. Činjenica da ne eksplicira kriterije na temelju Marxa niti ih razvija u obliku koji bi bio podesan za diskusiju, Heinrichu olakšava da svoj *Uvod*, svugdje tamo gdje se ne ograničava na puko prepričavanje građe, nego se bavi epistemologijom kritike političke ekonomije, u konačnici pretvori u uvod u “monetarnu teoriju vrijednosti”. Jer toliko je a priori jasno: “Marxova je teorija vrijednosti, naprotiv, monetarna teorija vrijednosti” (E62).

Heinrichov *Uvod* i pored toga pati od niza teorijskih nedostataka, na štetu njegova inače urednog teorijskog referata, ali se njima ovdje nećemo moći detaljnije baviti. Spomenut ćemo samo miješanje kategorije i pojma, ili shvaćanje “nadgradnje” kao “običnog dodatka”² – kao da bi se “struktura” mogla održati bez superstruktura. Nadalje, nasuprot onome što Heinrich misli, “privatna proizvodnja” kao takva nije ono što čini potrebnim robno-novčanu vezu, nego tek privatna proizvodnja u uvjetima podjele rada (usp. E81). Tvrđnje o “kapitalu s njegovim (konkurenčijom iznuđenim) porivom za sve većim oplođivanjem vrijednosti” (E202) ukida Marxovu razliku između “imanentnih zakona kapitalističke proizvodnje” i “vanjskog prisilnog zakona” koji, u obliku konkurenčije, čini da ove prve “važe za pojedinačnog kapitalistu” (MED 21, 242). U tom kontekstu formulacija o “iznuđenom porivu” može predstavljati samo kuriozum. Nadalje, otkud Heinrichu to da je načelno kod umjetničkih djela (dakle i kod naručenih djela, a ne samo kod kolekcionarskih komada) “razmjenska vrijednost posve neovisna od radnog vremena utrošenog za

²) “Kretanje kamatonosnog kapitala nije [...] nikakav običan dodatak, nikakva “nadgradnja” nad industrijskim kapitalom” (E165).

njihovu proizvodnju” (E40)? Reći da su “odnosi ekonomске ekspolatacije i dominacije konstituirani sporazumom između slobodnih i jednakih ugovornih partnera” (E198) znači zaboraviti klasnu borbu, a izjava da “najamni radnik nije osobno ovisan o određenom kapitalistu” brka impersonalni odnos dominacije s osobnom neovisnošću. Heinrich klasnu borbu zaboravlja i kod institucionalizacije normalnog radnog dana koju tumači intencionalno-funkcionalistički: “Kako kapital ne bi uništio objekt svoje eksploracije, on mora biti zaštićen kapitalističkom zakonskom prisilom.” (E202) Na političke stranputice naročito vodi izjava da “sredstva za usluge socijalne države potječe iz procesa akumulacije, neovisno o tome financiraju li se preko doprinosa za socijalno osiguranje ili preko poreza” (E203). Prvo, ono što se troši na ove mjere više ne može ući u akumulaciju, a drugo, trošarine i zakonski iznuđeni doprinosi socijalnom i zdravstvenom osiguranju predstavljaju odbitke od nadnica, usporedive s prisilnom štednjom. Sistemski imanentno govoreći, “udio poslodavaca” mogao bi se promatrati kao odbitak od profita. Takve nedostake je lako ispraviti u nekom novom izdanju knjige. No “otmicu Marxa” u carstvo “monetarne teorije vrijednosti” bit će puno teže ispraviti. O nekim njezinim podmuklostima bit će riječ u nastavku.

“Pojmovni razvoj”

Prva se pokazuje kod razumijevanja Marxova pojmovnog razvoja. S obzirom na stanje diskusije uputno je prvo podijeliti kratku listu analitičkih prosudbi čije poštivanje će nas poštediti Nietzscheovih “napomena za glupane”: 1. Izraz vrijednosti nije identičan vrijednosnim ili razmjenskim odnosima, iako je u njima konstitutivno sadržan. 2. Pojmovni razvoj nije identičan razvoju iz pojma. 3. Historijsko nije identično “povijesnom tijeku”, kao što ni pojedinačni povijesnotvorbeni moment nije identičan s povješću kao rezultatom višestruke naddeterminiranacije. Podsjetimo se: Marx započinje “najjednostavnijom konkretnošću” robe, kao što i sam u *Glosama na marginama* “Udžbenika političke ekonomije” Adolpha Wagnera (MED 30, 310) retrospektivno kaže, jer ona čini “elementarni oblik” “bogatstva društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje”, a koja se “ispoljava [...] kao ogromna zbirka roba” (MED 21, 43). Njezina vladajuća kategorija, kapital, i njegova komplementarna suprotnost, najmni rad, koji su u stvarnosti prepostavljeni, ne mogu u prikazu biti prepostavljeni, nego se moraju objasniti. To ne ide bez pojma novca. No za novac vrijedi isto: u stvarnosti je prepostavljen, dok se u prikazu tek treba objasniti. Teorijska izgradnja *Kapitala*, koja prati taj princip, u tome ima svoju didaktičku dimenziju, a koja to djelo čini pristupačnim svima koji, kako glasi u

predgovoru, "hoće da nauče nešto novo, koji dakle i sami hoće da razmišljaju" (MED 21, 14). Posebnost te didaktike počiva na činjenici da ona prianja uz dijalektiku samog predmeta.

Svaki uvod u *Kapital* mora uzeti u obzir Marxovo rukovanje upravo tim temeljnim didaktičkim problemom: "Svako, makar ne znao ništa drugo, zna da robe imaju zajednički oblik vrednosti – novčani oblik. Ali tu sad treba dati ono što buržoaska ekonomija nije čak ni pokušavala, naime dokazati kako je postao ovaj novčani oblik, treba dakle popratiti razvitak izraza vrednosti [...] počev od njegovog najprostijeg lika [...] pa sve do [...] novčanog oblika." (MED 21, 54) Marx se zato nakon prvog analitičkog razlaganja određenja robe i rada koji proizvodi robu okreće najjednostavnijem mogućem liku "izraza vrednosti koji se sadrži u odnosu vrednosti roba", a u kojemu je vrijednost robe, koja se na njoj samoj ne može spoznati, izražena određenom količinom druge robe. Marx taj izraz podvrgava akribičnoj "gramatološkoj" analizi. Ona predstavlja stvarnu "[po]teškoću" i – nakon analize robe i njezine vrijednosti kao i dvostrukog karaktera rada koji proizvodi robu – treći, odlučujući ulazak u kritiku političke ekonomije. Jer "tajna svakog oblika vrednosti sadrži se u ovom prostom obliku vrednosti" (MED 21, 54). Njegova analiza utemeljuje rekonstrukciju prijelaza iz jednostavnog u kompleksni oblik koji Marx, ponovit ćemo, opisuje kao razvoj izraza vrijednosti "od njegovog najprostijeg, najneuglednijeg lika, pa do sjajnog novčanog oblika". Po pitanju veze njegovog pojmovnog razvoja s realnošću, Marx primjećuje da je "[o]čevidno" da jednostavnog oblika vrijednosti "u praksi [ima] samo u prvim počecima kad se proizvodi rada pretvaraju u robe samo slučajnom i prigodnom razmenom", dok se "[r]azvijeni oblik vrednosti javlja [...] faktički tek onda kad se neki proizvod rada, npr. stoka, ne razmenjuje više izuzetno za razne druge robe, nego već po navici" (MED 21, 69). Zasad, čini se, sve jasno.

No osvrnimo se sada i na kontroverzu oko tog pitanja: logicistički interpretatori kapitala, kako ih jednostavnosti radi možemo nazvati, tu vezu s realnošću presjecaju. Oni predmetu analize oblika vrijednosti priznaju jedino 'logički' status. Pod tim misle na to da se tu isključivo radi o misaonim predmetima kojima u stvarnosti ništa ne može odgovarati. Izraz "razvoj" doista jest više značan. Može označavati "misaoni razvoj", didaktično razvijanje neke ideje za publiku koju se uvodi u predmet, ali može značiti i ono što se u biologiji zove evolucijom, kod pojedinačnog čovjeka razvoj ličnosti, a kod ljudskog društva povijest.

Kod Marxa se neosporno radi o pojmovnom razvoju, ali o pojmovnom razvoju

koji mora pratiti razvoj same stvari, koji dakle nužno mora konotirati realni razvoj, o dijalektici od koje Marx zahtijeva da “poznaće svoje granice”.³ Za recepciju se ovdje otvara problem: Marx prakticira dijalektičku dvoznačnost, a nije baš da je eksplicira. Naznačuje da su nedostatnosti jednostavnog oblika, koji potiču razvoj ka kompleksnijim oblicima, nedostatnosti kretanja u formama prakse, ali to dalje ne rasvjetljava. Rekonstrukcija tih veza je dakle stvar interpretacije. Umjesto pukog citiranja treba eksplicirati. A to je korak u područje koje nije uvijek već autorizirano. Razumljivo je dakle da će svaki novi korak uvijek biti predmet sporova i rasprava. Intelektualne rasprave, ukoliko žele biti produktivne a ne samo napadi *ad personam*, imaju svoja pravila. Među njih spada da se protivnika konfrontira s nekonzistentnostima njegova prikaza i tjera na daljnje eksplikacije onoga što je samo naznačeno, pri čemu takve nekonzistentnosti onda možda i po prvi put doista postaju manifestne. Odlučujući je ispit mogu li se, i na koji način, prijelazi povjesno-materijalistički (*geschichtsmaterialistisch*)⁴ rekonstruirati. Podrazumijeva se da pritom uvijek iznova prekoračujemo granice onoga što je kod Marxa eksplicitno. Za marksističku misao mora biti isključeno da se na Marxa nadovezuje nekritički. Pritom bezuvjetno zahtijevati treba samo to da se svaki korak izvodi potuno otvoreno, dakle u obliku koji omogućuje diskusiju.

Gdje ja govorim o “genetskoj rekonstrukciji” kao “istraživanju odnosa nastajanja i postajanja” (Z428), Heinrich govor o “pojmovnom razvojnom odnosu” u smislu “pojmovne rekonstrukcije veze između ‘jednostavnog oblika vrijednosti’ [...] i novčanog oblika [,] veze unutar *suvremenog* kapitalizma” (E55). Heinrichove formulacije oprečnost s mojima ne odaju na prvi pogled. Tko se zanima za “odnose nastajanja i postajanje” želi saznati nešto o temeljima stvarnih razvoja u kojima nastaje nešto novo. Što, nasuprot tome, znači “pojmovni razvojni odnos”?⁵ Misli li se na dvoznačnost “razvoja”, odgovara li

3) Usp. unos “Grenzen der Dialektik” u *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* (HKWM) sv. 5

4) Haugovi terminološki izbori ponekad su kontraintuitivni, ali ih ne objašnjava uvijek. Tako ovdje koristi “geschichtsmaterialistisch”, a ne na semantički “srođno” i u marksističkoj tradiciji ubičajeno “historisch-materijalistisch”. Kako se ta formulacija u tekstu nekoliko puta ponavlja, moramo prepostavljati da iza toga stoji teorijska namjera. Vjerojatno prije svega želja da se distancira od teorijskog konotativnog balasta koji se historijski veže uz pojam historijskog materijalizma. Zbog toga smo “geschichtsmaterialistisch” odlučili prevesti kao “povjesno-materijalistički”. Neizbjjezan efekt “začudnosti” očito odgovara autorovoj intenciji. (nap. ur.)

5) Kako se radi o teorijskoj spoznaji kojoj se ne može nikako drugačije nego pojmovno težiti, morali bismo zapravo moći napustiti ukrasni pridjev “pojmovno”. Ako bi se geneza sada trebala zвати “razvojni odnos”, ne bi li time i nastanak morao postati “odnos nastajanja”, a prijelaz “odnos prelaženja”? No što bi to trebalo biti? Analiza određenih odnosa koji su takvi da prelaze u druge odnose? Ili je “pojmovni razvojni odnos” na kraju ipak samo stidljivo preimenovanje dobrog starog “logičkog” izvođenja iz pojma?

6) O njima Heinrich kaže da su “već u Marxovo vrijeme spadali u standardni repertoar ekonomista” (E55, fn.

14). Ako se prisjetimo da se ovdje ipak radi o genezi novčane forme, upravo nevjerojatno otkriće određenih odnosa koji su takvi da prelaze u druge odnose? Ili je “pojmovni razvojni odnos” na kraju ipak samo stidljivo preimenovanje dobrog starog “logičkog” izvođenja iz pojma?

“pojmovni razvoj” “pojmljenom razvoju”? Upravo to – ne! To bi za Heinricha spadalo među odiozne “apstraktno-historijske skice”.⁶ Dvoznačnost se nastavlja kada Heinrich kaže da Marx cilja na “pojmovnu rekonstrukciju veze između ‘jednostavnog oblika vrijednosti’ [...] i novčanog oblika” (E55). Tko nije upućen u tajne logicizma nužno će misliti da se radi o pojmovnoj rekonstrukciji stvarne veze između fenomena koji se na prvi pogled čine nepovezani. No to bi uvelo dijakroniju, a pored toga i pitanje kako bi se onda trebao pojmiti stvarni prijelaz. To bi bio “historijski nastanak”, ograđuje se Heinrich. A o tome se doista ne radi. Radi se, suprotno Heinrichu, o povezanosti učinaka (*Wirkungszusammenhang*) koja leži u temelju kako historijskog nastanka novčanog oblika tako i njegove razvijene funkcije, koja dakle predstavlja ujedno odnos nastajanja i funkcionalan odnos. Krećemo se na razini gdje teorija povijesti i teorija društva prelaze jedna u drugu jer treba otkriti povjesno-tvorbenu dinamiku jedne procesne strukture. Je li to smisao govora o “pojmovnom razvojnom odnosu”? No to bi onda moralo biti eksplisirano i to tako da ne proturječi povjesno-materijalističkim temeljnim pretpostavkama. Analiza odnosa i oblika prakse morala bi biti posredovana analizom antagonističke prakse u tim oblicima i iz nje proizlazećih poticaja za daljnji razvoj tih struktura. Od tih zahtjeva, čije poštivanje odlučuje o znanstvenoj kvaliteti uvoda u kritiku političke ekonomije, Heinrich bježi, povlačeći se na jednostavno pitanje, koje podmeće Marxovoj analizi oblika vrijednosti, “je li novac u društvu koje proizvodi robe obično pomoćno sredstvo (od kojeg se u suštini može odustati) ili je novac *uistinu* nužan” (E55). Ako potvrđno odgovorimo na pitanje o nužnosti novca u “društvima u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje” (MED 21, 43), jesmo li već dospjeli među teoretičare monetarne teorije vrijednosti (iako i među njima postoje oni koji ne pristaju nužno na sve što Heinrich iznosi)?⁷ Usporimo malo! U svom jakom obliku monetarizam vrijednosti tvrdi da robni karakter i određenje vrijednosti emaniraju iz novca. Dakle, suprotno od Marxa, nije djelovanje robnog svijeta ono što novcu udara pečat novca, nego je tek novac ono što proizvodima udara pečat roba. Teza u tendenciji ide i dalje: jedino pod vladavinom kapitala novac ima tu snagu. No ne znači li to da bi Heinrich, kad već bira, morao govoriti o kapitalnoj teoriji vrijednosti (*Kapitaltheorie des Werts*), a ne o monetarnoj teoriji vrijednosti?

Zamjena predmeta

Kako se Heinrich dakle odnosi prema činjenici da Marx kod pojmovnog razvoja

7) “Konsenzus je”, kako glasi u jednom izvješću o kolokvijima *Marx-Gesellschaft-a*, “da se kod Marxa radi o monetarnoj teoriji vrijednosti” (Hafner 1997: 17). Kontekst, međutim, otkriva da su itekako postojale kontroverze oko Heinrichovih teza.

uvijek u vidu ima i realni razvoj? Heinrichov pripremni korak za isključenje upravo te činjenice sastoji se nasilnom sužavanju predmeta: kod analize robe i njezina oblika vrijednosti na početku prvog toma Kapitala, kaže Heinrich, radi se “faktički o kapitalistički proizvedenoj robi, ali se pri njezinom istraživanju apstrahira od kapitala” (E147). To je do određeno mjere točno, utoliko što putovanje doista počinje u kapitalizmu. No točno postaje krivo kada se predmet na to svede i time blokira putovanje. To je kao da empirijska faktičnost leži na stolu za sečiranje, ali se pritom dio činjenica namjerno previđa. U Heinrichov logičko-empiristički misaoni horizont ne ulazi da Marx ovdje ide dijalektičkim putem. Nakon što se kapitalističko bogatstvo na prvi pogled pojavljuje kao “ogromna zbirka roba”, kao prvi spoznajni objekt određuje se “elementarni oblik” – roba. Pri razmatranju robe mnoga se druga određenja kapitalističkog načina proizvodnje mogu zanemariti jer ne predstavljaju uvjete postojanja robnog oblika proizvodā.

Heinrich sada na svakom koraku prekraja Marxov argumentacijski tok ne bi li odgovarao unaprijed donešenom zaključku o Marxu kao monetarnom teoretičaru vrijednosti.. To počinje već tamo gdje Marx, kako bi pripremio spoznajni objekt analize oblika vrijednosti, poziva na eksperiment: “Izdvojena se roba može okretati i obrnati do mile volje, kao stvar od vrednosti ona ostaje neshvatljiva.” (MED 21, 54) Marxov poziv na misaoni eksperiment didaktične je naravi. Ne servira nam nikakvu apodiktičku tezu, nego smjernicu za ostvarivanje jednog iskustva. Kako, nasuprot tome, Heinrich shvaća Marxov uvodni eksperiment? Zamjenjuje “izdvojenu robu” “izdvojenom upotrebnom vrijednošću” pa referira: po Marxu se “na izdvojenoj upotreboj vrijednosti ne može shvatiti vrijednost” (E57). No ta je izjava Heinrichovom modifikacijom izgubila svoj smisao. Jer Marx je ranije već brižljivo razlikovao upotrebnu vrijednost i razmjensku vrijednosti kao dva određenja robe. Ako robe “kao razmenske vrednosti [...] ne sadrže ni atom upotreбne vrednosti” (MED 21, 45) i ako su samo u okviru konkretnuma robe, koja sadrži oba određenja, a upotreбne vrijednosti ujedno predstavljaju “materijaln[e] nosioc[e]” (MED 21, 44) razmjenske vrijednosti, onda se mora govoriti upravo o tom konkretnumu. Formulacija dakle ne može biti da se vrijednost ne može shvatiti na izdvojenoj upotreboj vrijednosti, nego se ne može shvatiti na “izdvojenoj robi” (koja robom postaje tek s određenjem vrijednosti).

Ali to nije sve! Po Heinrichovu mišljenju, “predmetnost vrijednosti roba postoji također tek u razmjeni” (E51). Štoviše, Heinrich misli čak i da “ona ne pripada pojedinačnoj robi, nego samo razmijenjenoj robi” (E81). *Određenje i realisandum* ne shvaća kao načine postojanja. Sukladno tome, morali bismo

reći da proizvodi kratkoročno robom postaju tek *post festum*, tek u momentu njihove prodaje. No u tom slučaju nam se bogatstvo kapitalističkog društva čak ni na prvi pogled ne bi javljalo kao “ogromna zbirka roba”. Znači li to onda i da je jednostavni oblik vrijednosti bespredmetan? I ne iščezava li onda i oblik vrijednosti već “razmijenjenih roba”?

Nasuprot tome, Marxov eksperiment za pripremu analize oblika vrijednosti vodi do iskustva da roba već u jednostranom izrazu vrijednosti, koji prethodi razmjeni i koji je treba pokrenuti, dobiva “vrijednosnu predmetnost”. Vrijednost se robe A na njoj samoj ne može shvatiti. No to nipošto ne znači, kao kod Heinricha, da se ona uopće ne može shvatiti. Nasuprot tome, to vodi do uvida da je potrebna druga roba kako bi se vrijednost prve predmetno shvatila. Tek sada izrana upotrebljena vrijednost: vrijednost robe A, koja se na njoj samoj nije mogla shvatiti, može se sada shvatiti kao upotrebljena vrijednost robe B (prva osebujnost ekvivalentskog oblika).

Heinrich u potpunosti krivo tumači spoznajni objekt analize oblika vrijednosti. Iako vidi da se ne radi o “razmjenskim aktima posjednika roba”, griješi kada misli da se umjesto toga radi o “razmjenskim odnosima roba” (E60). Ono što Marx istražuje jest “izraz vrijednosti koji se sadrži u odnosu vrednosti roba” (MED 21, 54), dakle ono što je sadržano, a ne ono što sadrži. U protivnom bi Marx morao započeti s razmjenjskim odnosom dvaju roba. No njegov je prvi predmet analize izraz vrijednosti pojedinačne robe. Iako se pritom ne istražuje odnos dvaju vlasnika roba, termin “izraz” možemo povezati s praksem izražavanja. Prema tome, nalazimo se u predvorju razmjene, kod njezinog jednostranog pokretanja. Ne/jednadžba sa samo jednom nepoznanicom, pa utoliko i najjednostavnija moguća, kao što je poznato, glasi: “x robe A vrijedi y robe B”. Marx analizira gramatiku ove rečenice i imenuje različite pozicije i funkcije prisutnih roba prema tome “da li je ona roba čija se vrednost izražava ili roba kojom se vrednost izražava.” (MED 21, 55)

Eliminacija robnog novca

“Suočen s realnošću modernog novčanog sistema” (Hafner 1997: 18), Heinrich kritizira činjenicu da Marx s pojmom “robnog novca” posreduje između robe i novca. Marx u toj točki nije mogao biti jasniji: “Ne postaju robe samerljive putem novca. Naprotiv. Zato što su sve robe kao vrednosti opredmećen ljudski rad, usled su čega same po sebi samerljive, mogu one i zajednički meriti svoje vrednosti istom specifičnom robom i time ovu pretvoriti u zajedničku meru svojih vrednosti, ili novac.” (MED 21, 93) I Heinrich dovodi u vezu egzistenciju i pojam, samo oni kod njega stoje u obrnutom odnosu nego kod Marxa, čiji dijalektički prikaz veze Heinrich negira. Marx je pokazao da je oblik novca

“nerazdvojiv” od “oblika ne neposredne razmenljivosti” (MED 21, 71), dakle od običnog oblika robe. Heinrich iz toga krivo povratno zaključuje da su oblici robe ili vrijednosti nerazdvojivi od novčanog oblika. Na tom se izokretanju temelji monetarna teorija vrijednosti. “Roba i vrijednost ne mogu postojati i ne mogu se pojmovno zahvatiti bez odnosa prema novcu” (E165). Robe se dakle bez novčanog oblika ne bi mogle odnositi jedne prema drugima kao vrijednosti. Predmet analize oblika vrijednosti je nestao.

Hoće li nas Heinrich, kao odgovor, uputiti na sitno tiskano, to pribježište ugovora kojima nas žele prevariti? Jer on je doista rekao samo to da je “tek [...] novčani oblik primjereni oblik vrijednosti” (E62). Jednostavni, potpuni ili razvijeni, i opći ekvivalentski oblik, prema tome, vrijednosti nisu primjereni. No što bi to “nije primjeren” uopće trebalo značiti? Znači li to da ti predmetarni oblici vrijednosti doduše funkcionišu, ali onome, za što na svoj ograničen način funkcionišu, “zapravo” nisu primjereni? Znači li to da ustvari nisu *neprimjereni*, nego su samo ograničeno primjereni, kao što je, usotalom, i novac samo ograničeno primjeren svrsi kapitala? Ili se ovdje naznačuje povjesno-filozofska entelehija vrijednosti koja kao subjekt potrebuje osamostaljeni lik, čitaj novac, i koja je tek u formi kapitala zadovoljena? “Samostalni lik vrijednosti tako tek u kapitalu pronalazi svoj adekvatni i primjereni izraz” (E82).

Heinrich Marxu pripisuje “poziciju” da je “postojanje robnog novca u kapitalizmu držao neizbjegnim” (E161), pa mu onda prigovara da to danas “više nije” (E160) tako – iz čega možemo zaključiti barem to da je robni novac nekad ipak postojao. “Sve dok je novac bio povezan s robnim novcem (npr. zlatom), novčanice nisu bile nikakav stvarni novac nego samo njegov predstavnik” (E160). Za Heinricha novčanice očito predstavljaju “stvarni novac” tek poslije ukidanja zlatnog standarda. Fenomen da pri padu tečaja američkog dolara raste cijena zlata mogao ga je, međutim, informirati o fragilnosti te “stvarnosti”. Stari robni novac vreba, takoreći, u rezervi na trenutke koji će ga reaktivirati. Za razumijevanje geneze novčanog oblika posredni je pojam “robnog novca” međutim neophodan.

S njemačkog preveo: Zoran Veselinović

Tekst je izvorno objavljen u *Das Argument* 257, 2004

Prilog kritici monetarnog čitanja Kapitala (II)• „Logika” i praksa kod Heinricha

Wolfgang Fritz Haug

Egzodus iz marksizma

U inscenaciji “Purpurne prašine” (*Purpurstaub*) Seana O’Caseyja u Brechtovom Berlinskom ansamblu postojao je lik ‘skitnice’ koji s polupraznom bocom u ruci i nekoliko slamčica na leđima jednom u svakom činu prođe scenom, ali nikad ne progovara. Pripadao je radnji upravo na način da joj ne pripada. Takvu ulogu kod Heinricha igra “tradicionalni marksizam”. Potonji u “ispravnom” razumijevanju kritike političke ekonomije nema što tražiti, a upravo je to njegovo isključivanje zaštitni znak onog novog. Kao *running gag* provlači se kroz sva poglavљa. I ni jedan jedini put sam ne dolazi do riječi. A to ionako ne bi bilo jednostavno za izvesti, jer tada bi iz njegovih usta potekao žamor mnogih glasova, iz kojega bi se postupno počele nazirati daljnje kontroverze. Ukratko, “tradicionalni marksizam” je mit s kojim se, u tobože izravnoj vezi s Marxom, pokreće egzodus iz povijesti marksizma – ne bez prezira prema “stajalištu radničke klase”, često¹ slavljenom u tradicionalnom marksizmu” (E96), a o čijem je kritičko-epistemološkom značaju² Heinrich izgubio svaki pojam, pa mu ni ne pada na pamet da ga pokuša prevesti u sadašnjost *high-tech* kapitalizma.

Tako kod Heinricha o Marxovu predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije* (1859) saznajemo: “U tradicionalnom marksizmu i marksizmu-ljenjinizmu oskudne izjave iz ovog predgovora vrijede kao jedan od temeljnih dokumenata “historijskog materijalizma”. Često [...] se zaključivalo, da [...] svaki fenomen ‘nadgradnje’ mora imati uzrok u ekonomskoj ‘bazi’. Ova jednostavna redukcija [...] označava se kao ekonomizam.” (E194) Na stranu činjenica da se toj predodžbi o direktnoj kauzaciji suprotstavio već Engels i da ju je odavno

1) Opće klausule poput “često” imaju svrhu osigurati *ad-hoc* generalizacije koje se u lokalnom kontekstu mogu činiti plauzibilne.

2) “Marxova kritika političke ekonomije stoji u potpunosti na stajalištu onoga što je općenito ili podnosi poopćavanje. Poopćavanju posebno teži rad, zato što se on time skraćuje te se oslobođa svoje proturječne forme. [...] Pustiti druge da rade za tebe nije poopćivo, dakle poopćavanjem se negira.” (Haug, 1973, 183 fnsnota) Treba li dodati da je time izrečena potencija, a ne fakticitet?

odbacila većina marksista, Heinrich ne spominje ni činjenicu da je pojam ekonomizma učvrstio Lenjin, a Gramsci doradio. Ukratko, da može zahvaliti upravo marksističkoj tradiciji što uopće može tako govoriti. Ili: "Za tradicionalni svjetonazorski marksizam i marksizam-lenjinizam bilo je [...] centralno da bi socijalizam ili komunizam vodili drugačijoj raspodjeli", dakle "shvaćanje usredotočeno na raspodjelu" umjesto društvenog samoupravljanja (E218). Moramo li uopće reći da kritika takvih shvaćanja ima solidnu marksističku tradiciju, posebno iz komunističkog pravca?

Takvo antihistorijsko "pranje ruku" podsjeća na napore robne estetike da zastarjelim predstavlja ono što se nalazi u upotrebi, prema devizi "Staro van, novo unutra!". No ako novo želi biti više od obećanja upotrebne vrijednosti koje mami na kupnju, svoje korijene mora tražiti u naporima za obnovu kritike politike ekonomije prethodnih desetljeća. I doista, Heinrich svoju "monetarnu teoriju vrijednosti" povezuje s radom Hans-Georga Backhausa³, koji se pak oslanja na Helmutha Reichelta⁴, dakle na 'kapital-logičku' granu marksizma Nove ljevice, marksizma koji je osnažio u kontekstu studentskog pokreta 1960-ih godina. Neposrednost Heinrichove veze s Marxom je dakle uvelike imaginarna, pa se prije čini da pseudonim "tradicionalni marksizam" ima za cilj prognati u pustinju sve ono što – ne samo u različitim čitanjima Marxa, nego i kod samog Marxa – proturječi Heinrichovom monetarnom čitanju.

Kritika Marxa, ali samo poluglasna

Za razliku od svoje disertacije, u kojoj je eksplicitan, Heinrich u svom *Uvodu* u Marxa – gdje se ovaj ne pokorava njegovoj interpretaciji – kritizira najčešće samo prikriveno i na način koji je prepoznatljiv samo "upućenima". Jedno od najoštrijih mjeseta u *Uvodu* tako glasi: "Da opći ekvivalent bezuvjetno mora biti roba, Marx ipak nije pokazao, već prepostavio." (E68) Pripitomljeni oblik u kojem je iznesena ionako dvojbenu kritiku čini posve besmislenom. Tako formulirana, Heinrichova kritika poriče tezu na kojoj počiva. Ako je kod Marxa izolacija određene robe iz svijeta svih ostalih roba to što ovu dovodi u opći ekvivalentski oblik, pa konačno i u novčani oblik, kod Heinricha je novac taj koji proizvode prvi puta dovodi u robni i novčani oblik. "Kako bi se utvara vrijednosti uistinu mogla uhvatiti, potreban je (...) novac" (E81). No, za razliku o onoga što Heinrich misli, novac nije nužan kako bi se izrazio "karakter vrijednosti", pa čak

3) Usp. prikazivanje njegova odgovarajućeg razvitka misli u *Argumentu* 251/2003, 391 i dalje, kao i: HKWM 6/I, 359-62, gdje u kontekstu postaju jasne korespondencije prema razvitku marksizma-lenjinizma u DDR-u.

4) Usp. moju recenziju novog izdanja njegove *Logike pojma kapitala* (*Logik des Kapitalbegriffs*) u *Argumentu* 246/2001, 44. god., 2002, H.3., 414, fuznota.

ni za to “da se robe obuhvatno odnose jedne na druge kao vrijednosti” (E81). Ovo posljednje dozvoljava već opći ekvivalentski oblik, koji može pripasti svakoj robi, a u kojemu sve ostale robe, kako Marx kaže, “ogledaju [...] [svoje] veličine vrednosti” (MED 21, 70). Novac, međutim, jest nužan – a na njegovu temelju i nametanje kapitalističkog odnosa – kako bi se *proizvodi jednog društva* približno “obuhvatno odnosili jedni na druge kao vrijednosti”.

Problem s općim ekvivalentskim oblikom kao neposrednim predstupnjem novčanog oblika iz logicistističkog se gledišta sastoji u tome da bi on zapravo smio biti samo misaono određenje, jer prema logicističkoj metodološkoj fikciji moraju biti isključene sve realne reference na pretkapitalističke oblike robe i novca. Otud i upravo ogorčena borba protiv Engelsove izjave o jednostavnoj robnoj proizvodnji (usp. primjerice Hecker 2002). Ne podlegne li se obmani te fikcije, Marxova argumentacija postaje kristalno jasna: “Stupnju razvitka relativnog oblika vrednosti odgovara stupanj razvitka ekvivalentskog oblika. Ali, - ovo treba dobro imati u vidu – razvitak ekvivalentkog oblika samo je izraz i rezultat razvitka relativnog oblika vrednosti.” (MED 21, 70) Akcija može poći samo od strane robe i mora se kao dinamika razmjenskog oblika usmjeriti na pojedinačnu vrstu robe. Nadalje, na toj se akciji mogu razlikovati razvojni stupnjevi. “Sad ta posebna roba”, piše Marx, “s čijim je prirodnim oblikom ekvivalentski oblik društveno srastao, postaje novčana roba, tj. funkcioniše kao novac.” (MED 21, 72) Kako oblik općeg ekvivalenta može biti puka misaona stvar, ako je on “društvenom navikom konačno srastao sa specifičnim prirodnim oblikom robe zlata.” (MED 21, 73)? U drugom izdanju Marx dodaje: “Doista, na obliku opšte neposredne razmenljivosti nikako se ne vidi da je on protivrečan robni oblik, isto toliko nerazdvojiv od oblika ne neposredne razmenljivosti, kao što je i pozitivnost jednog magnetskog pola nerazdvojiva od negativnosti drugoga. A to znači da neko može uobraziti da se svima robama može istovremeno utisnuti žig neposredne razmenljivosti, kao što može uobraziti da se svi katolici mogu učiniti papama.” (MED 21, 71, fn. 24; usp. MEGA II, I.5, 40) Heinrich bi jednako tako mogao tvrditi da Marx nije pokazao, nego samo prepostavio da papa bezuvjetno mora biti katolik. Robni novac predstavlja nečistu savjest monetarne teorije vrijednosti. On mora nestati kako bi novac, papa plebejskog svijeta robe, mogao potisnuti svoje podrijetlo iz tog svijeta i činjenicu da je svoju moć posudio od njega.

Druga točka Heinrichove samo napola jasno razvijene kritike Marxa tiče se načina na koji ovaj uvodi pojam “jednaki ljudski rad” ili “apstraktni rad” (MED 21, 53). “Ova točka”, stoji u Heinrichovu *Uvodu*, “kod Marxa nije uvijek sasvim jasna.” (E48) Kamen smutnje je Marxova teza da “utrošak ljudske radne snage u

fiziološkom smislu” (MED 21, 53), tj. “utrošak životne snage” (MED 21, 173) proizvođača stvara supstrat regulacije putem vrijednosti.

U zavjetrini uvida koji u stvarnosti dijeli veći dio boljeg “tradicionalnog marksizma”, a posebno je jasno izražen kod Lenjina, da “vrijednost” treba shvatiti kao “društveni odnos”, Heinrich ponovno zaziva odbojnu sliku “tradicionalnih marksista” koji “supstancijalistički” “želete pričvrstiti vrijednost za pojedinačnu stvar” (E62). U protupotezu, Heinrich zapada u drugi ekstrem: odstranjuje supstrat na kojemu počiva izokrenuto-funkcionalna (*verrückt-funktionelle*) figura “društvene stvari”. To je “upravo čista misaona apstrakcija, kojoj se uostalom može podčiniti svaki rad, svejedno proizvodi li robe ili ne.” (E48) I doista, piše Marx, sav je rad “utrošak životne snage”; iz čega slijedi da je “[u] svim društvenim stanjima, iako ne podjednako na različitim stupnjevima razvitka, moralno [...] ljudе interesovati koliko radnog vremena staje proizvodnja životnih sredstava” (MED 21, 74). Ipak, samo u odnosima proizvodnje zasnovane na privatnoj podjeli rada, u kojoj se produktivni metabolizam čovjek-priroda mora nadopuniti društvenim metabolizmom, utrošak radne snage kao takav stječe funkciju reguliranja ovog drugog metabolizma u “oblik[u] društvenog odnosa proizvoda rada” (ibid.). Odsutnost tog oblika u pretkapitalističkim odnosima Heinrich tumači kao nepostajanje njegova sadržaja. A činjenica da individualno utrošen rad kao ljudski ulog doduše jest supstrat, ali sam ne predstavlja temelj efektivnog društvenog priznanja kao onoga što stvara vrijednost, dovoljna mu je da posve negira taj supstrat. To da apstraktni rad kao rad koji stvara vrijednost izražava društveni odnos važenja (*gesellschaftliches Geltungsverhältnis*), trebalo bi biti jednako tako nesporno kao i činjenica da društveno priznanje, kao ono što stvara vrijednost, u procesu realizacije vrijednosti proizlazi iz sistemskog i neizbjježno kriznog procesa redukcije. Tu se slažem s Heinrichom, a protiv marksistički zamaskiranih neorikardijanskih shvaćanja. Primat ima analiza društvenih odnosa. Prikaz i pojmovna izgradnja moraju to uzeti u obzir. S tom mišljiju započinje i moj *Uvod u “Kapital”* iz 1974. godine (poglavlje I.12), gdje kao upozorenje pri svakom čitanju *Kapitala* navodim Marxovu rečenicu: “Jednako je nemoguće direktno prijeći s rada na kapital kao i od različitih ljudskih rasa direktno na bankara ili s prirode na parni stroj” (MEW 42/183). Pa ipak, kapital je “mrtvi rad”, a parni stroj preoblikovana “priroda”. Kod Heinricha, naprotiv, od pustog “društvenog važenja” (*gesellschaftliche Geltung*) isparava ono važeće (*das Geltende*), a ideolesko-kritički važna denaturalizacija pretvara se u potiskivanje prirode. Nasuprot tome, treba analizirati kapitalističko upregnuće prirode, koje i kod apstraktног rada koji stvara vrijednost predstavlja realno redukcije. Kada Heinrich kaže da je taj prirodni temelj tek “misaona apstrakcija”,

to je plod lošeg apstraktnog mišljenja, jer i sva kapitalistička aktivnost se vrti oko raspolažanja (tuđom) radnom snagom i ne-ljudskim prirodnim resursima.

Apstraktni rad za Heinricha je “društveni odnos važenja koji postoji samo u razmjeni” (E51), odnosno “*odnos važenja* koji se konstituira u razmjeni: u razmjeni utrošen konkretni rad važi kao određena količina apstraktnog rada koji stvara vrijednost” (E49). Time, međutim, ne svodi samo ‘ekonomsku stvar po sebi’, potrošnju životne snage i vremena, na puki odnos važenja, već pogrešno shvaća “konkretni rad” kao konkretum rada koji proizvodi robu. No u stvarnosti je i ono što možemo vidjeti, konkretan korisni rad, mjerjen prema cjelini rada – apstrakcija. Puko pojavljivanje male riječi “konkretan” još ne dokazuje i stvaran konkretum.

Po pitanju apstraktnog rada monetarno čitanje, čini se, ipak ima i drugu, snažniju točku. Heinrich o apstraktnom radu kaže: “Rad koji stvara vrijednost ne može se mjeriti drugačije nego novcem” (E63). Samo, to je prejednostavno da bi bilo istinito. Kvaka je u tome da se novac doduše može pojaviti kao “neposredni oblik postojanja” apstraktnog rada (MED 20, 306), točnije, da se može shvatiti kao “nužan [...] oblik u kome se ispoljava ona mera vrednosti koja se nalazi u samoj robi – radno vreme” (MED 21, 93), ali ne omogućuje mjerjenje radnog vremena, pošto “mogućnost da cena odstupi od veličine vrednosti leži u samom cenovnom obliku” i ta “mogućnost kvantitativne inkongruencije” je upravo ono što cjenovni oblik čini “adekvatnim oblikom za način proizvodnje u kome se pravilo može da sprovodi samo kao slep prosečni zakon bespravilnosti.” (MED 21, 100) Heinrich bi se morao odlučiti: ili slijediti vulgarnoekonomske naputke Karla Poperra i teoriju vrijednosti potpuno povući u korist teorijskog monetarizma (1958, 209f), ili ispustiti zrak iz “monetarne teorije vrijednosti” i ostaviti skromni uvid da je kapitalizam bez novca nezamisliv. Ako se niz kapital-novac-vrijednost povratno predstavlja kao nužan slijed izgradnje, to nipošto ne znači da je dopušteno smjer gledanja okrenuti u teleologisko, kao što je to Lenjin učinio kada je tvrdio da je Marx već na početku *Kapitala*, u analizi oblika vrijednosti, otkrio “sve proturječnosti modernog društva” (LW 38, 340). Ta izjava samo svjedoči o zanesenoj, užurbanoj želji da se što prije dođe do kraja.⁵

Eliminacija pojma “organski sastav”

S pojmom organskog sastava kapitala Marx izražava – prvi put u francuskom izdanju prvog toma *Kapitala*, korigirajući (II.7/534) svoju dotadašnju jezičnu upotrebu, koja obilježava još drugo njemačko izdanje (MEGA II, II.6, 561) –

⁵) U mojoj knjizi *Uvod u “Kapital”*: *dvanaest predavanja* iz 1974. (V.8) citiram to mjesto nekritički, ali iz toga barem izvodom kriterije provjere koje bi trebalo primijeniti na Marxov tekst.

“tesan međusobni odnos” “vrednosn[og] sastav[a]” i “tehničk[og] sastav[a]”: “ukoliko on [vrednosni sastav] biva određivan svojim tehničkim sastavom”, Marx ga označava kao organski sastav kapitala (MED 21, 541). Slijedeći Marxovu bilješku, Engels je ovo određenje unio u treće izdanje prvog toma.

“Vrednosni sastav” za Marxa je monetarno izraziva proporcija konstantnog i varijabilnog kapitala. Pod “tehničkim sastavom” Marx na strani “materij[e], tj. o tome kako ona funkcioniše u procesu proizvodnje” razumije odnos između “sredst[a]va za proizvodnju i živ[e] radne snage” odnosno “srazme[r] između mase upotrebljavnih sredstava za proizvodnju, s jedne strane, i količine rada koja se za njihovo upotrebljavanje zahteva, s druge strane.” (MED 21, 541) Kontekst u kojem Marx uvodi te pojmove određen je pitanjem kako se s akumulacijom kapitala razvija potražnja za radnom snagom. Radi se dakle o odnosu *dvaju sasvim heterogenih sastava*, kvantitativno-vrijednosnog i materijalnog. Heinrich, kome su sva takva “miješanja” logički suspektna⁶, pitanje tog odnosa interpretira linearно, naime, kao “pokušaj, da se taj pojam ograniči na promjene koje proizlaze samo iz jednog uzroka, promjene tehničkih uvjeta” (Heinrich 1999, 319). Heinrich sada, prvo, značenje⁷ pojma “organski sastav” svodi na Marxovo ranije određenje, koje je, međutim, u međuvremenu napustio. Heinrich dakle eliminira Marxov proces učenja, taj najvažniji resurs recepcije Marxa (usp. Haug 2004), kako bi zatim kao nejasan i suvišan eliminirao pojam sveden na njegovo staro, napušteno značenje. Protivno Marxu, kao jedino prihvatljivo Marxovo shvaćanje referira: “Organski sastav uzima u obzir samo takve promjene sastava vrijednosti koje se pojavljuju zbog promijenjenih tehničkih uvjeta (primjerice zato što se upotrebljava novi, skuplji stroj), ali ne i takve koje proizlaze iz promjena vrijednosti upotrebljavnih proizvodnih sredstava.” (E123) Primjer: ako ugljen poskupi, raste k u odnosu prema v. “U tom bi se slučaju doduše povećao vrijednosni sastav, ali ne i organski.” (E123) No zapravo je Marx tražio “samo” to da se postavi pitanje o odnosu kretanja vrijednosti i materijalnih promjena.

Zašto Heinrich presijeca vezu između vrijednosne i materijalne strane, kao što je prije presjekao i vezu između vrijednosti i utroška ljudske radne snage kao takve? Njegovo obrazloženje glasi: “Promjene u jednoj branši mijenjaju vrijednost njezina proizvoda i time vode do izmjena sastava vrijednosti u svim ostalim branšama koje taj proizvod koriste. Promjene organskog sastava

6) Usp. odnos između materijalnog sastava ukupnog društvenog proizvoda i njegovog vrijednosnog sastava. I ovdje Heinrich pitanje o odnosu dvaju sasvim heterogenih vrsta sastava odbacuje.

7) U smislu prvog izdanja prvog toma *Kapitala* i predradnji za treći tom (usp. MEGA II, II.4.2, 221 vs. MED 23, 129, gdje je Engels uveo Marxovo revidirano određenje).

ne daju se više jasno razgraničiti od promjena vrijednosnog sastava.” (Ibid.; usp. Heinrich 1999, 315) Ipak, zašto kao zadaću istraživanja ne postaviti upravo praćenje posljedica, njihove povratne učinke na početne odnose? I zašto bi razlika između određenog fenomena i njegova *odnosa* s nekim drugim fenomenom trebala biti bespredmetna? Fenomene treba opisati, odnose objasniti. Primijenimo Heinrichovu argumentaciju na primjer cijene nafte: ako cijena nafte raste, energija poskupljuje, što dovodi do “promjene vrijednosnog sastava u svim ostalim branšama”. Međutim, to vrijedi samo pri nepromijenjenom tehničkom sastavu. Tehničke inovacije, koje smanjuju potrošnju energije, mijenjaju učinke poskupljenja energije. Ako ne želim ostati kod bespojmovnog izraza novca, moram dakle uspostaviti odnos s razvojem proizvodnih snaga. Heinrich prepostavlja kvantificirano razmatranje na materijalnoj razini koje bi odgovaralo cjenovnoj razini, kako bi zatim usporedbu proglašio nemogućom: “Već i sama usporedba različitih količina proizvodnih sredstava prema masi je neizvediva, ukoliko se ne radi o dobrima iste vrste.” (1999, 316) Heinrich bio htio “da se odrekнемo izjava o tomu koji tehnički sastav je veći” (1999, 317). Postavi li se, međutim, kao mjerilo produktivnost rada, ipak dobivamo kriterij. Potrošnja energije je dodatni kriterij. Činjenica da se na materijalnoj razini, unatoč svom kvantificiranju, radi o kvalitetama, a ne kao na monetarnoj razini o kvantiteti bez kvalitete, nije argument protiv pokušaja da dajemo izjave o odnosu tih heterogenih dimenzija i time novčane odnose povratno povežemo s materijalnim.

Monetarist govori jezikom razmjene

Kao da ga je, poput povratka potisnutog, potajno sustigla dijalektika oblika vrijednosti, monetarist teorije vrijednosti gotovo bez iznimke govori jezikom predmonetarnog oblika prakse, jezikom razmjene. Kod njega se neprestano razmjenjuje, iako on priznaje samo unutarkapitalističke odnose, a u kapitalizmu se, kao što je poznato, kupuje i prodaje. Priča čak i o “razmjeni roba” kako bi najamni odnos pojmovno ogolio do srži (E94). Ako tek novac emitira karakter robe na proizvode, kako Heinrich tvrdi, onda bi se, s iznimkom neposredne razmjene proizvoda, uvijek već moralo kupovati odnosno prodavati. S gledišta današnjeg novca, koji je puki znak, a koje Heinrich prihvaća, pojам “razmjena” nema smisla – smisla ima samo u odnosu na Marxov “robni novac”. Kada bi Heinrich svoju monetarnu teoriju vrijednosti shvaćao ozbiljno, vrijednost bi smio priznati samo kao cijenu, a razmjenu samo kao kupnju/prodaju, umjesto da tvrdi da je u kapitalističkim društvima “razmjena normalna stvar”. “Da se međutim gotovo sve razmjenjuje, specifikum je kapitalističkih društava.” (E38)

Čak i ekstra profit⁸ Heinrich shvaća kao “ekstravišak vrednosti” samo zato što Marx tako govorи (MED 21, 285). No Marx tako može govoriti upravo zato što nije nikakav “monetarni teoretičar vrijednosti”, već teoretičar novca iz pozicije analize oblika vrijednosti, koji o vrijednosti ne govorи tek prilikom uspješne prodaje, nego ponovno uvodi jedan posredni pojam, onaj “individualne vrijednosti”: “individualna vrijednost” iznadprosječno produktivno proizvedene robe “sada je ispod njene društvene vrijednosti, tj. ona staje manje radnog vremena nego velika gomila istih predmeta [...] Komad prosečno staje 1 šil. ili predstavlja 2 časa društvenog rada; s promjenjenim načinom proizvodnje on staje samo 9 pensa ili sadrži samo 11/2 radni čas. Ali prava vrednost neke robe nije njena individualna, već njena društvena vrednost, tj. ne meri se radnim vremenom koliko je roba stvarno stajala proizvođača u pojedinačnom slučaju, već radnim vremenom koje se društveno zahteva za njeno proizvodnje.” (MED 21, 285) To da je “prava vrijednost” neke robe njezina društvena vrijednost, ne sprječava Marx-a u tome da razini “individualne vrijednosti” priznaje vlastitu stvarnost. Pošto misli prijelaze i posredovanja, pa vrijednost ne uzima sa “stajališta gotovih fenomena”, kao tržištem blagoslovljen *fait accompli*, Marx može govoriti o “ekstravišku vrednosti” kako bi opisao iznadprosječnu dobit koju kapitali odmakli u razvoju proizvodnih snaga ostvaruju i u slučaju da svoje proizvode “prodaju iznad njihove individualne a ispod njihove društvene vrednosti” (MED 21, 285). Ekstra višak vrijednosti pritom bi bio neka vrsta individualnog posezanja za budućim, višim, relativnim viškom vrijednosti.

Ekonomističko zaključavanje

Činjenicu da kod Marx-a oni koji razmjenjuju ne moraju nužno znati da ista vrijednost njihovih roba treba odgovarati jednakoj količini uloženog rada, Heinrich pretvara u pozitivno neznanje. Sukladno tome, kategorički vrijedi “da ljudi u razmjeni upravo *ne* znaju što zapravo čine” (E44)⁹, ili, bez pomoćne klauzule “zapravo”, “da oni koji razmjenjuju ne znaju što čine” (E78). Međutim, na mjestu gdje Marx kaže: “Oni to ne znaju, ali čine to”, ne radi se o veličini vrijednosti niti o količini rada koja joj je u temelju, nego o *redukciji* različitih radnih djelatnosti na “jednaki ljudski rad” (MED 21, 76). No, prije svega, ne radi se uopće o znanju o obliku vrijednosti, nego o tome da za praksu kretanja u obliku vrijednosti takvo znanje uopće nije nužno. Čak i kada bi sudionici bili

8) Kategorija “ekstra profita” pojavljuje se u tadašnjem gradanskom diskursu koji Marx citira (usp. MED 21, 223), gdje se inače govorи i o “neplaćenom radu” (MED 21, 224).

9) Usp. MED 21, str. 76, gdje Marx nipošto ne tvrdi na tako općenitoj razini da ljudi ne znaju što čine kada razmjenjuju. Radi se o nečemu sasvim specifičnom: “Time što u procesu razmene izjednačuju svoje raznovrsne proizvode jedan s drugim kao vrednosti, izjednačuju oni i svoje različne radove jedne s drugima kao ljudski rad. Oni to ne znaju, ali čine to.”

svjesni uvjeta i konstitucijske povezanosti svojih činova razmjene, to “nikako ne otklanja predmetni privid društvenih karaktera rada” (MED 21, 76).

Opet je posrijedi samo mikrološka izmjena koju Heinrich uvodi, ali s efektom izokretanja teorijskog smisla Marxovih formulacija – poput ekonomističke klopke koja se naglo zatvara. Isti tip pozitivizacije negativnog na djelu je i kada kaže: “Marx želi upravo pokazati da ljudi djeluju *bez* svijesti o uvjetima svoga djelovanja.” (E72) Ako ispunjenje nekog društvenog čina poput razmjene nije nužno ovisno o “adekvatnoj ideji” o tom činu, kao što bi Spinoza rekao, to ipak ne znači da je ona nužno isključena.

No Heinrich ne ostaje kod determinizma lažne svijesti, toj nekoć omiljenoj temi sada već ostarjelog neomarksizma šezdesetosmaškog pokreta, njegovo ekonomističko zaključavanje raste do absolutnog determinizma djelovanja. Prvo nestaju subjekti. Iz Marxova uvida da proizvodaci roba svoje društvene veze ostvaruju preko razmjenskih odnosa svojih roba, jedva primjetnim izokretanjem postaje ovo: “Nisu ljudi ti koji stoje u uzajamnom odnosu, nego robe.” (E71) Činjenica da odnos proizvođača nije neposredan, s Heinrichovog gledištu odmah znači da oni nestaju. Nadalje, kada Marx uvodi ograničavajući uvjet: “Ali se ovde o ličnostima radi samo ukoliko su one oličenje ekonomskih kategorija, nosioci određenih klasnih odnosa i interesa.” (MED 23, 17), kada se dakle radi o tome koji aspekt “ličnosti” Marx u *Kapitalu* obrađuje, odnosno da od svih drugih momenata apstrahira, kod Heinricha se “ličnosti” pojavljuju doista “samo ukoliko su ‘oličenje ekonomskih kategorija’” (E61). Zatim slijedi generalizacija koja Marsovom samorelativizaciju u potpunosti iskriviljuje u absolutni determinizam: “Osobe koje razmjenjuju u svom su djelovanju doduše slobodne, ali *kao vlasnici robe* moraju slijediti ‘zakone robne prirode’” (E61, 87). Vraga moraju! Ako žele, svoju robu mogu i darovati. “Zakoni robne prirode” determiniraju polje, ne pojedinačnog vlasnika robe, a pogotovo ne u pojedinačnom slučaju. Individue ih spoznaju kroz uspjeh ili neuspjeh vlastitog djelovanja. Tek kroz ponavljanje povratni učinak dolazi do izražaja. Kod Heinricha struktura usmjerava individue kao mitska nit sudbine junake antičkih tragedija: “S teorijom vrijednosti Marx želi otkriti određenu društvenu strukturu koju individue moraju slijediti, bez obzira na to što oni pritom mislili.” (E44) Ovdje se u žaru borbe napušta čak i determinizam svijesti. Ali kako se slijedi strukturu? Slijedi se neki uzor ili neko očekivanje: traži se vlastiti put unutar strukture.

Heinrichovo ismijavanje “prizivanj[a] uvida da je sve na koncu ipak praksa” (str. 82 ovog broja) proizlazi iz njegova nerazumijevanja činjenice da se ovdje otvara pitanje – pitanje o posredovanju između individualnog djelovanja i strukturnih uvjeta. Marx to posredovanje nije detaljno razradio, ali je razvio

zametke, pojmove poput “pobuda koja pokreće” i “cilj koji određuje” (usp. MED 21, 140) na koje se daljnja teorijska razrada može nadovezati.¹⁰

Heinrichovo odbacivanje rekuriranja na praksa

Heinrich prakseološku analizu drži za nešto smješteno na razini intencionalnog subjekta, pa objašnjava: “Haugov pojam prakse i društva [...] zaglavio je koncepcijski na razini *Teza o Feuerbachu i Njemačke ideologije*” (str. 80 ovog broja). Nasuprot tome, Marx u *Kapitalu* zna da ljudi ne znaju što čine. Rekurirati na njihovu djelatnost, praksu, prema tome bi značilo pribjeći instanci lažne svijesti. “Ono što znaju i što neposredno usmjerava njihovu praksu proizlazi [...] iz svih fetiških oblika, mistifikacija i izokretanja [...]” Takva praksa, međutim, ne može biti temelj objašnjenja, nego sama traži objašnjenje” (str. 81 ovog broja). Počinjem shvaćati zašto je Althusser, koji je također *Teze o Feurbachu* smatrao Marxovom dječjom bolesti, želio eliminirati pojam fetiša iz svoga Marxa, kao što Heinrich želi eliminirati ‘nečiste’ mješovite odnosno posredne pojmove. No dobro: ako praksa, kao što Heinrich tvrdi, “traži objašnjenje”, odakle bi to objašnjenje trebalo doći ako ne iz *analize prakse*? Zašto Marxova težnja za “poimanj[em] prakse” iz 8. teze o Feuerbachu, koje Heinrich s tolikim prezriom odbacuje, uslijed kojega “sve misterije koje teoriju navode na misticizam, (...) [mogu naći] svoje racionalno rješenje” (MED 6, 6), ne bi označavalo upravo put kojim su svi “fetiški oblici, mistifikacije i izokretanja” postali transparentni u *kritici političke ekonomije*? Zar postoji drugačiji put? Nudi li “objektivna” struktorna analiza alternativu? No što bi ona trebala biti ako ne analiza struktura prakse, ako ne želimo nesvesno reproducirati postvarenje? Pretpostavka i rezultat ne mogu se razdvojiti, ne želimo li da pozitivistički mrtvi fakticiteti iskrivljaju dinamične odnose o čijoj analizi se ovdje radi. Socijalne strukture su “rezultirajuće prepostavke” prakse, da iskoristimo jedan temeljni pojam dijalektike bez kojega se ništa ne razumije. Objasniti ih, smisao je “prakseološke” analize. Druga vrsta analize za marksiste ne može postojati. Kritika političke ekonomije ispunjenje je 8. teze o Feuerbachu, a ne njezino ukidanje. Sve drugo bi bio teorijski misticizam koji se opravdava mistifikacijama kapitala. I tako je jedan od uloga ove debate naposljetku i stara alternativa između marksizma kao neke vrste modernog svećeničkog znanja ustoličenog iznad mase onih koji ‘nužno’ ne znaju, i jednog, kao što su to rekli Ernest Mandel i Johannes Agnoli, “otvorenog marksizma”, čija ‘filozofija’ bi nalikovala svima pristupačnom ‘izvorišnom kodu’. Nasuprot tome, Heinrich vjeruje da može primarno prikazati nužno nepoznato objektivno, da bi tek zatim uveo subjekte koji su prisiljeni izvršiti

10) U knjizi *Neue Vorlesungen zur Einführung ins "Kapital"* posvetit će se između ostalog i tom pitanju.

ga. Heinrich dakle protiv rekuriranja na praksu svoju sreću traži u “Marxovo[m] [...] razlikovanj[u] formalnih određenja i djelovanja” (str. 82 ovog broja). Svaka čast, majstore! Samo što “oblik vrijednosti” mora biti pojmljen “kao oblik prakse za socijalni metabolizam” (Vorlesungen X.7). A tada se Heinrichova pozitivna izvjesnost neznanja onih koji u takvim oblicima prakticiraju svoj život, pretvara u drugačije pitanje, koje ima tu prednost, kako teorijsku tako i praktičnu – životno-praktičnu i praktično-političku – da se da istražiti. Oblik u kojem su akteri svjesno djelatni nije predmet njihove djelatnosti, njihova svijest je dakle svijest u obliku, a ne nužno svijest o obliku. Poput psihanalize, i socioanaliza prakse obuhvaća ono neintendirano. Ona takoreći akterima gleda preko ramena na ono što ih potajno uvjetuje. Na Heinrichovo pitanje “kako tu stvarnost *prikazati* u misaonoj reprodukciji” (str. 82 ovog broja) ne može dati općenit odgovor, ako pod tim ne razumijemo pojedinačne determinante, nego konkretnu svijest. Prije će biti moguća istinita misao nego istinit život u lažnom, mogli bismo reći s Adornom.

Heinrich nerijetko prelazi granicu prema tipu teksta koji sam u iskušenju nazvati religioznim jer mu je svrha uvesti u krug jedne vjere. Put ne vodi u slobodu, nego, kao kod inicijacijskih rituala, u unutrašnjost misterija. Čak i kada se takvim iskazima proturječi, nešto od njihova tona ipak oboji i odgovor, pa diskusija poprima crte teološke svađe. Marx se sada pojavljuje kao *heinrichovac* kojemu nažalost nije jasno da to jest, pa se zbog toga odao žaljenja vrijednoj popularizaciji, klanjanjući se “marksizmu radničkog pokreta”¹¹.

Gantenbeinovski marksizam

Recimo da mi je ime Gantenbein naziv je romana Maxa Frischa u kojemu jedan pomalo sivi građanin napušta svoj dotadašnji identitet i mrežu svojih društvenih odnosa. Heinrich se prema marksističkoj povijesti odnosi poput drugog Gantenbeina. Prividni izlaz da se jednostavno napusti doista ne uvijek ružičastu povijest marksizma, a prijeko potrebnu samokritiku zamijeni kritikom izvana, riskira “intelektualnu sipljivost, [...] koja se dovršava u manjku istorijske dimenzije svijesti” (1987, 120). Frieder Otto Wolf čak proklamira jedno “novo čitanje Marxa u 21. stoljeću”, u kojemu se “više neće raditi o apologetici jedne uvijek već gotove [...] politike” (2004, 7). To nam ima poručiti da su se sve interpretacije Marxa u 20. stoljeću svodile upravo na takvu apologetiku, ali ostavlja dojam da se ovdje netko *salto mortale* želi lansirati u novo doba.

¹¹ Heinrich objašnjava da sa svojim diskreditirajućim pojmom “svjetonazorski marksizam” misli na nešto poput “marksizma radničkog pokreta” kod Roberta Kurza (E52, fuznota 11). Taj pojam, čija svrha je isključivo denuncijacijska, nije ništa bolji od govora o “tradicionalnom marksizmu”. Kakva bi to trebala biti marksistička misao koja ne sadrži “svjetonazor”, kao što bi rekao Gramsci.

Ipak, puka činjenica da smo kalendarski prekoračili prag od tri nule desno od 2 zasigurno nije označila i smjenu teorijskih paradigmi.

Kada je Rudi Dutschke pozvao studentski pokret da se nadovezuje na socijalizam radničkog pokreta, znao je doduše da historijsko znanje, ma kako neophodno ono bilo, samo po sebi nije dovoljno, ali je znao i to da nam bez historijsko-kritičke obrade povjesnog iskustva nedostaju kriteriji orientacije. "Stari koncepti socijalizma moraju biti kritički dokinuti, a ne uništeni i umjetno konzervirani. Novi koncept nije unaprijed dan, on može biti stvoren i razrađen samo u praktičnoj borbi, u stalnom posredovanju između refleksije i akcije, prakse i teorije." (1968, 90)

Budući da Heinrich izbjegava spasonosnu kritiku marksističkog nasljeđa i pozicionira se izvan povijesti klasnih borbi, a dijalektiku žrtvuje logici, njegov se *Uvod* pretvara u otmicu iz marksizma. Postoje dobri razlozi za to da se prvi uvod u neku materiju ne optereti razračunavanjima sa sekundarnom literaturom. No Heinrich svoje čitatelja odgaja za prezir prema nasljeđu. Istina je da je marksizam i breme. Iluzija je, međutim, vjerovati da ga se tek tako možemo otarasiti i stupiti u neposredan odnos s Marxom, kao što se nekad mislilo da je moguće stupiti u neposredan odnos bogom. Zar se ne bi trebali moći sporazumjeti oko toga da se radi o tome da marksizam mijenjamo u svjetlu historijskog iskustva i praktično-teorijskih problema sadašnjice? Ta vrsta fiktivne neposrednosti pridonosi nedopustivo naivnoj perspektivi s kojom Heinrichova knjiga završava: s obzirom na destruktivnost kapitalizma postoje "dovoljno dobrih razloga da se kapitalizam dokine i da ga se barem pokuša zamijeniti 'udruženjem slobodnih ljudi'" (E221). Kao da bi se takvo što dalo postići autoritetom "dobrih razloga"? A što je udruženjem s uskoro deset milijardi članova? Bez historijsko-kritičkog posredovanja, koje neće umišljati vlastitu nadmoć u odnosu na sav "tradicionalni marksizam" i sva s njim povezana historijska iskustva, što obuhvaća i ona negativna, i citati Marxa mogu poslužiti kao opijum za narod.

S njemačkog preveo: Mislav Marjanović

Tekst je izvorno objavljen u *Das Argument* 258, 2004.

Literatura

- Adorno, Theodor W., *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Frankfurt, 1951., srp.-hrv. *Minima moralia: refleksije iz oštećenog života*, Sarajevo, 1987.
- Agnoli, Johannes i Mandel, Ernest, *Offener Marxismus. Ein Gespräch über Dogmen, Orthodoxy und die Häresie der Realität*, Frankfurt/M, 1980.
- Althusser, Louis i Balibar, Etienne, i dr., *Lire le Capital*, Pariz, 1965., hrv. *Kako čitati Kapital*, Zagreb, 1975.
- Althusser, Louis, "Die Veränderung der Welt hat kein Subjekt. Notiz zu den Thesen über Feuerbach", u: *Neue Rundschau*, 106. god., br. 3, 9-16, 1995.
- Dutschke, Rudi, "Die geschichtlichen Bedingungen für den internationalen Emanzipationskampf", u: U. Bergmann i dr., *Rebellion der Studenten oder Die neue Opposition*, Reinbek, 33-93, 1968.
- Hafner, Kornelia, "Diskussionen gegen den Zeitgeist: Das Marx-Kolloquium", u: Diethard Behrens (ur.), *Geschichtsphilosophie oder Das Begreifen der Historizität*, Freiburg, 15-40, 1997.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Die Bedeutung von Standpunkt und sozialistischer Perspektive für die Kritik der politischen Ökonomie", u: *Wolfgang Fritz Haug, Bestimmte Negation*, Frankfurt/M, 143-86, 1973.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Vorlesungen zur Einführung ins 'Kapital'* (1. izdanje., Köln 1974.; 2., putpuno prerađeno izdanje, Köln 1976.), 7. nepromijenjeno izdanje, pretisak prerađenog izdanja iz 2005., Hamburg, 2013.; srp. *Uvod u "Kapital": dvanaest predavanja*, Beograd, 1979.
- Haug, Wolfgang Fritz, "Wachsende Zweifel an der monetären Werttheorie", u: *Das Argument* 251, 424-37, 2003.; vidi "Rastuće sumnje u monetarnu teoriju vrijednosti" u ovom broju
- Haug, Wolfgang Fritz, "Marx' Lernprozess", u: Wolfgang Fritz Haug, *Dreizehn Versuche marxistisches Denken zu erneuern*, 2. poboljšano i prošireno izdanje, Hamburg, 215 i dalje, 2005.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Neue Vorlesungen zur Einführung ins 'Kapital'*, Hamburg, 2005.
- Hecker, Rolf, "Einfache Warenproduktion oder einfache Warenzirkulation – die Debatte um die Ausgangskategorie des Kapital", u: *In memoriam Wolfgang Jahn, Wiss. Mitteilungen des Berliner Vereins zur Förderung der MEGA-Edition*, br. 1, Hamburg, 81-91, 2002.
- Heinrich, Michael (1991), *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, 2. prerađeno i prošireno izdanje, Münster, 1999.
- Heinrich, Michael, "Über 'Praxeologie', 'Ableitungen aus dem Begriff' und die Lektüre von Texten. Antwort auf W.F. Haug", u: *Das Argument* 254, 92-101 (cit. R), 2004.; vidi "O 'prakseologiji', 'izvođenjima iz pojma' i 'čitanju tekstova'" u ovom broju
- Heinrich, Michael, *Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung*, Stuttgart, 2004. (cit. E)
- Kautsky, Karl (1887), *Karl Marx' ökonomische Lehren*, Stuttgart, 1922.; srp. *Ekonomsko učenje Karla Marxa*, Beograd, 1953.
- Popper, Karl, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, svezak II: *Falsche Propheten – Hegel, Marx und die Folgen*, Bern, 1958.; hrv. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Zagreb, 2003.
- Wolf, Frieder Otto, "Geleitwort" u: Jan Hoff, *Kritik der klassischen politischen Ökonomie. Zur Rezeption der werttheoretischen Ansätze ökonomischer Klassiker durch Karl Marx*, 7-11, 2004.

Dileme ljevice: poteškoće , strategije , perspektive

Uvod

Tekstovi sakupljeni u ovom bloku nastali su na osnovi izlaganja održanih na konferenciji Centra za radničke studije u listopadu 2013. godine naslovljenoj Dileme ljevice: poteškoće, strategije, perspektive. Krenuvši od dijagnoze da ljevica unatoč krizi i nakratko poljuljanoj neoliberalnoj hegemoniji nije uspjela ostvariti značajan iskorak do tog trenutka, konferencija je nastojala ispitati razloge takve putanje ljevice na dvije razine – teorijska elaboracija materijalnih, organizacijskih i ideoloških uvjeta djelovanja ljevice na apstraktnijoj razini i ocrtavanje nacionalnih tranzicijskih specifičnosti u regiji unutar kojih je ljevica prisiljena djelovati. Ispitivanje razloga podbačaja ljevice i kontinuiranosti defanzivne pozicije imalo je za svrhu locirati neuralgične točke i ponuditi skicu osnovnih koraka nužnih bar za reorientaciju ljevice ka proaktivnijoj poziciji. Iako su se od održavanja konferencije dogodili neki važniji iskoraci u tom smjeru, kao što je osnivanje i parlamentarni uspjeh slovenske Udržene ljevice ili Sirizino osvajanje vlasti u Grčkoj, pitanja i hipoteze koji se provlače kroz ovdje prezentirani dio konferencijskih intervencija, i dalje presudno čekaju svoje političke odgovore i potvrde.

Dora Levačić u svom doprinosu rekonstruira teorijske debate o ne/prodiktivnom odnosu feminizma i marksizma i skicira moguće smjerove nadilaženja teorijskih sporova, naglašavajući kako se ishodi tih nadilaženja ne iscrpljuju isključivo u domeni teorijske preciznosti već imaju i presudnu političku dimenziju. Karakterizirajući suvremene otpore privatizaciji javne domene i javnih servisa kao defanzivne i nedostatne, Danijela Dolenc nastoji afirmirati koncept commonsa ili zajedničkog upravljanja kao odgovor i na privatizacijske agende, ali i na štetnosti državnog, nedemokratskog upravljanja javnim resursima. Tomislav Medak u svom prilogu analizira odnos ljevice i civilnog društva na hrvatskom primjeru. Demonstrirajući izlišnost ponavljanja statičkih političkih i ideoloških opreka između dvije strane, pokušava smjestiti logiku funkcioniranja civilnog društva u „podjeli rada“ s državom i kapitalom i ispitati zamke i mogućnosti djelovanja ljevice unutar te logike. Na sličnom analitičkom zadatku je i Jovica Lončar, samo što se na mjestu civilnog društva u njegovoj analizi nalaze sindikati. Navodeći neke primjere sindikalnih

akcija Lončar rezimira nužne organizacijske i političke preduvjete uspješnog sindikalnog djelovanja. S druge strane, Vuk Vuković dijagnosticira probleme u funkciranju mali lijevih organizacija i njihovih metoda mobilizacija i širenja, ukazujući na neke strukturne uvjete reprodukcije političkog polja. U posljednja dva teksta, Madlen Nikolova i Aleksandar Stojanović ocrtavaju specifične tranzicijske političke i ideološke putanje u Bugarskoj i Srbiji i analiziraju nezgodne kontradikcije uspostavljene tim putanjama s kojima se ljevica mora suočiti ukoliko želi napraviti nužan iskorak iz marginalizirane pozicije.

Marko Kostanić

Ne/produktivni odnos marksizma i feminizma

Dora Levačić

Uvod

Ključne promjene u ekonomskom i društvenom statusu žena u zemljama Zapada možemo locirati u 60-e i 70-e godine prošlog stoljeća kada se raspada dotadašnji *breadwinner-homemaker* model u kojem su muškarci zaradivali obiteljsku plaću, dok su žene bile zadužene isključivo za kućanstvo. Zbog krize akumulacije kapitala obiteljska nadnica postaje neodrživa te se pojavljuje mnogo veća potreba za ženskom radnom snagom od dotadašnje, čime je ženska društvena uloga prestala biti određena isključivo majčinskom i njegovateljskom funkcijom unutar obitelji. U tom periodu jača i feministički pokret koji pridonosi poboljšanju ženskog položaja na određenim područjima poput reproduktivnih prava, seksualnosti i obiteljskog nasilja te formalnom ukidanju rodne diskriminacije u plaćama i prepreka zapošljavanju žena. Istovremeno se u socijalističkim zemljama događaju slične promjene, no potaknute razlozima drugačije prirode (porast participacije žena u radnoj snazi bio je motiviran potrebom za radnom snagom, ali i službenom ideologijom). Mnogi pokazatelji svjedoče stvarnom smanjenju rodnih nejednakosti u obrazovanju, prosječnim plaćama i participaciji na tržištu rada od 1970-ih godina naovamo, kako u razvijenim zapadnim, tako i u bivšim socijalističkim zemljama. No ukoliko se ovi trendovi ne promatraju na agregatnoj razini, već podijeljeno prema socioekonomskom statusu, postaje jasno da razloga za prepuštanje optimizmu nema puno.

Prije svega treba uzeti u obzir da se spomenute promjene primarno odnose na visokoobrazovane žene čija se satnica i udio među profesionanim i menadžerskim zanimanjima povećavaju, dok s druge strane većina žena i dalje nema visoko obrazovanje te radi na nekvalificiranim i loše plaćenim poslovima¹. Izlazak na tržište rada na simboličnoj razini predstavlja važan korak prema ekonomskom

1) Prikaz klasnog karaktera „progresivnih“ trendova na tržištu rada vidi u tekstu Marka Brennera i Stephanie Luce „Women and Class: What Has Happened in Forty Years?“, *Monthly Review*, 58 (3), 2006., dostupno na: <http://monthlyreview.org/2006/07/01/women-and-class-what-has-happened-in-forty-years/>

osamostaljenju, no simbolična i stvarna dimenzija se za većinu žena nisu poklopile. Povećanje udjela žena u radnoj snazi pratili su rastuće ekonomske nejednakosti i slabljenje radničke pregovaračke pozicije te ekspanzija uslužnog sektora sa slabo plaćenim i nesigurnim radnim mjestima. Takvi se uvjeti teško mogu smatrati faktorom ekonomske samostalnosti žena, a spomenuta dostignuća feminističkog pokreta u pogledu formalnog ukidanja diskriminacije na tržištu rada za većinu žena pokazala su se iluzornima. Masovni ulazak žena na tržište rada stoga je moguće promatrati kao prelijevanje postojećih (i rastućih) klasnih i rodnih nejednakosti na novi teren: većina žena radi u lošije plaćenim sektorima djelatnosti, a u hijerarhijskoj strukturi unutar sektora žene rade na nižim i lošije plaćenim zanimanjima od muškaraca. Posljedično žene čine većinu u kategoriji slabo plaćenih radnika, u prosjeku su više pogodene rizikom od siromaštva nego muškarci, a kućanstva predvodena ženama prednjače u kategoriji kućanstava s najnižim mjesecnim prihodima. No rodne nejednakosti nije moguće svesti samo na klasne razlike, jer čak ni "uspješne" poslovne žene nisu postigle jednakost s muškarcima iste klasne pripadnosti. Ukratko, iako njegovateljska funkcija u obitelji više nije jedina odrednica ženske društvene uloge, ona i dalje čini njezin ključni dio. Stvaran doseg svih navedenih pozitivnih promjena strogo je uvjetovan klasnim razlikama među ženama i činjenicom da se odgovornost za brigu o djeci, ostalim članovima obitelji i kućanski rad i dalje nalazi prvenstveno na ženama.

Kao što je pokazala Nancy Fraser (2009), jačanje feminističkog pokreta tijekom tzv. drugog vala feminizma došlo je uz cijenu njegove depolitizacije i potiskivanja njegove antikapitalističke dimenzije. Meg Luxton i Joan Sangster (2013) dodaju da je pritom presudan kontekst propasti socijalizma i poraza ljevice na Zapadu koji je doveo do marginalizacije marksizma, pa time i radikalnijih struja unutar feminizma. U *mainstream* je stoga dospjela degenerirana inačica „feminizma“ predstavljena figurama nemilosrdnih poslovnih žena koje tajnu svojeg ženskog uspjeha otkrivaju putem self-help bestsella. Ograničavanjem na pitanja rodnog balansa u političkim, korporativnim i akademskim krugovima današnji *mainstream* feminizam potvrđuje vjernost filozofiji individualizma i konkurenциje uz prihvatanje postojećih društvenih hijerarhija. Klasnu pristranost liberalne odnosno *mainstream* struje feminizma prati i teorijska nesposobnost objašnjenja društvenog položaja većine žena, zbog čega opravdano nailazi na lijevu kritiku.

No unutar feminizma su oduvijek postojali i pravci koji ne dijele ovu nesposobnost, a uobičajeno dolaze s prefiksom marksistički, socijalistički ili rijeđe materijalistički.² Zajedničko im je da nastoje povezati analizu

društvenog položaja žena s analizom materijalnih uvjeta određenih proizvodnim odnosima, pri čemu se barem donekle oslanjaju na marksističku teoriju. Međutim, pokazalo se da marksizam nema razvijenu teoriju ženskog društvenog položaja na koju bi se feministam mogao nadovezati, što je dovelo do slavne metafore Heidi Hartmann o “nesretnom braku marksizma i feminizma”. Odnos lijevog i feminističkog pokreta kroz povijest ni u praksi nije bio jednostavan te je povremeno rezultirao uspješnom suradnjom, ali često i separatizmom feminističkih organizacija. Tijekom dvadesetog stoljeća na Zapadu ljevica je autonomno organiziranje i politizaciju žena proglašavala “faktorom podjele” radničke klase ili prijetnjom klasnom jedinstvu. Zazor od posljedica feministima po klasno jedinstvo manifestirao se odgodom razmatranja tzv. “ženskog pitanja” za razdoblje nakon revolucije te se smatralo da će kraj kapitalizma automatski dovesti do njegovog rješenja, a dotad treba imati strpljenja i raditi na klasnoj borbi. U većini država koje su dočekale socijalističku revoluciju postignut je određeni napredak po pitanju društvenog položaja žena, ali rodni odnosi su i u socijalističkim društvima bili daleko od egalitarnih.³ Sve navedeno doprinijelo je okretanju velikog dijela feministkinja izoliranoj borbi za rodnu jednakost već tijekom tzv. drugog vala feminizma, što se do danas održalo kao dominantna karakteristika praktičnog djelovanja većine feminističkih organizacija.

Ovaj tekst će nastojati opisati teorijska nastojanja u smjeru razumijevanja ekonomске uloge obitelji i ženskog društvenog položaja u marksističkoj i feminističkoj teoriji te objasniti razloge njihovog međusobnog razilaženja. Polazeći od pretpostavke da marksizam, iako sam nije razvio teoriju za razumijevanje društvenog položaja žena, pruža nezaobilaznu teorijsku podlogu za takav poduhvat, prikazat će se rad nekih autora/ica koji dijele taj stav. Iako će se tekst uglavnom baviti teorijskim odnosom marksizma i feminizma, bitno je imati na umu da on odražava i dinamiku odnosa feminizma i ljevice u praksi, kao i da povratno utječe na izglede za ujedinjenje ljevice i feminističkog pokreta. Budući da je sama strategija borbe za rodnu jednakost oblikovana teorijskom koncepcijom uzroka ženske podređenosti, teorijski odnos marksizma i feminizma bitan je koliko i njihov politički i organizacijski odnos u praksi.

“Žensko pitanje” i debata o kućanskem radu

Kroz 19. i 20. stoljeće praktični se pristup ljevice spram tzv. “ženskog pitanja”

2) Za razlike među ovim pojmovima i kritiku materijalističkog feminizma vidi tekst Marthe E. Gimenez „What's material about materialist feminism?“, *Radical Philosophy* 101, 2000., dostupno na: <http://www.colorado.edu/Sociology/gimenez/work/rphil.html>

3) O društvenom položaju žena u socijalizmu vidi: Kruks, Sonia, Rapp, Rayna i Young, Marilyn B. (ur.), *Promissory Notes: Women in the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, New York, 1989; te posebno o položaju žena u ranom Sovjetskom savezu: Goldman, Wendy Z. , *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy & Social Life 1917-1936*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

uglavnom svodio na zagovaranje uključenja žena u radnu snagu kao progresivan korak na putu do ženske emancipacije. Takva strategija je proizašla iz preuzimanja stava Augusta Bebela koji je u svojoj knjizi *Žena i socijalizam* iz 1879. godine utemeljio ono što će se kasnije zvati teorijom dualnih sistema, o kojoj će biti riječi kasnije u tekstu. Bebel je smatrao uzrok ženske podređenosti dvostrukim: s jedne strane on se nalazi u ovisnosti žena o muškarcima, a s druge strane u općenitoj ekonomskoj ovisnosti radničke klase o kapitalu. Između ženske podređenosti i klasne ekploracije Bebel je podrazumijevao neku vrstu kumulativnog učinka, ali je veza između ta dva sustava bila vrlo nejasna. Sličan pristup problemu ženske društvene podređenosti prisutan je i u Engelsovom *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države*, zbog čega je naišao na kritiku suvremenih marksističkih feministkinja. Dualni pristup je ilustriran naširoko citiranom rečenicom s početka *Porijekla porodice*: "Po materijalističkom shvatanju, odlučujući faktor u historiji je, u krajnjoj liniji, produkcija i reprodukcija neposrednog života. A ona sama je, opet, dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život, predmeta ishrane, odijevanja, stana i za to potrebnog oruđa, s druge strane, proizvodnja samih ljudi, produženje vrste. Društvene ustanove, pod kojima žive ljudi jedne određene epohe i jedne određene zemlje, uvjetovane su objema vrstama proizvodnje: razvojnim stupnjem, s jedne strane – rada, a s druge – porodice." (Engels, 1973: 9-10)

Ovakvo razdvajanje proizvodnih odnosa od odnosa unutar obitelji dovelo je do toga da je materijalni temelj rodne nejednakosti ostao teorijski slabo ispitan, unatoč činjenici da je važnost kućanskog rada kao ključnog pitanja za društveni položaj žena prepoznata, a u socijalističkim državama i praktično adresirana određenim mjerama za rasterećenje žena od kućanskog rada. Sve do pojave socijalističkog feminismra kao pokreta i teorijskog pravca 1960-ih godina, teorijsko razmatranje povezanosti između kućanstava i formalne ekonomije nije napredovalo. Tekstovi Margaret Benston "The Political Economy of Women's Liberation" (1969.) i Peggy Morton "A Woman's Work Is Never Done" (1971.) potaknuli su teorijsko razmatranje kućanskog rada kao ekonomskog odnosno materijalnog faktora ženskog društvenog položaja. Tekstovi Benston i Morton po prvi put su teorijski odredili obitelj primarno kao ekonomsku jedinicu proizvodnje, a ne (samo) potrošnje. Žensku aktivnost unutar kućanstva Benston i Morton vide kao *ekonomsku* aktivnost u funkciji održavanja i reprodukcije radne snage. 1970-ih godina došlo je do teorijske rasprave poznate pod nazivom "debata o kućanskom radu" (*domestic labour debate*) koja je iz perspektive marksističke teorije pokušala razjasniti status kućanskog rada, odnosno specifičnu funkciju koju on poprima u kapitalističkom načinu proizvodnje – funkciju reprodukcije

radne snage. Debata se vodila uglavnom u Velikoj Britaniji, SAD-u, ali i u Italiji, Francuskoj i DDR-u⁴, a u raspravi su sudjelovale teoretičarke i teoretičari s različitim teorijskim zaledem i očekivanjima u pogledu njezine svrhe. Ben Fine (1992) i Lise Vogel (2014) dijele sudionike debate na dvije skupine, ortodoksnu i neortodoksnu. Neortodoksnoj strani primarni cilj je bio razviti teoriju društvenog položaja žena u kapitalističkom načinu proizvodnje sa svrhom unaprjeđenja feminističkog političkog djelovanja, zbog čega im je vjernost marksističkoj teoriji vrijednosti bila u drugom planu. Neortodoksna strana debate često je posezala za postojećim konceptima i dovodila ih do apsurda njihovom upotrebom u sasvim drugaćijem značenju od onog koje su imali unutar marksističke teorije vrijednosti. Ortodoksni odgovor je stoga bio oblikovan kao obrana originalnog značenja koncepata marksističke teorije vrijednosti, zbog čega je debata ubrzo izgubila svoj prvotni smisao te, kao što primjećuje Lise Vogel, imala puno više za reći na temu što kućanski rad *nije*, nego što on jest.

Najviše strasti pobudilo je pitanje ne/prodiktivnosti kućanskog rada. Neki autori su uspostavljali analogiju između kućanskog rada i procesa proizvodnje te tvrdili da kućanski rad stvara višak vrijednosti. Najpoznatiji primjer ovakvog pokušaja predstavlja tekst Mariarose Dalla Costa i Selme James iz 1972. godine *Women and the Subversion of the Community* u kojem se tvrdi da je kućanski rad nepriznati oblik produktivnog rada te da je ključan u procesu proizvodnje viška vrijednosti jer stvara radnu snagu. Dokaz za tezu o produktivnosti kućanskog rada Dalla Costa i James pronalaze u koristi kućanskog rada za cjelokupni proces izvlačenja viška vrijednosti i sličnosti rada koji se obavlja u kućanstvu i onog koji se obavlja na radnom mjestu. No iz njihove je argumentacije jasno da autorice, iako eksplicitno tvrde da je kućanski rad produktivan u *marksističkom* smislu odnosno da proizvodi višak vrijednosti, zapravo koriste termin "prodiktivno" u svakodnevnom značenju tog izraza te govore o "prodiktivnosti" cjelokupne ženske društvene uloge zapravo misleći na njezinu nužnost ili korisnost. Dalla Costa i James na taj način žele naglasiti zapostavljenost teme ženskog društvenog položaja i ekonomskih procesa unutar kućanstava u tadašnjoj ljevičarskoj teoriji i praksi. Prema njima, "prodiktivna" funkcija kućanskog rada je sakrivena, ali ključna za cjelokupni proizvodni sustav jer ga opskrbljuje ključnom robom, radnom snagom. Otud je nastala i kampanja "Nadnlice za kućanski rad" (*Wages for Housework*) čija je prvenstvena namjera bila prepoznavanje važnosti rada koji reproducira radnu snagu.

4) Općenite informacije o debati o kućanskom radu vidi u natuknici Lise Vogel „Domestic Labour Debate“ za „Historical-Critical Dictionary of Marxism“, u: Historical Materialism (16), dostupno na: <http://www.inkrit.de/hkwm-int/articles/domestic%20labour%20debate.pdf>

Drugi primjer neortodoksnog pristupa predstavlja tekst Wallyja Seccomba "The Housewife and Her Labour under Capitalism" objavljen 1974. godine. Seccombe nije dijelio stav da je kućanski rad produktivan, ali je u analogiji između jednostavne robne proizvodnje i kućanskog rada vidio mogućnost primjene radne teorije vrijednosti te je iznio tezu da muška nadnica "prešutno" pokriva troškove kućanskog rada. Argumentaciju je temeljio na činjenici da proizvod kućanskog rada (radna snaga) ulazi na tržište kao roba i tako posredno ostvaruje vrijednost kućanskog rada. Na taj način kućanski rad biva posredno realiziran kao apstraktan rad na isti način kao i proizvodi jednostavne robne proizvodnje, proizvedeni u privatnim kućanstvima i plasirani na tržištu (Seccombe, 1974). Rasprava se također vodila i po pitanju utjecaja kućanskog rada na razinu nadnica odnosno vrijednost radne snage, pri čemu su neki tvrdili da kućanski rad snižava ili čak povećava njezinu vrijednost. Iako je svrha debate trebala biti pronalazak zajedničkog terena za proširenje feminističke i marksističke teorije, ipak ju nije zaobišao ranije problematizirani pristup dualnih sistema - primjerice u tekstu "The Political Economy of Housework" Johna Harrissona, jednog od sudionika debate, kućanski rad definiran je kao zaseban ekonomski sustav ("kućanski način proizvodnje") koji postoji paralelno s kapitalističkim načinom proizvodnje.

Budući da su se ovakvi argumenti temeljili na nerazumijevanju marksističke teorije vrijednosti, ortodoksnoj strani bilo ih je lako osporiti. Analogija između kućanskog rada i produktivnog rada u argumentima neortodoksnih sudionika debate temeljila se na sličnosti konkretnih radnji od kojih se obje vrste rada sastoje, kao i na koristi kućanskog rada za proces proizvodnje. Drugim riječima, na temelju pojavnog oblika kućanskog rada pogrešno se zaključivalo o njegovom društvenom obliku. No produktivnost nadničkog rada ne izvire iz konkretnih karakteristika samog radnog procesa, već iz njegovog strukturnog položaja u kapitalističkim proizvodnim odnosima. Kako bi određeni fenomen dobio oznaku produktivnog rada u marksističkoj teoriji, postoji niz preuvjeta koji trebaju biti ispunjeni, a kućanski rad to nikako ne može. Za razliku od produktivnog rada, kućanski rad ne ovisi o društvenoj alokaciji rada putem realiziranja vrijednosti njegovih „proizvoda“ na tržištu. Fluktuacije cijene radne snage ne utječu na obavljanje kućanskog rada – dapače, i kad 'proizvod' kućanskog rada (radna snaga) ne uspijeva postići cijenu na tržištu odnosno kad su članovi kućanstva nezaposleni, ne dolazi do obustavljanja kućanskog rada jer među kućanstvima ne postoji tržišna konkurenčija⁵. Ne postoji tržište kućanske radne snage koje

5) Za „ortodoksnu“ kritiku teze o produktivnosti kućanskog rada vidi tekst Paula Smitha „Domestic Labour and Marx's Theory of Value“, u: Kuhn, Anette i Wolpe, Ann Marie (ur.) *Feminism and Materialism*. Routledge, Boston, 2014.

bi činilo te radove međusobno sumjerljivima i omogućilo postojanje kategorije apstraktnog kućanskog rada, zbog čega proizvodi kućanskog rada nemaju razmjensku vrijednost. Ukratko, kućanski rad odvija se izvan tržišta i nije ga moguće objasniti teorijskim terminima *stvorenima za analizu nadničkog rada* te stoga on zapravo ne može biti smatrani produktivnim, ali ni neproduktivnim radom. Unatoč tome što radna snaga u kapitalističkom načinu proizvodnje ima status robe koja se prodaje na tržištu, kućanski rad nije onaj koji radnoj snazi dodijeljuje njezin robni oblik, već je to priroda samog načina proizvodnje. Iako je točno (i ključno, kao što će biti kasnije pokazano) da i radna snaga mora biti stvorena kako bi mogla stvarati vrijednost u radnom procesu, taj proces stvaranja se ne događa u analogiji s jednostavnom robnom proizvodnjom. Kućanski rad doprinosi svakodnevnom i generacijskom obnavljanju radne snage što svakako stoji u vezi sa samim procesom stvaranja viška vrijednosti, ali u njemu ne sudjeluje. Ukratko, iako je doprinos kućanskog rada kapitalističkom načinu proizvodnje ključan, tvrdnja da je kućanski rad produktivan u marksističkom smislu grijesi u tome što ne razlikuje preduvjete eksploracije (kućanski rad) od same eksploracije (procesa stvaranja viška vrijednosti).

No iako je prigovore ortodoksne strane teško osporiti, na taj je način, prema Cinziji Arruzzi, "dijete izbačeno zajedno s prljavom vodom" jer se debata o kućanskom radu svela na lekciju o pravilnoj upotrebi marksističkih pojmoveva koja je zasjenila svrhu same rasprave. Zbog neuskladivosti različitih pristupa, debata o kućanskom radu nije urodila sintezom oprečnih stajališta, već je s vremenom zamrla, a mnoge feminističke teoretičarke i aktivistkinje počele su na debatu gledati kao na, riječima Lise Vogel, "opskurnu vježbu iz marksističkog cjepidlačenja".

Mnogi kritičari debate o kućanskom radu s pravom su istaknuli kako je jedan od njezinih ključnih problema bilo uzimanje spolne podjele rada zdravo za gotovo. Unatoč opširnom razmatranju uloge kućanskog rada u kapitalizmu, malo se pažnje posvetilo razlozima zbog kojih ga u neproporcionalnom omjeru obavljaju žene, što je nagnalo socijalističke feministkinje da se okrenu proučavanju ideoološke i psihološke komponente spolne nejednakosti. Pritom se veliki dio feminističkih teoretičarki okrenuo navodnom antagonizmu između muškaraca i žena kao primarnom uzroku ženske društvene podređenosti te je dodijelio analitički primat konceptu patrijarhata. Nezadovoljstvo socijalističkih feministkinja dotadašnjom suradnjom s marksizmom i okretanje radikalnom feminismu izrazile su Heidi Hartmann u tekstu "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism" 1974. i Christine Delphy u tekstu "The Main Enemy" 1976. godine. Hartmann iznosi stav da je patrijarhat sustav s autonomnom

logikom koji je odvojen od kapitalističkog načina proizvodnje i predstavlja materijalno utemjenu društvenu strukturu u kojoj postoji solidarnost među muškarcima koja im omogućava da dominiraju ženama. Materijalna baza patrijarhata prema Hartmann jest muška kontrola ženske radne snage koja je omogućena isključivanjem žena iz pristupa nužnim ekonomskim resursima ili boljem položaju na tržištu rada. Prema Delphy i Hartmann, kapitalizam nije taj koji prisvaja vrijednost stvorenu ženskim kućanskim radom (kao što smatraju autonomističke feministkinje), već su to muškarci. Iako kapitalizam profitira od “patrijarhalnog načina proizvodnje” (Delphy) glavni neprijatelj žena je patrijarhat, a žene i muškarci čine dvije različite društvene klase sa suprotnim interesima. Dominantan stav zagovornica ovakvog pristupa (teorije dualnih sistema) bio je da je marksizam koristan, ali nedovoljan za objašnjenje ženskog društvenog položaja te da mu je stoga potrebna nadopuna u vidu feminizma. Pritom se odustalo od pokušaja nadogradnje postojeće marksističke teorije sa ciljem stvaranja teorijskog okvira za analizu ženskog društvenog položaja, a naglasak je stavljen na koncept patrijarhata kao sustava društvene dominacije muškaraca. Tako se nastavio paralelizam odnosno dualna teorija ženske podređenosti, koja se poima u terminima dviju odvojenih i autonomnih struktura: kapitalizma, za čije objašnjenje je koristan marksizam, i patrijarhata, kojeg je moguće objasniti jedino feminističkom teorijom. Iako teoretičarke dualnih sistema uglavnom smatraju da se patrijarhat i kapitalizam nadopunjaju na obostranu korist, oni su opisani kao nezavisni sistemi vođeni različitim principima. No kao što navodi Anna Pollert (1996), patrijarhat funkcioniра kao deskriptivna, ali ne i kao eksplanatorna kategorija jer ne posjeduje vlastiti “pokretački motor” kao u slučaju akumulacije kapitala u kapitalističkom sustavu. Iz razumijevanja marksističke teorije slijedi da su društveni odnosi u njemu, uključujući i one među spolovima, podređeni procesu akumulacije kapitala te stoga nije moguće postaviti patrijarhat odnosno dominaciju muškaraca na istu razinu kao i kapitalizam, a da se ne izgubi dosluh s osnovama materijalističke teorije društva.

Kao što je pokazano, dualni pristup problemu ženske podređenosti prisutan je u marksističkoj teoriji još od 19. stoljeća, a posebno je bio utjecajan tijekom i nakon debate o kućanskom radu. Posljedično se na ljevici pitanje rodne nejednakosti odvojilo od ostalih aspekata proizvodnih odnosa što je dovelo i do specifične podjele intelektualnog rada, pri čemu se ekomska pitanja ostavljaju na analizu marksistema, a “žensko pitanje” feministkinjama, bez nastojanja u smjeru razvijanja jedinstvene teorije. Osim kratkotrajnog angažmana u debati o kućanskom radu, u marksističkoj je teoriji pitanje reprodukcije radne snage uglavnom zanemareno, a analiza kućanskog rada i njegove veze s formalnom

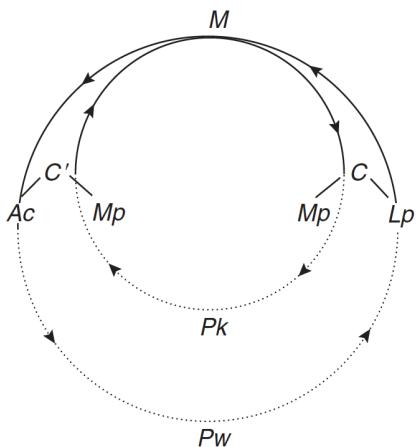
ekonomijom nije bila među prioritetima marksizma. Kroz 20. stoljeće ženska emancipacija ostala je normativnim, ali teorijski nerazrađenim idealom ljevice sa statusom dodatka “glavnog” dijelu analize, analize proizvodnje koja je činila podlogu lijeve političke strategije. Stoga ne treba čuditi što je pitanje ženske emancipacije često bilo shvaćeno kao derivirana forma nejednakosti od sekundarne važnosti u odnosu na klasu i klasnu nejednakost.

Pa ipak, od početaka marksističkog i socijalističkog feminizma neke su autorice i autori ustrajali na korisnosti marksizma za razumijevanje problema ženske društvene podređenosti, a njihov rad može se pronaći unutar struje feminističke analize društvene reprodukcije (*social-reproduction feminism*) i nešto manje uspješnog pravca, tzv. materijalističkog feminizma. Iako je njihova pozicija bila marginalna, ovi autori/ce razvili su vrlo koristan pristup koji unatoč nekim nedostacima predstavlja dosad najproduktivniji spoj marksizma i feminizma. U nastavku teksta bit će predstavljene najvažnije spoznaje razvijene unutar takvog okvira, kombinirajući argumente razvijene u radu Lise Vogel, Carol Thomas, Marthe E. Gimenez, Cinzije Arruzze i Michaela Lebowitza.

Širenje područja materijalnog: reprodukcija radne snage

Iako debata o kućanskem radu nije uspjela ponuditi zadovoljavajuće odgovore, otvorila je važno pitanje stvaranja i reprodukcije radne snage i stavila je naglasak na dotad zanemaren rad koji, iako smješten u privatna kućanstva, čini jedan od osnovnih preduvjeta kapitalističkog načina proizvodnje. Debata je pružila uvid u postojanje nekog oblika povezanosti između procesa koji se događaju unutar kućanstava i na tržištu, odnosno naglasila je postojanje dodatnog, sakrivenog rada koji je potreban za pretvaranje roba kupljenih za nadnicu u gotov, upotrebljiv oblik.

Ukoliko se zanemare teorijski neodrživi argumenti o produktivnosti kućanskog rada, neortodoknsna strana više je doprinijela shvaćanju ženskog društvenog položaja u kapitalizmu naglašavanjem važnosti kućanskog rada za reprodukciju radne snage i podjele između proizvodne i reproduktivne sfere. S druge strane, ortodoknsna je strana pokazala da je kućanski rad nemoguće smatrati produktivnim radom u okvirima marksističke teorije, jer se on sastoji od proizvodnje upotrebnih vrijednosti za trenutačnu konzumaciju i odvija se izvan tržišta. Uspostavljanjem analogije između kućanskog i nadničkog rada sfera reprodukcije se “utopila” u proizvodnju i na taj način izgubila svoju specifičnost, upravo onaj dio koji najviše vapi za teorijskom razradom. Riječima Cinzije Arruzze: “(...) tvrditi da kućanski rad proizvodi vrijednost znači ispustiti iz vida esencijalnu poantu za razumijevanje načina na koji je kapitalizam transformirao

slika 1.

Izvor: Michael Lebowitz, *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class*, Palgrave Macmillan, New York, 2003., slika 4.3, str. 65.

obitelj. Fundamentalna poanta jest zapravo da se ovaj rad reprodukcije događa *izvan tržišta*.” (Arruzza, 2013: 94) No kako je primijetio Paul Smith (1978), marksizam ne bi trebao dogmatično tvrditi da kućanski rad ne može biti produktivan jer ne odgovara radnoj teoriji vrijednosti, već bi trebao pokazati zbog čega je tako, odnosno zbog čega se ovaj privatni, konkretni rad ne može manifestirati kao svoja suprotnost – apstraktni ili društveni rad. Jedini način da se to postigne jest napuštanje okvira zadanog debatom o kućanskom radu, odnosno širenje fokusa s pitanja proizvodnje viška vrijednosti na reprodukciju radne snage.

Kako bi se krenulo u analizu reprodukcije radne snage korisno je podsjetiti se jednog od Marxovih citata na tu temu:”Stalno održavanje i reproduciranje radničke klase ostaje stalni uslov za reproduciranje kapitala. Kapitalista može mirne duše ostaviti ispunjavanje tog uvjeta nagonu radnika za održanjem i produženjem vrste.” (Marx, 1978: 504) No to ne znači da i marksistička teorija treba mirne duše ostaviti ispunjavanje tog uvjeta bez analize. Naprotiv, kao što ističe kanadska feministkinja Susan Ferguson, njezin bi osnovni zadatak trebao biti defetišizacija pojma ekonomije shvaćenog kao sinonima za tržište u *mainstream* ekonomskoj i političkoj znanosti, odnosno otkrivanje društvenih uvjeta iza usko shvaćene ekonomije kao izdvojenog i samodostatnog sustava s vlastitim zakonitostima (Ferguson, 2011). Iako je rasyjetljavanje društvenih uvjeta u pozadini kapitalističkog načina proizvodnje jedan od ključnih uvida marksizma, reprodukcija radne snage kao bitan preduvjet akumulacije kapitala ostao je naznačen samo u fragmentima. Kao što je primijetio Michael Lebowitz,

Marxova shema reprodukcije kapitala uzima vrijednost radne snage kao zadanu, a potrebe radničke klase tretira kao ahistorijsku konstantu. Razlog je tome što je ona iz metodoloških razloga pisana iz perspektive kapitala, u Kapitalu kao prvoj od planiranih šest knjiga među kojima se trebala naći i ona o nadničkom radu. Između ostalog, to rezultira i činjenicom, ključnom iz feminističke perspektive, da Marx pod reprodukcijom radne snage analizira samo onaj njezin dio koji predstavlja direktni trošak za kapital – dio pokriven nadnicom. Promjena perspektive donosi uvid u šire uvjete postojanja i svakodnevne reprodukcije radne snage koji su shematski prikazani na slici 1. Slika prikazuje Marxovu shemu reprodukcije kapitala s dodanim prikazom proizvodnje radne snage (oznaka Pw) kao uvjeta proizvodnje kapitala (oznaka Pk) – riječima Michaela Lebowitza: "... sustav može biti cjelovit jedino eksplicitnim dodavanjem još jednog procesa proizvodnje, drugog momenta proizvodnje (Pw), različitog od procesa proizvodnje kapitala – onoga u kojemu se proizvodi radna snaga." (Lebowitz, 2003: 65).

Socijalističko-feministička teorija naglašava kako je društvena reprodukcija, kao i proizvodnja, društvena i *materijalna* aktivnost. No malo se koja teorijska tradicija, pa tako i marksistička, uspjela otarasiti maličijanskog pogleda na ljudsku reprodukciju, shvaćajući je kao prirodnu aktivnost koja se odvija spontano i ne iziskuje teorijsku pažnju. Kako navode Susan Ferguson i David McNally (2014), nagon za preživljavanjem i produženjem vrste oblikovani su, kao i proizvodnja, društvenim kontekstom. Naravno, ljudska reprodukcija ima biološki aspekt, ali to ju ne čini ništa manje društvenom kategorijom od proizvodnje, koja također služi zadovoljenju bioloških potreba, primjerice za hranom ili skloništem. Društvena organizacija rada nužnog za održavanje i reprodukciju radne snage, uključujući i biološki element trudnoće, rađanja i dojenja djece, uvelike varira ovisno o načinu proizvodnje. Reprodukcija je stoga, kao i proizvodnja, *društvena* i materijalna aktivnost ključna za kontinuiranu egzistenciju ljudskog društva u biološkom i u društvenom smislu. Nastojeći dokazati ovu poantu, Lise Vogel navodi citat iz Lenjinove kritike teoretičara N. K. Mihajlovskeg gdje je Lenjin, iako s primarnom namjerom odbijanja optužbi za ekonomski redukcionizam, napravio važan korak za teoriju ljudske reprodukcije. Na tvrdnju Mihajlovskeg da prokreacija nije ekonomski faktor, Lenjin sarkastično odgovara: "(...) osnovna ideja [Marxa i Engelsa] bila je da su društveni odnosi podijeljeni na materijalne i ideoološke... Gospodin Mihajlovski ne misli valjda da odnosi prokreacije spadaju u *ideoološke odnose?*" (Lenjin, 1894, prema Vogel, 2014)

Stoga bi kategorija reprodukcije trebala biti shvaćena kao konstanta ljudske egzistencije (kao i materijalna proizvodnja) čiji su sadržaj i društveni oblik

historijski određeni. Kako bi bilo moguće otkriti značajke društvene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje, prije svega je potrebno definirati sadržaj društvene reprodukcije prisutne u svakom društvu. Prema Lise Vogel, uvjet je reprodukcije svakog društva postojanje dostupne zalihe radne snage za neometano funkcioniranje radnog procesa, za što je nužno “održavanje” radne snage na dnevnoj bazi te periodičko “obnavljanje” radne snage (koje većinom, ali ne i isključivo, poprima oblik generacijskog obnavljanja, odnosno zamjene postojećih radnika novim radnicima putem prokreacije). U slučaju klasnih društava, pojam reprodukcije radne snage odnosi se na održavanje i obnavljanje klase eksplotiranih proizvođača. Da bi proces reprodukcije radne snage u klasnom društvu bio potpun, potrebna su tri dodatna radna procesa: rad koji sredstva za život pretvara u upotrebljiv oblik, rad nužan za održavanje članova eksplotiranih klasa koji trenutno ne rade kao direktni proizvođači (stariji, bolesni, supružnici) te rađanje i rad nužan za skrb o djeci. To su sastavni dijelovi procesa reprodukcije radne snage koje je nužno odvojiti kako bi se vidjelo zašto neki od njih podrazumijevaju i spolnu podjelu rada te koji je njihov specifičan oblik u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Carol Thomas, autorica disertacije *Domestic Labour and the Capitalist Mode of Production: a Theoretical and Historical Analysis* (1987) uvodi korisnu metodološku napomenu o poželjnosti razdvajanja dvaju naizgled neodvojivih pitanja – uloge kućanskog rada u kapitalizmu i spolne nejednakosti koja prati taj rad. Iako su oba pitanja podjednako važna, prema Carol Thomas nužno im je pristupiti odvojeno i prije svega shvatiti ulogu kućanskog rada i kućanstava u povijesnom razvoju ljudske proizvodne djelatnosti, pritom apstrahirajući od spola i spolne podjele rada. Tek tada će biti moguće istražiti spolnu podjelu rada odnosno njezine materijalne uzroke i razlikovati njezine različite historijske oblike u različitim načinima proizvodnje. U suprotnom je izgledno da će rodna nejednakost biti tretirana kao inherenta karakteristika kućanskog rada što će odvesti analizu na područje ahistorijskog razmatranja asimetrije odnosa moći među spolovima. Iako je muška dominacija u nekom obliku neosporno prisutna u gotovo svim društvima, ključno je pronaći materijalnu osnovu koja omogućuje rodnu nejednakost i razlučiti njezine različite oblike u različitim društvima.

Stoga bi poduhvat razvijanja teorijskog okvira za analizu ženskog društvenog položaja trebao početi od razmatranja značajki pojedinog načina proizvodnje na apstraktnoj razini, usporedbom oblika koji društvena reprodukcija poprima u različitim proizvodnim sustavima. Dok je društvena reprodukcija univerzalna kategorija, kućanski rad je njezina historijski specifična modifikacija koja postoji samo u kapitalističkom načinu proizvodnje. Bez postojanja tržišta radne snage

kućanski rad ne postoji kao izdvojena kategorija - primjerice u feudalnom sustavu gotovo sav je rad bio neplaćeni obiteljski rad. Tek je s transformacijom proizvodnih odnosa došlo do diferencijacije pojedinih vrsta rada koji su u nekapitalističkom sustavu činili jednu cjelinu. S transformacijom vlasničkih odnosa u kapitalističke odnose privatnog vlasništva nastaje radna snaga kao roba koja se kupuje i prodaje na tržištu, a odvajanjem proizvođača od sredstava za proizvodnju razdvjila su i se i dva oblika rada: rad za nadnicu i kućanski rad. Da bi članovi radničke klase došli do sredstava za život (odjeća, hrana, smještaj) oni ih sada mogu nabaviti jedino kupovinom putem nadnice. No većina kupljenih roba nije odmah spremna za upotrebu, već im je potreban dodatni rad koji "dovršava" radni proces nužan za reprodukciju radne snage. Drugim riječima, proces koji je potaknuo ovisnost o nadničkom radu istovremeno je potaknuo i potrebu za radom izvan samog procesa proizvodnje, te je nemoguće govoriti o reprodukciji radne snage ne uzimajući u obzir oba procesa.

Bitno je primjetiti da se ovdje govorи o kućanskом radу као onom radу koji je nužan за pretvaranje sirovih sredstava za život u oblik spremан за konzumaciju – kuhanje, čišćenje, i slično – što predstavlja tek manji dio rada nužnog za reprodukciju radne snage. Dosad je pokazano kako je prijelaz na kapitalistički način proizvodnje potaknuo ovisnost privatnih kućanstava o sredstvima za život u robnom obliku i stvorio potrebu za kućanskim radom koji je nužan da bi se te robe mogle konzumirati. Jasno je da ovime još nije moguće objasniti postojanje rodne podjele kućanskog rada.

Uzrok spolne podjele rada – prema materijalno utemeljenoj teoriji ideologije

Česti je nedostatak marksističko-feminističke teorije taj što dosad navedenu analizu smatra dovoljnom za objašnjenje ženskog položaja u kapitalizmu. Primjerice, Pat i Hugh Armstrong pišu: "(...) upravo prihvaćanjem argumenta o primatu robne proizvodnje stječe se daljnji uvid u podređenost žena u kapitalističkom društvu – nadnički rad je različit od kućanskog rada – logika kapitalističke akumulacije učinila ih je različitima. Kapital je bio taj, a ne loša marksistička analiza, koji je obezvrijedio kućanski rad koji obavljaju žene i koji uvjetuje njihovu participaciju u radnoj snazi." (Armstrong i Armstrong, 1983: 10) Iako je točno da je za razumijevanje strukturne uloge kućanskog rada u kapitalizmu potrebno prepoznati razdvajanje produktivne od neproduktivne sfere i nadničkog od kućanskog rada, to samo po sebi ne daje uvid u spolnu asimetriju koja prati tu dihotomiju. Slijedeći metodološku napomenu Carol Thomas, još uvijek ne postoji odgovor na drugo pitanje – zbog čega u kapitalističkom načinu

proizvodnje većinu kućanskog rada obavljaju osobe ženskog spola? Kako bi se odgovorilo na to pitanje, važno je razdvojiti aspekte rada nužnog za reprodukciju radne snage kao što je prethodno učinjeno. Tijekom debate o kućanskom radu najveći je naglasak stavljen na rad nužan za pretvaranje sirovih sredstava za život u potrošan oblik (pranje, kuhanje, čišćenje), a zanemaren je upravo onaj aspekt koji uzima najviše vremena i čini najvažniju ograničavajuću materijalnu okolnost za žene – rađanje, briga o djeci i ostalim članovima obitelji. Kako bi se taj aspekt reproduktivnog rada analizirao, potrebno je raščistiti problem biološkog determinizma u feminističkoj teoriji. Važnost trudnoće i općenito bioloških razlika često se u marksističkom feminizmu ne naglašava zbog zazora od biološkog determinizma kao antifeminističkog pristupa. Znatan dio feminističke teorije utemeljen je upravo na kritici biološkog determinizma i naglašavanju činjenice da su rodne razlike društveni konstrukt, a ne rezultat svevremenih razlika između spolova kao što to smatra evolucijska psihologija. No i unutar feminismra moguće je naići na biološko-deterministički pristup, primjerice kod radikalne feministkinje Shulamith Firestone koja je u svojoj poznatoj knjizi *Dialectics of Sex* iznijela tezu da činjenica da žene rađaju djecu dovodi do njihovog podređenog društvenog položaja bez obzira na društvene uvjete. Prema Firestone, jednakost žena i muškaraca bila bi moguća jedino u slučaju premještanja trudnoće izvan ženskog tijela. Međutim, isticati različitu ulogu muškaraca i žena u biološkoj reprodukciji kao ključnu za razumijevanje ženske podređenosti ne znači nužno i zauzeti stranu biološkog determinizma. Dapače, marksističko-feministički pristup biološkim razlikama temelji se na objašnjenju društvenog konteksta koji može ili ne mora dovesti do toga da biološke razlike među spolovima stvore i specifičan oblik rodne podjele rada.

Prema Lise Vogel, samo u klasno stratificiranim društvima biološke razlike između žena i muškaraca čine materijalnu osnovu njihovog različitog društvenog položaja. Osnova nejednakog položaja žena i muškaraca u kapitalizmu se temelji na kontradikciji koja nastaje između kratkoročne potrebe za stvaranjem viška vrijednosti (trudnoća kao trošak) i dugoročne potrebe za postojanjem radne snage (trudnoća kao nužan preduvjet). Dakle, biološke razlike nipošto nisu faktor društvene nejednakosti same po sebi, već to postaju ukoliko su posredovane specifičnom društvenom organizacijom proizvodnje kakva karakterizira kapitalizam i ostala klasna društva. Trudnoća donosi minimalno nekoliko mjeseci smanjene sposobnosti za rad, što u kapitalizmu predstavlja trošak zbog smanjenog doprinosa žena kao pripadnica klase direktnih proizvođača. Dodatnu prijetnju prisvajanju viška vrijednosti odnosno dodatan trošak za kapital predstavlja i činjenica da žene u tom periodu i same trebaju biti uzdržavane (Vogel, 2014).

Iako biološke razlike uvjetuju tek nekoliko mjeseci različitog položaja žena i muškaraca u odnosu na reprodukciju radne snage, one poprimaju specifičan oblik u kontekstu društvene strukture unutar koje se događa alokacija rada nužnog za reprodukciju radne snage. U kapitalističkim društvima ta društvena struktura je obitelj, a unutar nje su muškarci primarno odgovorni za osiguravanje sredstava za život, dok je primarna ženska odgovornost vezana uz reprodukciju radne snage. Unatoč rastu participacije žena u radnoj snazi, ona nikad nije prestala biti uvjetovana odgovornošću žena za reprodukciju radne snage koja dovodi do svih manifestacija inferiornog položaja žena na tržištu rada koje su bile spomenute u uvodu.

Budući da se sredstva za život u kapitalizmu nabavljaju na tržištu, činjenica da su muškarci odgovorni za pribavljanje sredstava za život tijekom ženske trudnoće i perioda intenzivne brige o djetetu pridonosi učvršćivanju podjele rada i ideološkog izjednačavanja kućanskog rada sa “ženskim poslom”. Naravno, uzroci ovakve podjele rada unutar obitelji su povijesne, a ne apstraktne teorijske prirode. Stoga je potrebna analiza konkretnih pokušaja rješavanja ranije spomenute kontradikcije vezane uz biološku reprodukciju kako bi se objasnilo zbog čega njihovi ishodi variraju u pogledu podjele rada nužnog za reprodukciju radne snage između obitelji, države i tržišta, ali i kako bi se objasnila podjela rada između žena i muškaraca na sve tri razine.

Ono što pritom svakako treba izbjegići jest izdvajanje spolne podjele rada kao koncepta koji je u stanju samog sebe objasniti, uz teze o vječnim rodnim razlikama odnosno svevremenskoj ženskoj odgovornosti za kućanske ili “ženske” poslove. Marxovim riječima, “(...) sva znanost bila bi suvišna kada bi se vanjski izgled i esencija istraživanih fenomena izravno podudarali” (Marx, 1968: 817, prema Gimenez, 1984: 16). Carol Thomas ističe kako naglašavanje kontinuiteta između rodne podjele rada u različitim društvenim sustavima nije od pomoći pri njezinom razumijevanju – primjerice, kućanski rad je nova kategorija nastala kao proizvod prijelaza iz feudalizma u kapitalizam isto kao i nadnički rad, bez obzira na sličnost između vrste poslova koji žene obavljaju u oba sustava. Dapače, kako pokazuju Sarah Horrell i Jane Humphries (1995) te Johanna Brenner i Barbara Laslett (1989), daleko od toga da je rodna podjela rada pri prijelazu u industrijski kapitalizam jednostavno preuzeta iz feudalnog sustava. Na samom početku uspostavljanja kapitalističkog načina proizvodnje u Engleskoj muška, ženska i dječja radna snaga su bile ravnopravno iskorištavane, u čemu su Marx i Engels vidjeli početak procesa uništenja obitelji radničke klase. No ubrzo se pokazalo da ovakav režim akumulacije nije dugoročno održiv jer dovodi do visoke stope dječjeg mortaliteta, bolesti i problema u trudnoći.

Kao odgovor pojavila se ideologija odvojenih sfera u viktorijanskom razdoblju, zajedno sa stvaranjem protektivne radne legislative i usponom idealna muškog *breadwinnera* što je dovelo do zamjetnog pada participacije žena u radnoj snazi te njihove zaduženosti za kućanski rad (Horrell i Humphries, 1995). Ukratko, rodna podjela rada i ideologija muške dominacije na početku industrijskog kapitalizma nije spontano naslijeđena iz prethodnog sustava, već je aktivno stvorena u cilju osiguravanja reprodukcije radne snage. S druge strane, treba se čuvati funkcionalističkih ideja o tome kako je kapitalizam “stvorio” obitelj kao jedinicu reprodukcije radne snage – kako pokazuju Brenner i Laslett, navedene promjene također su rezultat borbe radničkih obitelji koje su u nekim aspektima ideologije odvojenih sfera i modela muškog *breadwinnera* i same vidjele priliku za poboljšanje vlastitih egzistencijalnih uvjeta.

Navedene povjesne analize perioda uspostavljanja kapitalizma u Engleskoj pokazuju kako je uz materijalističku teoriju rodnih nejednakosti moguće razviti analizu konkretnе spolne podjele rada bez upadanja u zamku jednostranog funkcionalizma ili pozivanja na vječni antagonizam između spolova kao eksplanatorni faktor. Pa ipak, moguće je ustvrditi da je teorija ideologije najmanje razvijeno područje u kontekstu marksističkog feminizma koji se uglavnom fokusirao na objašnjenje materijalne osnove ženske podređenosti. No koliko god takav pristup bio ograničen u odnosu na cjelovito razumijevanje ženskog društvenog položaja, ovi materijalni temelji čine nezaobilaznu osnovu za daljnji rad. Ukoliko redoslijed razvijanja teorije kreće suprotnim smjerom ili od početka spoji te dvije razine analize (suprotno naputku Carol Thomas), pojavit će se rizik ponavljanja grešaka prisutnih u teoriji dualnih sistema.⁶

Stoga je korisno još jednom ponoviti da materijalni temelj ideološke podjele rodnih uloga u kapitalističkom društvu čini njegova osnovna logika – akumulacija kapitala koja određuje uvjete reprodukcije radne snage. Odnos muškaraca i žena posljedica je načina na koje akumulacija kapitala određuje način organizacije reprodukcije onih koji su primorani prodavati svoju radnu snagu, a konkretni oblik tog odnosa se oblikuje kroz konkretnе borbe za uvjete vlastite egzistencije.

6) Primjerice, pokušaj Michèle Barrett da razvije materijalističku teoriju ideologije rodne nejednakosti u knjizi *Women's Oppression Today: Problems in Marxist-Feminist Analysis* kritiziran je zbog althusserijanskog poimanja ideologije i upadanja u zamku teorija dualnih sistema. Za kritiku vidi članak „Rethinking Women's Oppression“ Johanne Brenner i Marie Ramas (*New Left Review* I/144, 1984). Također, vidi zbornik Zillah R. Eisenstein *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism* (Monthly Review Press, New York, 1979) za primjer nastojanja razvijanja socijalističke teorije patrijarhata koja zbog tretiranja patrijarhata kao autonomnog sistema također završava u ahistorijskom poimanju uzroka ženske podređenosti.

Zaključak

U ovom tekstu predstavljen odnos marksizma i feminizma ukazuje na obećavajuću mogućnost stvaranja jedinstvene teorije koja istovremeno obuhvaća i temeljnu logiku kapitalističkog načina proizvodnje i specifične rodne nejednakosti unutar njega, ali i na probleme koji su se pojavili u konkretnom pokušaju takve suradnje. Za nerazumijevanje marksizma i feminizma indikativna je debata o kućanskom radu koja je razotkrila "produktivizam" marksizma, odnosno njegovu nesposobnost da proširi granice analize razvijene u *Kapitalu*. S druge strane, činjenica da marksizam nema gotov recept za analizu rodnih nejednakosti naveo je veliki dio feminističkih teoretičarki da odbace marksizam kao potencijalno koristan za tu svrhu. Poznata metafora Heidi Hartmann o "nesretnom braku" marksizma i feminizma počiva na stavu da je marksizam "slijep na spol" zbog čega je potrebno stvoriti specifično feminističku analizu koja bi se temeljila na teoriji patrijarhata. No takav je pristup rezultirao teorijski neodrživim poimanjem uzroka rodne nejednakosti koji je najveću eksplanatornu težinu dodijelio antagonizmu između muškaraca i žena. Usljedio je period općeg pada popularnosti marksizma i uspona poststrukturalističkih i postmodernih teorija koje su u kontekstu feminizma doprinijele dalnjem udaljavanju od materijalističkog pristupa rodnoj nejednakosti.

Marksističko-feministička teorijska struja, iako marginalizirana, bitna je zbog ustrajanja na izgradnji teorije za razumijevanje ženskog društvenog položaja temeljene na postojećoj marksističkoj teoriji. Budući da se ni marksistički feminism ne može smatrati homogenim područjem, u tekstu su predstavljene samo neke, po mojoj mišljenju najvažnije spoznaje o materijalnim uzrocima ženske podređenosti nastale u okvirima marksističkog feminizma. Njihov je glavni doprinos u proširenju teorije reprodukcije radne snage oslanjajući se na Marxove kasnije rade, te u kritici klasika marksističke tradicije poput Engelsovog *Porijekla porodice* i Bebelove *Žene i socijalizma* koji su se na neadekvatan način bavili pitanjem ženskog društvenog položaja. Marksističke feministkinje ukazuju na cjelinu rada potrebnu za reprodukciju radne snage koja se tek prelaskom na kapitalistički način proizvodnje podijelila na nadnički rad i kućanski rad. Na taj način rješava se pitanje produktivnosti kućanskog rada koje je bilo velika prepreka razvoju marksističko-feminističke teorije: kućanski rad je dio kapitalističkog načina proizvodnje, ali se odvija *izvan* proizvodnog procesa zbog čega on sam ne sudjeluje u procesu stvaranja viška vrijednosti, ali ga omogućuje. Pored toga, uvodi se u feminističkoj teoriji sporan faktor bioloških razlika, odnosno ženskog kapaciteta za trudnoću kao materijalni temelj društvene nejednakosti žena i muškaraca u društvu karakteriziranom

eksploatacijom direktnih proizvođača. U slučaju kapitalističkog sustava, prisvajanje viška vrijednosti kao osnovna pokretačka logika ekonomskog sustava neminovno obilježava žensku radnu snagu znakom inferiornosti, što ujedno i daje (negativan) odgovor na često postavljano pitanje marksističkim feministkinjama o mogućnosti postizanja rodne nejednakosti unutar kapitalizma.

Pa ipak, treba napomenuti da otkrivanje materijalnog temelja rodne nejednakosti u biološkim razlikama i strukturnoj ulozi kućanskog rada u kapitalizmu treba nadopuniti razrađenijom teorijom ideologije kako bi se do kraja objasnili različiti oblici specifične spolne podjele rada koji karakteriziraju kapitalizam. Iako marksistički feminizam daje primat materijalnom temelju ženskog društvenog položaja, to ne znači da nije potrebno osvještavati i boriti se protiv muške dominacije u svim područjima na kojima se ona manifestira, dapače. No ono što je problematično jest postavljanje fokusa na seksizmu odnosno neekonomskim aspektima muške dominacije kao ključnom uzroku rodne nejednakosti, čime se čitav problem svodi isključivo na međuljudsku i psihološku razinu. Na taj način se previdaju strukturalni uvjeti koji omogućavaju seksističko ponašanje i komunikacijske obrasce – kao konkretan primjer može poslužiti pojam diskriminacije koji se u liberalno-feminističkom diskursu najčešće prikazuje kao karakteristika (muških) poslodavaca koji podcjenjuju žene iz vlastitog uvjerenja o njihovoj inferiornosti, zanemarujući pritom logiku proizvodnog sustava u kojem žene predstavljaju manje produktivnu radnu snagu, bez obzira na (ne)progresivnost stavova konkretnog poslodavca.

Marksističko-feministička teorija društvene reprodukcije trebala bi služiti kao neaobilazna smjernica za političko djelovanje ljevice, iako konkretne strategije, naravno, nije moguće stvoriti izravno iz teorije. Ono što je moguće jest kritički sagledati teorijsko i praktično djelovanje ljevice i feminizma tijekom većine 19. i 20. stoljeća iz perspektive koja spaja teoriju proizvodnje i društvene reprodukcije. Takva teorija uvjerljivo pokazuje kako rodna nejednakost čini esencijalni element klasnih odnosa, zbog čega klasične lijeve strategije borbe za rodnu jednakost treba temeljito mijenjati, a izraz “žensko pitanje” ostaviti u ropotarnici povijesti. Ključne teme od praktičnog značaja za feministizam i ljevicu stoga se tiču raspodjele rada nužnog za društvenu reprodukciju imedu obitelji, tržista i države, pa onda i raspodjele između žena i muškaraca na svakoj od tih razina. U cilju postizanja rodne jednakosti i demokratske kontrole nad procesom društvene reprodukcije potrebno je tražiti načine za povezivanje borbe za uvjete vlastite reprodukcije s borbama u sferi proizvodnje.

Literatura

- Armstrong, Hugh i Armstrong, Pat, „Beyond Sexless Class and Classless Sex: Towards Feminist Marxism”, u: *Studies in Political Economy* 10, 1983., str. 7-43.
- Arruzza, Cinzia, *Dangerous Liaisons: The marriages and divorces of Marxism and Feminism*, Merlin Press, Pontypool, Wales, 2013.
- Barrett, Michèle, *Women's Oppression Today: Problems in Marxist-Feminist Analysis*, Verso, London, 1980.
- Brenner, Johanna i Laslett, Barbara, „Gender and Social Reproduction: Historical Perspectives”, u: *Annual Review of Sociology* 15, 1989., str. 381-404.
- Brenner, Johanna i Ramas, Maria, „Rethinking Women's Oppression”, u: *New Left Review* I/144, 1984., URL: <http://newleftreview.org/I/144/johanna-brenner-maria-ramas-rethinking-women-s-oppression> (11.11.2013.)
- Brenner Mark i Luce, Stephanie, „Women and Class: What Has Happened in Forty Years?”, u: *Monthly Review* 58, 2006., URL=<http://monthlyreview.org/2006/07/01/women-and-class-what-has-happened-in-forty-years/> (15.2.2014.)
- Dalla Costa, Mariarosa i Jones, Selma, *Women and the Subversion of the Community*, Brooklyn Petroleuse Press, Brooklyn, 1971.
- Delphy, Christine, *The Main Enemy*, Women's Research and Resource Centre, London, 1980.
- Engels, Friedrich, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Bryceson, Deborah F. i Vuorela, Ulla, „Outside the Domestic Labor Debate: Toward a Theory of Modes of Human Reproduction”, u: *Review of Radical Political Economics*, 16 (2/3), 1984., str. 137-166.
- Ferguson, Sue „Building on the Strengths of the Socialist Feminist Tradition”, u: *Critical Sociology*, 25 (1), 1999., str. 1-15.
- Ferguson, Susan, „Canadian Contributions to Social Reproduction Feminism, Race and Embodied Labor”, u: *Race, Gender & Class*, 15 (1-2), 2008., str. 42-57.
- Ferguson, Susan i McNally, David, „Capital, Labour-Power, and Gender-Relations: Introduction to the Historical Materialism Edition of 'Marxism and the Oppression of Women'”, u: Vogel, Lise (2014) *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*, Haymarket Books, Chicago, 2014.
- Fine, Ben, *Women's Employment and the Capitalist Family: Towards a Political Economy of Gender and Labour Markets*, Routledge, London, 1992.
- Fraser, Nancy, „Feminism, capitalism and the cunning of history”, u: New Left Review (56), 2009., URL: <http://newleftreview.org/II/56/nancy-fraser-feminism-capitalism-and-the-cunning-of-history> (10.2.2012.)
- Gardiner, Jean, „Women's Domestic Labour”, u: *New Left Review* I/89, str. 47-58., 1975., URL: <http://newleftreview.org/I/89/jean-gardiner-women-s-domestic-labour> (11.11.2013.)
- Gimenez, Martha E., „Marxism and Class, Gender and Race: Rethinking the Trilogy”, u: RACE, GENDER & CLASS, 8 (2), 2001., str. 23-33, URL: <http://www.colorado.edu/Sociology/gimenez/work/cgr.html> (10.2.2014.)
- Gimenez, Martha E., „Capitalism and the Oppression of Women: Marx revisited”, u: *Science & Society*, 60 (1), 2005., str. 11-32.
- Gimenez, Martha E., „What's material about materialist feminism?”, u: Radical Philosophy (101), 2000., URL: <http://www.colorado.edu/Sociology/gimenez/work/rphil.html> (10.2.2014.)

- Goldman, Wendy Z., *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy & Social Life 1917-1936*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- Hartmann, Heidi, „The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a more Progressive Union”, u: Sargent, Lydia (ur.), *Women and Revolution, South End Press*, Boston, 1981., str. 91-107.
- Hennessy, Rosemary, i Ingraham, Chrys, (ur.), *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference, and Women's Lives*, Routledge, London, 1997.
- Holmstrom, Nancy, *The Socialist Feminist Project: A Contemporary Reader in Theory and Politics*, Monthly Review Press, New York, 2002.
- Horrell, Sarah i Humphries, Jane, „Women's Labour Force Participation and the Transition to the Male-Breadwinner Family, 1790-1865”, u: *The Economic History Review*, New Series, 48 (1), 1995., str. 89-117.
- Jackson, Stevi, „Marxism and Feminism”, u: Gamble, Andrew; Marsh, David; Tant, Tony (ur.), *Marxism and Social Science*, University of Illinois Press, Chicago, 1999.
- Kruks, Sonia, Rapp, Rayna i Young, Marilyn B., (ur.), *Promissory Notes: Women in the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, New York, 1989.
- Lebowitz, Michael A., *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Luxton, Meg i Sangster, Joan, „Feminism, co-optation and the problems of amnesia: a response to Nancy Fraser”, *Socialist Register* (49), 2013., URL: <http://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/18822> (12.10.2013.)
- Marx, Karl, *Kapital*, Prosveta, Beograd, 1978.
- Molyneux, Maxine, „Beyond the Domestic Labour Debate”, u: *New Left Review* I/116., 1979., URL: <http://newleftreview.org/I/116/maxine-molyneux-beyond-the-domestic-labour-debate> (10.11.2013.)
- Pollert, Anna, „Gender and Class Revisited or the Poverty of 'Patriarchy'”, u: *Sociology* 30 (4), 1996.str. 639-659.
- Seccombe, Wally, „The Housewife and Her Labour under Capitalism”, u: *New Left Review* I/83., 1974., URL: <http://newleftreview.org/I/83/wally-seccombe-the-housewife-and-her-labour-under-capitalism> (11.11.2013.)
- Smith, Paul, „Domestic Labour and Marx's Theory of Value”, u: Kuhn, Anette i Wolpe, Ann Marie (ur.), *Feminism and Materialism*, Routledge, Boston, 1978.,
- Thomas, Carol, *Domestic labour and the capitalist mode of production: a theoretical and historical analysis*, Doktorska disertacija, University of Warwick, 1987., URL: <http://wrap.warwick.ac.uk/36690/> (28.1.2014.)
- Townshend, Jules, *The Politics of Marxism: the Critical Debates*, Leicester University Press, Leicester, 1996.
- Vogel, Lise, „Domestic Labour Debate”, u: *Historical Materialism* (16), Koninklijke Brill NV, Leiden, 2008., URL: <http://www.inkrit.de/hkwm-int/aricles/domestic%20labour%20debate.pdf> (10.2.2014.)
- Vogel, Lise, *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*, Haymarket Books, Chicago, 2014.

Zajedničko upravljanje kao princip socijalističkog guvermentaliteta

Danijela Dolenec

U ovom radu, koji predstavlja dio tekućih istraživanja¹ principa socijalističkog guvermentaliteta na temelju kritičkog usvajanja uvida Elinor Ostrom (1990) i Branka Horvata (1969, 1983) u kontekstu suvremene teorije i prakse upravljanja zajedničkim dobrima, razmotrit će istovremeno koncepte vlasništva i upravljanja, u svrhu predlaganja teorije zajedničkog (*commons theory*) kao oslonca za razvijanje principa upravljanja socijalističkom državom i privredom.

Za Foucaulta (2008), guvernetalitet² se odnosi na tehnike i procedure putem kojih se upravlja pojedincima i stanovništvom. Guvernetalitet obuhvaća idejnu i praktičku komponentu, određujući diskurzivno polje koje proizvodi racionalizaciju moći, ali i specifične oblike intervencija poput institucija i pravnih formi koje upravljaju subjektima i objektima unutar zadane političke racionalnosti (Lemke 2001). Ključni uvid koji preuzimam od Foucaulta jest taj da socijalizam posjeduje političku racionalnost, ali mu nedostaje praktički kapacitet za proizvodnju institucija u kojima bi se ta racionalnost utjelovila: “ono što [socijalizam] doista treba je odrediti za sebe načine djelovanja i načine upravljanja” (2008: 94). Ako je ekonomija “polje društveno reguliranih praksi”, trenutni je kapitalistički sustav, poput bilo kojeg drugog ekonomskog poretka, historijski otvoren fenomen koji se može politički mijenjati (Lemke 2001: 193–194). Počevši od te premise, formuliranje principa guvernetaliteta koji mogu proizvesti socijalističke institucije pojavljuje se kao središnja zadaća suvremene ljevice.

1) Dolenec i Žitko (u pripremi), „Exploring Commons Theory for Principles of a Socialist Governmentality“, *Review of Radical Political Economics*

2) Iako smo se odlučili za uporabu Foucaultova koncepta guvernetaliteta svjesni smo kritika po kojima je Foucault ispaо ţrtva „diskretnog ţarma ekonomskog liberalizma“ (Behrent, 2009), naizgled prihvatajući Hayekovo razumijevanje tržišta kao „superiornog procesora informacija“ (Mirowski, 2013). Nasuprot tome, teorija koju razvijam sa Žitkom ovisi o plauzibilnosti teze po kojoj intendirana kolektivna akcija (Williamson, 1991), za razliku od spontane, polučuje efikasne i pravedne ishode.

U tom pogledu, prvi je korak uključiti se u razradu institucija koje bi utjelovile ciljeve ljevice, dok je drugi vezan uz otpor nekritickoj usredotočenosti na zajedničko vlasništvo kao na središnju institucionalnu inovaciju socijalističkog projekta. Ne treba čuditi što se takva usredotočenost često javlja ako uzmemu u obzir naglašenost privatnog vlasništva kao ključne kapitalističke institucije i rašireno teorijsko zagovaranje zajedničkog ili javnog vlasništva na ljevici. Primjerice, Linebaugh vidi zajednička dobra (*the commons*) kao teoriju "koja polaže svo vlasništvo u ruke zajednice". Slično tomu, na londonskoj konferenciji organiziranoj u povodu Badiouove "komunističke hipoteze", naglašeno je kako bi u istinski emancipiranom društvu sve trebalo biti u zajedničkom vlasništvu. Na liniji s teorijskim zazivanjem zajedničkog vlasništva, mnoge lijeve političke borbe usmjerene su prema borbi protiv privatizacije, uz zahtjev da ključna socijalna infrastruktura poput obrazovanja ili zdravstva ostane u javnom vlasništvu.

Drugim riječima, koncept zajedničkog često se upotrebljava da bi se sačuvao *status quo* nasuprot trenutne neoliberalne ofenzive. Iako su te borbe hvalevrijedne, isključivi ostanak na tom terenu može značiti ulazak u potencijalnu zamku. U tom se kontekstu lijeva politika čini konzervativnom u mjeri u kojoj je usredotočena na očuvanje postojećeg stanja, dok su neoliberalne preskripcije predstavljene kao nositeljice modernizacije i inovacije u dinamičnom svijetu koji se neprestano mijenja. Jednako je tako zabrinjavajuće vidjeti na ljevici zagovaranje određenih politika bez obraćanja pažnje na postojeća ograničenja, što često rezultira političkom irelevantnošću.

Umjesto toga, potaknuti Foucaultovim konceptom guverntamentaliteta, moramo raditi na sjedinjavanju tehnika upravljanja i socijalističkih motiva i ciljeva. Dolazak do te točke zahtjeva prihvatanje dijela dijagnosticiranih ograničenja na način na koji su prikazana unutar *mainstream* javnog diskursa - ali i ukazivanje na različite uzroke i rješenja te reinterpretaciju određenih aspekata društvene stvarnosti kako bismo ohrabrili političko djelovanje prema socijalističkim ciljevima. Trenutna situacija jasno pokazuje da pogoršavanje životnih uvjeta neće samo po sebi dovesti ljudе na ulice i omogućiti političku promjenu. Objektivne okolnosti, ma koliko god bile nepravedne, ne mogu same od sebe pokrenuti kolektivnu političku akciju (Dolenec 2012).

Kolektivnom djelovanju prethodi učinkovita simbolička reprezentacija (Weininger 2005), ili u Bourdieuovim terminima, artikulacija od strane političkog aktera koji će iznova protumačiti stvarnost kao neodrživu i ponuditi smjer promjene. Tako se može otvoriti prostor za političku promjenu, kako smo imali prilike vidjeti od početka ekonomске krize 2008. godine. Novi je okvir za dijagnozu sadašnjeg trenutka nezaustavljivo zadobio snagu: duboko nezadovoljni

s kapitalizmom i predstavnicičkom demokracijom, odbacili smo političku poruku tačerizma (*There is no alternative*). Ta energija ispunja *commons* pokret koji predstavlja ostvarivu alternativu postajećim načinima proizvodnje i upravljanja.

Zajedničko kao mjesto otpora

Zajedničko je, kako naglašava Ugo Mattei, nastalo iz otpora, u naporu da se ograniče domene tržišta i države koje su sve učestalije reinterpretirane kao izvori nepravde. To je razlog zbog kojeg svjedočimo nastanku tolikih društvenih pokreta diljem svijeta u kontekstu eksplozije politika osporavanja koje dovode u pitanje *status quo*. Iako neki protesti nisu iznjedrili alternativne vizije društva, mnogi su postali mrijestilišta različitih procesa stvaranja zajedničkog. Kada se okupira sveučilište ili kada građanski plenumi nastanu uslijed uličnih nemira, nove se organizacije formiraju na temelju egalitarnih društvenih odnosa i direktnodemokratskih principa. Kada su uspješni u ustanovljavanju održive organizacije i strukture, oni postaju politički iskaz živih alternativa postajećem stanju koji emancipiraju svoje sudionike i inspiriraju širu javnost. U tom su pogledu *commons* pokreti dvostruko važni: oni proizvode nove društvene subjekte i, jednako tako, nebrojene institucionalne inovacije i nove organizacijske oblike. I dok se obično drži da otpor ima destruktivan karakter – *commons* pokret predstavlja praksu transformacije otpora u progresivni društveni režim.

Upravljanje i vlasništvo nad zajedničkim

Ipak, nema sumnje da zajedničko nije inherentno suprotstavljenio kapitalističkim proizvodnim odnosima – veoma često ono funkcionira kao komplementarna domena bez dovođenja u pitanje postajećeg stanja. Primjerice, možemo imati stotine tvornica u radničkom vlasništvu, ali dok god djeluju unutar logike kapitalističke proizvodnje nećemo razviti transformativnu društvenu promjenu prema radikalnoj egalitarnoj demokraciji.

To je razlog zbog kojeg kritička konceptacija zajedničkog mora eksplisitno adresirati ciljeve socijalističkog guvernmentaliteta. Upravo u tom pothvatu radovi Ostrom i Horvata predstavljaju produktivnu ishodišnu točku. Oboje su, u tom pogledu, prije svega zainteresirani za principe upravljanja prije nego za forme vlasništva. Nadalje, dok je Ostrom važna za promišljanje ključnih principa upravljanja zajedničkim dobrima, Horvat je neizostavan dio tog procesa u mjeri u kojoj Ostrom nije dovela u pitanje temeljnu logiku kapitalizma. Stoga je u konačnici potencijal za društvenu promjenu u njezinoj konceptiji zajedničkog ograničen. Slijedeći tipološko razlikovanje afirmativnih i transformativnih borbi koje je razvila Fraser (2003), možemo reći da konceptacija zajedničkog kod Ostrom ponajviše nadahnjuje afirmativne borbe koje su usmjerene na uklanjanje

nekih nepoželjnih posljedica kapitalističkog načina proizvodnje bez zahvaćanja temeljne strukture.

Zajedničko je neizostavno vezano uz dva principa – vlasništvo i upravljanje. Oba su ključna ako smo zainteresirani za preoblikovanje naših institucija prema socijalističkim principima na način da povećavaju društvenu moć i proširuju područje slobode i jednakosti. S druge strane, zajedničko se navodi kao alternativni princip privatnom vlasništvu. Zajedničko ne predstavlja ničije vlasništvo, nego radije društveni resurs kojim upravlja zajednica. Pitanje vlasništva je važno zbog prava odlučivanja. Jednom kada privatiziramo autoceste, infrastrukturu, kazališta ili sveučilišta odričemo se mjesta za stolom za kojim se donose odluke o tome kako se i u čijem interesu neki resurs ili imovina koristi. Iako kratkoročno privlačno zbog početnih profita koji se slijevaju u državni proračun, prepustanje osnovne društvene infrastrukture poput kulturnih, obrazovnih ili zdravstvenih institucija logici profita privatnih investitora dugoročno podriva njihovu logiku i svrhu. Ukratko, oslanjamо se na zajedničko da bismo razvili otpor prema privatizacijskim procesima, što je važan dio borbe, ali ni izdaleka dovoljan.

Zašto su borbe oko pitanja vlasništva nedovoljne

Hess i Ostrom (2007) izrijekom navode da zajednička dobra moramo razlikovati od posebnih oblika vlasničkih prava. U svojim radovima Ostrom je nastojala identificirati ključne principe uspješnog kolektivnog djelovanja, odnosno principe održivog i ravnopravnog upravljanja s naglaskom na lokalne potrebe i težnjom da se oni koji su pogodjeni određenim poretkom, stvarajući ga, sudjeluju u njemu.

Da bi kolektivno djelovanje donijelo održive i ravnopravne ishode potrebno je da ono bude duboko demokratsko, oslonjeno na samoorganizaciju i temeljeno na principu supsidijarnosti. Drugim riječima, teorija koju nudi Ostrom (1990) je pokušaj određenja središnjih utemeljiteljskih principa uspješnog kolektivnog djelovanja koje možemo čitati kao pomak u konceptualizaciji socijalističkog guvernnentaliteta u smislu određivanja principa na kojima se može utemeljiti socijalistička država i ekonomija.

Horvat je također tvrdio da su normativna rješenja pitanja vlasništva nedovoljna. Klasna društva nisu nastala iz individualnog privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju nego iz klasne kontrole sredstava za proizvodnju (ibid.). Kako je veoma brzo postalo jasno u slučaju Jugoslavije, ukidanje privatnog vlasništva nije automatski uklonilo i klasno društvo. Izvor klasne kontrole i hijerarhiјe bila je država, dok je samoupravljanje predstavljalo pokušaj ukidanja birokratske klasne kontrole nad sredstvima za proizvodnju. U

pokušaju razrade socijalističkog guvernmentaliteta ključna se inovacija sastoji u oblikovanju principa demokratskog upravljanja koji bi onemogućili formiranje klasne kontrole i hijerarhije. Brown (1995) ukazuje na isti problem kada naglašava da dominacija kapitalističkih odnosa ne može biti dovedena u pitanje na razini distribucije, ma kako egalitarna ona bila.

U zagovaranju usredotočenosti na upravljanje, umjesto na režime vlasništva, pokušavamo odvući pažnju s pitanja distribucije natrag na pitanja demokratizacije moći. Neke od koncepcija zajedničkog su na liniji s fokusom na guvernmentalitet umjesto na režime vlasništva (e.g. Mattei 2012). Za De Angelisa (2012), zajedničko predstavlja sredstvo potraživanja vlasništva nad – društvenim i biološkim – uvjetima potrebnim za život i njegovu reprodukciju. Na isti način Helfrich and Bollier (2012) konceptualiziraju zajedničko kao zahtjev za efektivnom društvenom kontrolom nad resursima. Drugim riječima, tek u neposrednom sukobu s državom se javna dobra transformiraju u zajednička (Harvey 2012). Naprimjer, javni je prostor uglavnom prostor pod državnom kontrolom, nedostupan svim društvenim akterima. On postaje zajednički prostor kroz političko osporavanje kao što su okupacije gradskih trgova Syntagme, Gezija ili Tahrira.

Stoga, iako je važno djelovati protiv trenutno sveprisutnih privatizacija i ograđivanja javnih dobara, naš fokus ne treba biti na očuvanju postojećeg stanja državne kontrole društvene reprodukcije, nego na proširenju demokratske moći nad što je moguće više domena društvenog života. Kada učinkovita demokratska kontrola nedostaje, centralizirana državna kontrola je izložena prijetnji instrumentalizacije državnih institucija i drugim oblicima korupcije. Iako nominalno javni, mnogi resursi se u tom slučaju privode svrsi za partikularni – politički ili poslovni – interes. Jednom kada shvatimo taj mehanizam možemo slijediti Horvata, za koga kapitalizam i etatizam predstavljaju podjednako neprihvatljive političke oblike, u izgradnji emancipiranog društva. Kada smo to ustanovili, možemo zagovarati upravljanje ključnom infrastrukturom i uslugama kao zajedničkim dobrima. U opreci spram javnih dobara koja mogu biti upotrijebljena u svrhu ostvarivanja interesa elita, zajednička dobra predstavljaju društvene entitete nad kojima postoji efektivna društvena kontrola načina i svrhe upravljanja. Na taj smo način, ne samo elaborirali kritiku *statusa quo* državnih i kapitalističkih odnosa, nego i pripremili teren za razradu alternativnih principa organiziranja naših zajednica.

Literatura

- Badiou, Alain, „The Communist Hypothesis“, u: *New Left Review*, 49: 29-42, 2008.
- Behrent, Michael, „Liberalism without humanism: Foucault and the free market creed“, u: *Modern Intellectual History*, 6: 539-568, 2009.
- Bourdieu, Pierre, „What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups“, u: *Berkeley Journal of Sociology* (32): 1-17, 1987.
- Brown, Wendy, *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, Princeton University Press, Princeton, 1995.
- De Angelis, Massimo, „Crisis, Capitalism and Cooperation: Does Capital Need a Commons Fix?“ u: Bollier D. I Helfrich S., (ur.), *In The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State*, 184-192, The Commons Strategies Group, Amherst, 2012.
- Dolenec, Danijela, „The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: a Failure of Representative Democracy?“, *Croatian Political Science Review*, 49(5): 69-88, 2012.
- Foucault, Michel, *The Birth of Biopolitics*, Palgrave MacMillan, London, 2008.
- Fraser, Nancy, „Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition and Participation“, u: Fraser, N. i Honneth, A., (ur.), *Redistribution or Recognition: A Political-Philosophical Exchange*, Verso, London, 2003.
- Harvey, David, *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, Verso, London, 2012.
- Hess, Charlotte and Ostrom, Elinor, *Understanding Knowledge as a Commons*, The MIT Press, Cambridge/London, 2007.
- Horvat, Branko, *Ogled o jugoslavenskom društvu*, Mladost, Zagreb, 1969.
- Horvat, Branko, *The Political Economy of Socialism*, M. E. Sharpe, Amonk, 1983.
- Lemke, Thomas, „The birth of biopolitics: Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality“, u: *Economy and Society*. 30 (2): 190-207, 2001.
- Linebaugh, Peter, *The Magna Carta Manifesto*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 2008.
- Mattei, Ugo, „First Thoughts for a Phenomenology of the Commons“, u: Bollier, D. I Helfrich, S., (ur.), *In The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State*, 37-45, The Commons Strategies Group, Amherst, 2012,
- Mirowski, Philip, *Never Let a Serious Crisis go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, Verso, London, 2013.
- Ostrom, Elinor, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Weininger, Elliot B., „Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis“, u: Wright, Eric Olin, (ur.), *Approaches to Class Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Williamson, Oliver E., "Economic Institutions: Spontaneous and Intentional Governance", *Journal of Law, Economics, & Organization*, 7: 159-187., 1991

Civilno društvo i politički rad na ljevici

Tomislav Medak

Strukturni problemi ljevice u retrospektivi

Posljednjih godina u više prilika mogli smo čuti oštре kritike, dapače osude lijevih ili lijevo-liberalnih organizacija civilnog društva zbog njihove uloge u procesima društvene transformacije u Hrvatskoj u protekla dva-tri desetljeća. Riječ je o sudovima koji su djelomično točni, ali i djelomično krivi. Točni su utoliko što točno detektiraju strukturalna ograničenja djelovanja unutar okvira civilnog društva, krivi su jer uklanjaju iz vidika specifičnu historijsku institucionalnu genezu te strukturne pozicije unutar hrvatskog konteksta.

Te kritike glase približno ovako: inicijative i organizacije civilnog društva iz perioda 1990-ih i pogotovo 2000-ih legitimirale su proces implementacije liberalnih reformi (tzv. liberalizacije i demokratizacije) koje sada kada su dovršene i kada su konačno dosegle standard liberalnog proceduralizma prikrivaju i potpomažu dominaciju kapitalizma nad društvom. Organizacije civilnog društva, okupirane prvočno problemima ratnog nasilja, etničkih sukoba i nacionalizma, ostale su u procesu normalizacije fiksirane na izopćenja naše lokalne tajkunske, ortačke i korumpirane inačice kapitalizma, dok su posve slijepi na nasilan i izopačen karakter kapitalizma kao načina proizvodnje temeljenog općenito na izvlaštenju i izrabljivanju, ali i na specifičnu povezanost neutralne vladavine prava i autonomije institucija s logikom impersonalne dominacije kapitala. Naposljetku pomogle su u porođajnim mukama u procesu zamjene lokalne kriminalne klase kapitalista manje individualnim, impersonalnijim i civiliziranjim oblicima međunarodnog korporativnog i finansijskog kapitala, pomažući pritom kompradorskoj buržoaziji koja radi za strani interes da istisne ortačku nacionalističku buržoaziju koja je na svojim plećima iznijela rad primitivne akumulacije ranih devedesetih.

Ove optužbe imaju za svrhu poljuljati iluzije o bespogovorno meliorističkoj ulozi civilnog društva i zaoštiti ideoološke razlike između pozicija na ljevici. One točno detektiraju limitacije i prevladavajući način razmišljanja u civilnom

društvu. Pozicija civilnog društva u liberalno-kapitalističkom uređenju određena je strukturnom “podjelom rada” između tri sektora društva,¹ pri čemu je domet djelovanja civilnog društva diktiran i omeden tržistem (tj. kapitalom) i državom (tj. institucionalnim aparatom koji mora osigurati uvjetne reprodukcije kapitala da bi mogao računati na poreze potrebne za održavanje društvenih funkcija). Što god civilno društvo može postići na sistemskoj razini moguće je samo uz njihovo dopuštenje. Stoga civilno društvo kao takvo nije u strukturnoj poziciji da mijenja društveno uređenje, već da unutar njegovih zadatosti služi kao korektiv i strukturno apsorbira njegove probleme i proturječja, dakle potencijalno retardira promjenu.

Međutim, one grijese u razumijevanju specifične historijske evolucije liberalizma² u Hrvatskoj kao matrice unutar koje je danas smješten ovdašnji politički, institucionalni i ekonomski sistem. Fokusirajući se jednostrano na uvjetovanosti civilnog društva u strukturnoj “podjeli rada”, previđamo specifično hrvatsku genezu političkog i ekonomskog liberalizma u Hrvatskoj. A ta specifičnost je sljedeća: liberalni kapitalizam bio je sastavni dio nacionalističkog programa od njegovih početaka. Ideološka i politička podloga transformacije i privatizacije proizvodnog sektora bila je ista ona koja je državu reducirala na formu monoetničke nacionalne države.

Korijene tog spoja treba tražiti u kasno-jugoslavenskom razdoblju – u razdoblju kada su se pod uvjetima tvrdokorne ekonomske krize, koja je započela još kasnih 60-ih i ranih 70-ih, razlike u privrednim i redistributivnim interesima pojedinačnih republika zaoštire, a opći osjećaj nezadovoljstva ekonomskim i političkim sistemom postao široko rasprostranjen u društvu i javnom diskursu. Pred kraj 80-ih, pogotovo nakon sloma programa strukturnih prilagodbi vlade Ante Markovića i na vrhuncu uzavrelih nacionalističkih osjećaja, prevladavalo je mišljenje da jugoslavenski socijalni i ekonomski model propao. Dakle, na razini legitimacije društvenog sistema, rezigniranost krizom jugoslavenskog socijalnog modela pripremila je teren za pristanak širokih segmenata društva na otrovnu smjesu nacionalizma i kapitalizma. Kao drugo, na razini ustrojstva društvenog sistema, ekonomska kriza sistema učinila je ideju slobodnog tržista i razjedinjenja zajedničke privrede plauzibilnom. I u toj situaciji hrvatski nacionalisti su ponudili jednostavan izlaz iz te dvostrukе krize.

1) O ograničenoj poziciji civilnog društva unutar te “podjele rada” u kapitalizmu i njenoj historijskoj genezi vidi Ellen Meiksins Wood, “The Uses and Abuses of Civil Society”, *Socialist Register*, vol. 26, 1990, str. 60-84.

2) U kontekstu diskusije o istodobnoj relativnoj uvjetovanosti i relativnoj autonomiji društvenih institucija od ekonomskih procesa, te nužnosti historijske analize endogenog razvoja institucionalnih formi za njihovo razumijevanje, vidi pojam genetske strukturacije kod Nicosia Poulantzasa (“Marxist Examination of the Contemporary State”, *The Poulantzas Reader*, Verso, London/New York, 2008., str. 25-46).

No, ključno je uvidjeti sljedeće: povijesni akteri koji će nedugo zatim transformirati nacionalizam i slobodno tržiste u rat i akumulaciju izvlaštenjem pozivat će se - naspram jugoslavenskog modela - na politički i ekonomski liberalizam i, dapače, u trenutku kad dođu na vlast postaviti njegove pravne i institucionalne temelje. Štoviše, njihovi vlastiti činovi će paradoksalno pasti na testu tih liberalnih standarda kojima su sami postavili temelje. Tu kontradikciju prije nekoliko godina detektirat će i Andrija Hebrang čudeći se nad činjenicom da oni koji su stvarali hrvatsku državu sada bivaju kriminalizirani prema pravnom standardu te države.

Međutim, liberalizam koji je dakle bio sastavni dio njihovog nacionalističkog programa nije se tu našao zbog komplementarnosti s njihovom nationalističkom ideologijom. Već naprotiv, zbog toga što je on bio standardni dio reformističkih narativa u kasnom jugoslavenskom razdoblju, dio napora onih koji su u jednom dijelu očajnički i neuspješno tragali za reformskim alternativama pukom prelaska na kapitalizam, ne bi li sačuvali barem neke pozitivne značajke jugoslavenskog ekonomskog i socijalnog modela. Nacionalisti su prigrli liberalizam upravo zato što je on već bio duboko usaćen u popularni imaginarij o evoluciji postojećeg društvenog sistema. Nacionalistima se diskurs prava pokazao pogodnim pri uspinjanju na vlast i provedbi nationalističkog programa.

Liberalizam je stoga više od tek opozicijskog projekta progresivaca 90-ih i profesionalnih elita 00-ih koji su ga uspjeli učiniti dominantnim u trenutku kada su nationalisti i njihovi ortaci ispali iz igre. Njegovi temelji postavljeni su bitno ranije, u periodu jugoslavenskog raspada. Za nacionaliste je imao legitimacijsko-instrumentalnu vrijednost, a u današnjem obliku realizirao se tek nakon "normalizacije" kapitalizma za čije stabilno funkcioniranje je potrebna (povremena) uračunljivost pravnog sistema.

Iz te perspektive intelektualni je dug ljevice da ponudi fundirano historijsko objašnjenje jugoslavenskog raspada iz perspektive ekomske krize, socijalnog raslojavanja, međunarodnog ekonomskog okruženja i krize unutarnjeg političkog sistema te da razdvoji racionalnu jezgru razvoja građanskih i socijalnih prava koja datira još iz jugoslavenskog perioda od njihovih korporativističko-nacionalističkih prisvajanja kroz period devedesetih.

Taj rad razdvajanja vjerojatno će trebati uzeti u obzir i druge faktore koji su doveli do trajne slabosti ljevice od devedesetih naovamo. Izdvojio bih samo nekoliko njih koji će imati značaj u kasnijoj raspravi. Prvi faktor je evidentno napuštanje jugoslavenskog socijalnog i ekonomskog modela od strane Saveza komunista. U situaciji defanzive pred procesima raspada i uspona nacionalista, hrvatski komunisti su posve abdicirali, prepustajući politički teritorij

nacionalistima. Ako se mogu tješiti da je abdikacija rezultirala mirnom političkom tranzicijom, rezultirala je i unutarnjim i vanjskim ratom. Drugi važan faktor je nacionalističko razaranje relativno progresivnog društveno-institucionalnog okvira koji je uspostavljen u Jugoslaviji. U 90-ima je uvelike ostao pošteđen samo socijalni sistem jer je imao ulogu amortizacije štetne socijalne posljedice nacionalističke i kapitalističke ofenzive. Možemo stoga zaključiti da je ljevica u 90-e ušla kako bez političke organizacije tako i bez institucionalnih resursa.

Dakle, da sumiram, ograničavajući uvjeti pod kojima se ljevica u 90-ima morala regrupirati i djelovati uključivali su: urušavanje legitimacije za antikapitalistički socijalistički projekt kako od širokih segmenata društva tako i od vladajućih tehnokratskih elita, transformacija društvenog vlasništva, odustajanje od modela multietničkog društva kakvo je karakteriziralo Jugoslaviju, rat koji je uslijedio, unutarnji poraz političke organizacije ljevice i razaranje njene institucionalne baze. Svedena na nekolicinu sindikata koji su nagrizani političkim konvertitstvom, izostankom solidarnosti s otpuštanim srpskim radništvom i inicijalnim nesnaženjem; rijetke akademske, najčešće humanističke institucije pod vječnom opsadom nacionalističkih aspiranata; te nekoliko alternativnih medija - svedena na tih nekoliko slabih oslonaca, ljevica nije imala drugih opcija nego da preživi izvan države, tržišta i partije. To je postavilo jasne granice na rad ljevice koja se morala smjestiti unutar toleriranog prostora civilnog društva. Ljevica je preživljavala kao marginalna, opozicijska, antipopulistička i modernistička. Usredotočena na forme socijalnog isključivanja uslijed rata i privatizacije, nastavljajući rad razorenih progresivnih institucija društva. Svedena na politiku apeliranja i nesigurno preživljavanje i rad. Vratimo li se na kritike upućene civilnom društvu na ljevici od kojih sam krenuo - svi ovi historijski faktori ne apsolviraju je strukturnog dijela te kritike, ona se jest smjestila unutar granica koje su tolerirale država i tržište, pogotovo nakon 2000. godine, ali oni također ukazuju gdje je kontinuitet strukturalnih prepreka radu na ljevici i danas. Okrenimo se onda dakle današnjem trenutku.

Strukturni problemi ljevice unutar granica civilnog društva danas

Štošta se promijenilo od kasnih 90-ih. Dogodilo se širenje i prihvatanje antisistemske analize i nekoliko progresivnih masovnih pokreta širokih razmjera - kao što su blokade fakultetâ, Pravo na grad, Srđe naš! itd. Nadalje, institucionalni krajolik, pogotovo javni mediji i sindikati, postupno su se otvorili za pozicije i aktiviste ljevice. U posvemašnjoj krizi medija, nastali su i neki ljevičarski mediji. Neki na ljevici pokušavaju prodrijeti u strukture postojećih stranaka, a neki razmišljaju da uđu u izbornu političku borbu s novim strankama. Grade se

paralelne strukture institucijama sistema koji bi trebali osigurati održivost rada ljevice. Ali za mnoge na ljevici civilno društvo ostaje objektivni okvir unutar kojeg će morati organizirati svoj politički rad u doglednoj budućnosti.

Uz pretpostavku da želimo, koliko je to moguće, zaobići strukturno zacrtana ograničenja djelovanja kroz civilno društvo - koje je, dakle, s jedne strane omeđeno državom, a s druge kapitalom - u ostatku izlaganja fokusirat ću se detaljnije na praktične izazove koji proizlaze iz tih objektivnih ograničenja u ovom trenutku u hrvatskom kontekstu. Riječ je o izazovima koji su vezani uz pitanje organizacijske forme, uvjeta rada, operativne dinamike, medijske politike i naponsljetu šireg skupa strategija koje su potrebne da bi nas pomakle iz defanzive u kojoj se ljevica i dalje nalazi.

a) deficit organizacijske forme

Samoorganizacija u formi inicijative ili udruge građana dopušta puno manevarskog prostora. Odgovorni smo primarno vlastitim ciljevima i suputnicama. Relativno je malo uvjetovanja koje nameće institucionalni okvir, relativno je malo raznorodnih interesa koje treba uskladiti. Kolektivno djelovanje može se organizirati na brzinu, bez složenog i često sporog procesa deliberacije i balansiranja suprotstavljenih pozicija. Međutim, ta taktička okretnost ima svoju cijenu. Nevelika unutarnja institucionalna ograničenja i nedostatak potencijalno paralizirajućeg širokog članstva proporcionalne su slaboj moći utjecaja organizacija civilnog društva na kontekst i nedostatku širih društvenih snaga koje bi bile vezane uz organizaciju - dakle baza koja bi poduprla i proširila njene političke aktivnosti.

U tom pogledu organizacije civilnog društva su suprotnost sindikatima. Dok je sposobnost sindikata da reagiraju često usporena činjenicom da djelovanje iziskuje koordinaciju sa sindikalnom bazom, jednom kada je akcija dogovorena ona može računati na relativno široko sindikalno sudjelovanje i ima veće izglede za uspjeh. Govorim, dakako, o strukturnim mogućnostima, o činjenici da sindikati imaju kritičnu masu i da se nalaze na strukturnoj poziciji gdje mogu paralizirati funkciranje svakodnevnice, ali sindikalna zbilja je ipak često nalik zbilji civilnog društva. Zbog deindustrializacije, fleksibilizacije radnih odnosa, osipanja članstva, sektorализacije sindikalnog djelovanja, nespremnosti na konfrontaciju i neprijateljskog stava medija, sindikati imaju *de facto* vrlo ograničen manevarski prostor. Iako mogu pregovarati o materijalnim pravima svog članstva, rijetko imaju pravne mogućnosti, mandat i strategiju kako nadići horizont neposrednih interesa članstva. Važnost borbe za nadnlice i bolje radno zakonodavstvo ne može se dovoljno naglasiti. Ali ona kao takva uglavnom ne

uspjeva nadići uski okvir i dovesti u pitanje prevladavajuću političku dinamiku, koja je pak opet iz strukturnih razloga primorana podržati radnička prava.

Nasuprot sindikatima, političke stranke ljevice (iako u hrvatskom parlamentarnom kontekstu takve ne postoje) sve više i više liče organizacijama civilnog društva. Njihovo članstvo - ako ga uopće grade - bitno se smanjilo i više nemaju široku političku bazu koja bi diktirala stranačku političku orientaciju odozdo i zahtijevala od stranke da joj polaže račune. Kada se zateknu na vlasti, više ne uspjevaju provoditi svoju političku strategiju, već su primorane primjenjivati tehnologiju upravljanja društvenim i ekonomskim pitanjima koja je s jedne strane diktirana nužnošću osiguravanja uvjeta za reprodukciju kapitala o kojima država porezno ovisi, a s druge nužnošću balansiranja javne podrške za posljedice takve politike kroz medijsku politiku i vezivanje pojedinih društvenih interesa uz institucije sistema.³ Suprostavljene frakcije više su odraz interesa srednjih i viših stranačkih ešalona negoli širih društvenih skupina zastupljenih u bazi. I dok neke stranačke pozicije mogu biti odraz interesa različitih društvenih skupina koje teže predstavljati, u cjelini one ostaju podložne i ovisne o kolebanju javnog mnijenja. To je stanje, u nekim analizama poznato kao post-političko ili post-demokratsko stanje, koje je zajedničko ne samo tradicionalnim partijama ljevice, već i socijaldemokratskim strankama diljem Europe.

b) uvjeti rada, stabilnost djelovanja, transformacija okvira vlastitog djelovanja

Širim antisistemskim mobilizacijama predstoje teške i složene zadaće. One moraju artikulirati kritičke pozicije, izgraditi alijanse sa sindikatima, mobilizirati druge društvene snage i prihvatići da bez udjela u vlasti niti jedna pobjeda ili ustupak neće imati trajan učinak na politiku i transformaciju društvenih odnosa. To je slagalica koja se mora posložiti s različitim stranama i koja će ovisiti o pažljivoj izgradnji povjerenja, budnosti za prilike za djelovanje i izgradnji širokih savezništava.

Čak i u situacijama uspješne mobilizacije i savezništva sa širim društvenim snagama, te spone su krhkne i zahtjevno je održavati ih na duge staze, jer su interesi između različitih aktera strukturno različiti i različiti fokusi djelovanja međusobno ih udaljavaju jedne od drugih. Otud proizlaze napetosti između sindikalnih i civilnodruštvenih organizacija koje su poznate svima koji rade

3) O nužnosti po državnu vlast da s jedne strane održava uvjete reprodukcije kapitala radi održanja fiskalnih kapaciteta države (Wolfgang Streeck), a s druge strane zastupa suprostavljene frakcije klasnih interesa kroz institucije države radi održanja stabilnosti političkog sistema vidi Joachim Hirsch, *Materialistische Staatstheorie. Transformationsprozesse des kapitalistischen Staatensystems*, VSA-Verlag, 2005.

na tim temama. Savezništva koja će izdržati test vremena moraju se graditi na čvršćim temeljima od diskusije, međusobnog razumijevanja i zajedničke akcije, već traže i određeno prepoznavanje zajedničkih interesa na strukturnoj razini.

I ti zajednički strukturni interesi doista postoje - goruća pitanja koja se tiču i rada u civilnom društvu i širih sektora radne snage, a nude i temelj za više od samo interventnog oblika savezništva sa sindikatima. Naime, ako se ne stvore stabilniji socijalni uvjeti u društvu za projektni rad na kakav su najčešće prinuđeni aktivisti, ako sindikati ne nađu načina da rješavaju probleme sve većeg broja fleksibiliziranih radnika, bit će to kratka suradnja. Ne samo zato što bi sindikati trebali pomoći oko ove problematike. Naprotiv, prije je suprotno slučaj. Mnoge novonastajuće i postojeće aktivističke, medijske, kulturne organizacije i inicijative, neće moći nastaviti djelovati kroz duži period ako ne osiguraju radnu sigurnost aktivista i resurse koji su potrebni za djelovanje organizacije. Strukturne zadaće koje sam spomenuo ranije neće se moći rješavati volonterski. To znači da će organizacije pojedinačno morati naći stabilne izvore financiranja da osiguraju socijalnu sigurnost ljudima koji u njima rade, ali i zagovarati pravedniju naknadu za rad i strukturnu potporu u svojim poljima. Ako sve veći broj ljevičarskih inicijativa i organizacija želi preživjeti na dugi rok, morat će se uložiti trud u zagovaranje promjene javnih politika koje će rezultirati većom javnom finansijskom podrškom ovom tipu rada. To bi moglo imati dugoročne pozitivne posljedice na stabilnost aktivnosti, stvoriti bolje radne uvjete, spriječiti odljev ljudi...

Takve inovacije su donekle uspjele u polju kulture i medija, gdje su se povremeno događali neki strukturni pomaci nabolje za izvaninstitucionalne aktere. Ali na polju socijale i rada taj napor zagovaranja i mijenjanja javnih politika treba poduzeti hitno i s više uvjerljivosti. Budući da je privatnih i stranih financijera malo, značaj ovog rada na javnim politikama ne može se dovoljno naglasiti. I ti pomaci u sistemu moraju se poduzeti na razini promjene politika, tako da se ne mogu jednostavno dokinuti pri sljedećoj promjeni vlasti.

c) javne politike i zagovaranje

Maknemo li se od pitanja kako osigurati uvjete za vlastito djelovanje, postoji niz izazova u temama javnih politika i zagovaranja koje čekaju na aktivan angažman ljevice. Prvo, izmjene radnog zakonodavstva i sve veća fleksibilizacija radnih odnosa su pitanja iz sfere rada koja imaju dvostruku relevantnost za reprodukciju ljevice. Dok je prekarnost bila stalni uvjet rada aktivista i medijskih radnika, posljednje desetljeće ona je postala prevladavajuće stanje koje pogađa sve veće i veće segmente radne snage. Oko ove tematike sindikati su dovedeni do granica

mogućnosti djelovanja: prekarne radnike teško je sindikalno organizirati jer s jedne strane sidnikalno organiziranje samo povećava nesigurnost njihovog zaposlenja, a s druge strane rušenje nadnica angažiranjem prekarnih radnika šteti postojećem sindikaliziranom članstvu. Također, sindikati gube članstvo zbog fleksibilizacije radnih odnosa. Stoga oko te tematike treba stvarati savezništva. Aktivističke organizacije koje nisu ograničene socijalnim partnerstvom i zakonskim ograničenjima mogu koristiti manevarski prostor koji nije dostupan sindikatima i mogu artikulirati, zagovarati i mobilizirati šire društvene snage oko promjene radnog zakonodavstva.

Također, borba za očuvanje javnih i komunalnih usluga od dalnjih rundi komercijalizacije i privatizacije nedvojbeno će ostati katalizator šire mobilizacije građana u inicijative ljevice. Postoji izravna veza između komodifikacije javnih usluga - što najčešće znači dokidanje općeg prava na uslugu, smanjivanje investicija u infrastrukturu i otpuštanja radnika - i smanjivanja radnih prava. Komodifikacija usluga izravno smanjuje realnu nadnicu, doprinoseći proletarizaciji radništva. I ta strukturna veza, koja javnosti postaje očita kroz porast cijene komodificiranih usluga i prijeteće troškove socijalizacije privatnih rizika, može poslužiti kao temelj za šire mobilizacije koje nadilaze samo interes radništva ili aktivističkih skupina.

Prepostavka za takve mobilizacije je, međutim, učiniti ove procese vidljivima i razvidnim javnosti. I to je zadatak kojem se treba posvetiti urgentno, prije nego što privatizacijski procesi odu predaleko. Rekomunalizacija privatiziranih usluga, kao što pokazuju sve češći primjeri diljem Europe, je pravno i ekonomski zahtjevan proces. Ali, to je i legitimacijski zahtjevan proces, jer komercijalni mediji vrebaju priliku da antagoniziraju korisnike protiv pružatelja usluga. Ili pak radnike u privatnom sektoru protiv radnika u javnom sektoru. Kao što je vidljivo iz nedavnih harangi Jutarnjeg lista, koji se udružio s privatnim pružateljima zdravstvenih usluga, širenje fame protiv javnih usluga je više od puko ideološkog manevra ili ovisnosti o oglašivačima - riječ je o potrazi za stvarnim poslovnim modelima koji bi mogli omogućiti preživljavanje ekonomski dotučenim komercijalnim medijima.

d) prođor u medijski prostor

Kad govorimo o medijima, i medijska politika iziskuje neodložno reagiranje. Dok je stvaranje nezavisnih medija, bilo u tisku ili na internetu, važno za artikulaciju kritičkog diskursa, analizu i koordiniranje zajedničkog smjera djelovanja, očigledno je da protuhegemonijska strategija ne može uspjeti bez prodora u *mainstream* elektroničke medije. Javni radio-televizijski servis važan je element

u toj strategiji, međutim HRT je nestabilna institucija, podložna raznorodnim političkim interesima i unutarnjim borbama.

Međutim, prije svega su potrebne duboke promjene u politici alokacije radiofrekvencijskog spektra i politici financiranja medijske raznolikosti, uz davanje prioriteta - nakon desetljeća privilegiranja komercijalnih medija kako u alokaciji frekvencija tako i sredstava - nekomercijalnim profesionalnim i *community* radijima i televizijskim stanicama.

e) mnoštvo paralelnih strategija

Očigledno sva ta težišta djelovanja pri izgradnji održivog rada ljevice moraju ići ruku pod ruku s radom u obrazovnom sistemu, ekspertnim tijelima, političkim tijelima i tijelima upravljanja. Kao što su nedavne aktivističke kampanje pokazale, samo koordinirani napor kroz mnoštvo paralelnih strategija - kritičku analizu, masovnu mobilizaciju, pravno osporavanje, zagovaranje, medijsku strategiju i, neizostavno, transgresije dopuštenog i politički prihvatljivog - omogućuje političku subjektivaciju koja ima barem kakvu-takvu šansu da dovede u pitanje čeličnu logiku neoliberalne politike.

Ali te su kampanje isto tako pokazale da bez obzira na njihove razmjere i utjecaj, one i dalje nisu dovoljne da bi dovele do željenih promjena. Pokreti koji su uspjeli mobilizirati najveću javnu podršku i energiju gube u srazu s političkim akterima koji zbog politika štednje guraju još jednu rundu komercijalizacije i privatizacije javnog sektora i javnih resursa. Razvidno je da bez ulaska u borbu za vlast, ili barem za neki strateški udio u njoj, ti pokreti će nastaviti gubiti. Bez ulaska u izborni politički proces ljevica će teško postići dugotrajne promjene. No, ako stavimo sve karte na izbole - zbog razloga strukturne ograničenosti političkog sistema da mijenja ekonomski sistem - još teže. Ljevica će morati tražiti šanse na izborima, ali istodobno nastavljati s radom na svim drugim frontama. U kojoj organizacijskoj formi i kojom prilikom, to ostavljam za neko drugo razmatranje.

Čemu služi sindikalno organiziranje i kakve veze ljevica ima s tim?

Jovica Lončar

Uvod

Što se desilo sa solidarnošću? Zašto se čini da je više nema ili da ne funkcioniра? Zašto imamo toliko izoliranih štrajkova? Za adekvatnu reakciju, neovisno radi li se o štrajku ili izgradnji solidarnosti, nužna je priprema što znači da je za organiziranje prekasno kad je potreba već nastupila. Ozbiljna akcija može nastati isključivo kao posljedica ozbiljnog organizacijskog napora, a za to treba vremena. Da bi organiziranje, solidarnost i uspješna akcija bili mogući nužno je postojanje obuhvatne infrastrukture. Želimo li raspravu prebaciti s radničkih akcija na polje organiziranja političkih stranaka doći ćemo do sličnih organizacijskih prepostavki: politička stranka koja cilja na sistemsku promjenu mora razviti paralelne strukture koje bi bile u stanju odgovoriti na društvene potrebe – hrana, zdravstvo, obrazovanje, stanovanje - koje su komodificirane u posljednjih tridesetak godina. Navedene strukture je moguće graditi samo na temelju jakog radničkog pokreta što znači polaganu i temeljitu izgradnju potrebne infrastrukture. Razgovori o ljevici su obično prepuni očajanja vezanih uz trenutnu situaciju, ali umjesto očajanja trebalo bi se zapitati o ciljevima i načinima ostvarenja tih ciljeva. Primarni bi cilj trebalo definirati kao stvaranje snage koja može utjecati na društvo. Da bi se to ostvarilo nužna je organizirana snaga koja trenutno ne postoji. Što je potrebno za takav tip organizirane snage?

U ovom ćemo radu pokušati istaknuti neke od nužnih prepostavki za uspješnu radničku akciju koristeći pri tome neke manje ili više poznate primjere izgradnje solidarnosti u Hrvatskoj.

Ljevica

Počnimo s ljevicom da bismo došli do sindikata i političkog organiziranja. Nužno je istaknuti nekoliko važnih prepostavki za organiziranje s lijeva:

a) znanje

Teorija je od presudnog značaja jer bez obuhvatnog znanja stvarna društvena

promjena zapravo nije moguća. Ne postoji teorija koja bi bila prekomplikirana da bi se upotrijebila, a tko god misli da je moguće ili poželjno provoditi akcije bez jasne teorijske baze nije svjestan kakav tip izazova ga zapravo čeka.

Teorija može biti i obično jest teška, ali uloga teorije jest da komplicira stvari kako bismo došli do točke mogućeg rješenja. Znanje koje se stječe kroz teoriju je temelj uspješne akcije. Treba imati na umu da je znanje širi pojам od akademske teorije: otvoren um je od presudnog značaja i to u smislu spremnosti da se uči, a ne odbacuje na prvi pogled. Ljevičari ili pojedinci koji se smatraju ljevičarima ponekad znaju biti vrlo neprijemčivi za nešto što izlazi iz „ljevog kanona“: to što se netko smatra ljevičarem ne znači i automatsku progresivnost i zato je važno istraživati, slušati, tolerirati, a sve u cilju da se shvate uzroci ponašanja, socijalnih procesa itd.

b) širina baze

Kako se točno proširuje baza ljudi koji podržavaju određenu ideju ili sklop ideja? Kroz akciju. Prikupljeno znanje je potrebno isprobati u praksi u nekom vidu borbe za javna dobra tj. opći interes: takav tip akcija su bili, primjerice, borba protiv devastacije Varšavske ulice u Zagrebu, protiv izgradnje golf terena na Srdu ili inicijativa za javno financirano visoko obrazovanje u Hrvatskoj. Svakoj od navedenih akcija je prethodilo prikupljanje znanja, a same akcije su okupile stotine pa čak i tisuće građana.

c) financiranje

Može li se ozbiljna lijeva politika voditi na volonterskim osnovama ili je za organiziranje nužno imati ljude koji su za to plaćeni? Minimalna bruto plaća u Hrvatskoj iznosi oko 400 eura, neto je oko 300 eura što znači da je za jednu osobu na minimalcu nužno najmanje 5000 eura godišnje. Kako bi se ovakva svota prikupila nužno je da veći broj ljudi ulaže svoj besplatni rad. Ovo je prva kritična točka. Dolazimo iz različitih socijalnih miljea, imamo različite stavove, navike: sve to u nekom trenutku može stvoriti probleme. Dakle, prvi je zadatak od nakupine pojedinaca stvoriti harmoničnu cjelinu koja ima zajedničke obrasce ponašanja i izgrađene različite kapacitete nužne za djelovanje. Zašto je to teško postići? Zato što cilj nije voditi korporaciju nego stvoriti organizaciju u kojoj će se ljudi dobro osjećati i biti u mogućnosti razvijati vlastite talente. Atmosfera unutar grupe je od presudne važnosti za bilo kakav oblik djelovanja. Dobra je stvar što se harmonizacija često ostvaruje kroz akciju.

Sindikati

Ljevica bez relacije s radnicima nije vrijedna svoga imena. Najefikasniji kanal ostvarivanja navedenog odnosa je kroz sindikate. Sindikati su prema sva tri

ranije postavljena kriterija najorganiziraniji dio civilnog društva – imaju i znanje i ljude i financije. Ako je tome tako što će im onda ljevica? U većini slučajeva sindikalna infrastruktura se ne koristi ili se koristi u krive svrhe, najbolji ljudi ne dolaze do odgovarajućih pozicija, istraživačko-analitički kapaciteti su zapušteni ili uništeni, itd. Naše znanje o sindikatima je posredovano ili stvoreno putem medija, stoga je za pravu sliku nužno zakopati ispod javnog mnijenja. Nužno je unutar sindikata pronaći ljudе koji rade pošten posao, ali su marginalizirani. Nužno se upoznati s proteklim borbama kako bi se povratilo sjećanje i historija koji su nam oduzeti.

U cilju stvaranja snage sposobne da utječe na društvo sindikati su jedna od rijetkih ulaznih točaka u smislu da imaju regionalne urede, novine, iskustvo i najvažnije članstvo. Kroz sindikate iskorak može biti daleko brži i obuhvatniji nego da se ide graditi od nule i ljudi bez prethodnog organizacijskog iskustva.

Sindikalni pokret u Hrvatskoj je u posljednjih dvadesetak godina u konstantnom padu. Najveća sindikalna centrala SSSH je od preko 700 000 članova i 200 zaposlenih 1990. pao na oko 100 000 članova i manje od 50 zaposlenih danas. Sindikati su kadrovski opustošeni i loše vođeni te potpuno nespremni za ozbiljno organiziranje radnika. Dobar organizacijski posao je izoliran uglavnom na nekolicinu manjih sindikata koji se nastoje baviti terenskim organiziranjem radnika. Problem takvih manjih sindikata su financije što onda povlači kadrovsku potkapacitiranost i nemogućnost značajnijeg širenja baze. Upravo takvi manji sindikati su najzdraviji dio sindikalnog pokreta i kao takvi potencijalni zametak šireg preokreta. Izgradnja njihovih kapaciteta, odnosno povezivanje i koordinirano djelovanje s drugim segmentima društva se čini prijekom potrebom. Naravno, takav put znači puno posla i vremena prije nego što se počnu viđati ozbiljnije promjene. Ali važno se ostaviti iluzija da je moguće sindikate mijenjati povezivanjem sa čelnicima velikih centrala kako bi se ostvarila sistemska promjena u što kraćem vremenu. Takvo nešto s obzirom na postojeće stanje u velikim centralama naprosto nije moguće i onima koji to pokušaju izazvat će velike frustracije. O ozbiljnjoj promjeni se bez stvaranja kritične mase ne može niti govoriti, a takva kritična masa ne stanuje u velikim sindikatima i konfederacijama.

Prepostavke uspješne radničke akcije

Postoji skup prepostavki koje bi trebale biti zadovoljene ako se želi polučiti uspjeh radničkom akcijom neovisno radi li se o štrajku, prosvjedu, kolektivnom pregovaranju ili zauzimanju pogona. Uspjeh najčešće ne dolazi kao posljedica naše čvrste odluke da nešto napravimo nego je potrebno i znanje i određeni

kontinuitet prethodnog djelovanja. To naravno ne znači da treba mistificirati organizacijski proces, ali valja znati koje su posljedice u slučaju da stvari krenu krivo. Iskustvo kaže da radnici koji prvi puta stupaju u neki tip akcije oskudijevaju po svim organizacijskim pitanjima i da bez kvalitetne pripreme izvana teško mogu savladati sve prepreke koje država i vlasnici postavljaju ne bi li otežali organiziranje. Ovdje ćemo navesti nekoliko pretpostavki koje nisu garancija da će akcija uspjeti, ali bez zadovoljenja kojih možemo biti sigurni da će propasti:

a) izgradnja solidarnosti

Solidarnost je uglavnom krivo shvaćena i još češće zlorabljena riječ. Obično se zdvaja nad nedostatkom solidarnosti bez da se pokušava ocrtati strukturne uvjete njezine izgradnje. Ključna stvar jest da se u izgradnju solidarnosti ne ide kad je potreba već nastupila. Može se i tada, ali je u pravilu prekasno. Izgradnja mora započeti prije nego kolektivi zapadnu u probleme. Poslužimo se primjerom radnika kutinske Petrokemije koji uspješno odolijevaju privatizaciji svoje firme od 1998. Godine. Radi se o kolektivu čije djelovanje čini prekretnicu u organiziranju radnika u Hrvatskoj. Metodu koju su kutinjani koristili Marko Grdešić će opisati ovako: „Riječ je o: neslužbenoj i izvaninstitucionalnoj, a često i nezakonitoj radničkoj akciji; o borbi radnika za preživljavanje njihove kompanije na tržištu i za očuvanje njihovih radnih mjesta; o akciji koja je potaknuta snažnim emocionalnim zalaganjem, vezanošću radnika za svoju kompaniju te subjektivnim percepcijama povrede socijalne pravednosti; o akciji koja je često vođena mimo ili protiv postojećih sindikata, tj. ‐divlja‐ je (wildcat); o akciji koja uključuje javne prosvjede i apele političkim institucijama na lokalnoj i na nacionalnoj razini; uključuje pokušaje da se izgrade koalicije s drugim akterima u društvu i s medijima; uključuje preuzimanje radničke kontrole nad poslovanjem i proizvodnjom kompanije koja katkad znači i fizičko zauzimanje proizvodnog pogona.“¹

Ivandić i Livada će primijetiti da se zapravo radi o modelu izgradnje jedinstvenog fronta odozdo u cilju „prevladavanja podjela unutar sindikalnih struktura te uključivanja u borbu ostalih radničkih organizacija koje djeluju u poduzeću (npr. udruge branitelja i udruge malih dioničara). Iako postoji pokušaji izgradnje koalicije s raznim društvenim akterima, prvenstveno se radi o organizacijskoj strukturi na razini poduzeća.“² Takva frontaška metoda je ustvari dobro prokušani model KPJ iz 1930-ih³ kada je donijeta odluka o ulasku

1) Marko Grdešić, „Uspon i pad stožera za obranu kompanija u Hrvatskoj“, *Revija za sociologiju*, vol.38 br. 1-2, 2007., str. 55-67.

2) Marina Ivandić & Igor Livada, „Linije (dis)kontinuiteta – Kratak prikaz formi radničkog organiziranja (1990- - 2014.)“, *Zarez*, br. 381.

komunista u reformističke sindikate s ciljem uspostavljanja Revolucionarne sindikalne opozicije.

Ivandić i Livada kao glavne karakteristike organizacije jedinstvenog fronta odozdo navode sljedeće: „...koristi se infrastruktura postojećih sindikalnih organizacija, djelovanje nije ograničeno samo na sindikat kao organizacijsku formu, inkluzivnost spram svih koji stoje uz zahtjeve, legitimitet zahtjeva i tijela koje rukovodi akcijom osiguran je konzultiranjem baze.“⁴ Iako mogućnost da su se radnici Petrokemije prilikom organiziranja vodili iskustvima KPJ iz 1930-ih ne treba isključiti, tako nešto je poznajemo li u kontekstu hrvatskih 1990-ih zapravo malo vjerojatno. Tim više nas može iznenaditi preklapanje strategija s razmakom od preko pola stoljeća. Bitna je razlika u tome da su kutinjani frontaško organiziranje koristili primarno na razini poduzeća dok je linija KPJ težila za makro razinom, a time i uspostavljanjem relacija između pojedinaca i kolektiva u različitim dijelovima zemlje. Ipak valja primijetiti da su i radnici Petrokemije postali referentna točka svakog budućeg radničko organiziranja u Hrvatskoj dok su na lokalnoj razini postali infrastrukturna podloga za interventno radničko organiziranje ugroženih kolektiva: navedimo samo neke od slučajeva u kojima su sudjelovali poput sisačke Željezare, petrinjskog Slavijatransa, bjelovarskog Peveca ili novljanskog Metaflexa. Kakve to veze ima sa organiziranjem solidarnosti? Poanta priče jest da je ekipa iz Petrokemije imala znanje i da su veze, budući se radi o lokalnoj razini postojale od prije tako da kada bi potreba za organiziranjem nastupila nije se morao prolaziti dugotrajni i često mukotrpnji proces upoznavanja, ujednačavanja stavova itd. što u hitnoj situaciji jednostavno nije moguće. Nedostatak cijele priče je bilo odsustvo planskog povezivanja budući da radnici Petrokemije nisu imali plan, niti je takvo nešto u tom trenutku bilo moguće, širenja borbe na druge kolektive nego se to desilo kao proizvod nužde i sretne okolnosti da su organizacijsko znanje i volja da se pomogne postojali.

b) stvaranje akcijske spremnosti

Osnovni problem predstavlja činjenica da se kolektivi uglavnom ne pripremaju za borbu dok sama potreba ne postoji. Sindikati tako nešto, s izuzetkom manjih borbenijih, ne potiču nego uglavnom sputavaju, a samoorganizacija radnika u tom smjeru je s obzirom na zahtjeve radnog procesa uglavnom jako teško ostvariva. To nas postavlja pred pitanje tko bi takav tip organiziranja tj. stvaranja prepostavki

3) Josip Cazi, *S putu reformizma na put klasne borbe: Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije i rad komunista u njemu 1929. – 1934.*, Radničke novine, Zagreb, 1977.

4) Marina Ivandić & Igor Livada, „Linije (dis)kontinuiteta – Kratak prikaz formi radničkog organiziranja (1990- - 2014.)“, Zarez, br. 381.

akcijske spremnosti trebao provoditi? Povijesno gledano teško je pronaći nekog drugog aktera do li sindikat. Naravno, znajući sve zamke i ideološke funkcije sindikata nužno je da to bude demokratski uračunljiv sindikat u kojem će biti moguća kontrola postupaka rukovodstva. U slučaju postojanja takve organizacije otvara se mogućnost pravog terenskog rada s različitim radničkim kolektivima u smislu edukacije za ozbiljne akcije.

O tome Ivandić i Livada na primjeru štrajka pirotehničara 2013. kažu: „Prilika za stvaranje čvršeće baze otvorila se u trenutku kad je postalo jasno da će pregovori za sklapanje kolektivnog ugovora propasti i da će na raspolaganju kao zadnje sredstvo pritiska ostati štrajk. U tom razdoblju započela je konsolidacija triju sindikata prisutnih u djelatnosti u zajedničku koordinaciju i intenzivirao se terenski rad po većem dijelu zemlje budući da su radilišta pirotehničara geografski međusobno raspršena, što također stvara ograničenja u organizacijskom smislu. Pripremnim obilascima terena i izravnom komunikacijom s radnicima željelo se uključiti radnike u proces donošenja odluka i planiranje idućih akcija, ali i dodatno profilirati sindikalne povjerenike, koji su kao ljudi iz baze na taj način preuzeli odgovornost za poticanje i održavanje dijaloga s kolegama, njihovo sindikalno aktiviranje i, napisljetu, komuniciranje prijedloga, uputa i općeg raspoloženja baze prema sindikalnim profesionalcima.“⁵

Navedeni primjer koji predstavlja jedan od najuspješnijih štrajkova zadnjih godina zorno svjedoči da je priprema počela puno ranije s jasnim planom terenskog rada i organizacijske strukture. Na operativnoj razini to je izgledalo ovako: „Prije početka štrajka ustanovaljeni su krugovi komunikacije i obavještavanja, koje su činili uži štrajkaški odbor (glavni povjerenici i predstavnici sindikata) i širi štrajkaški odbor (povjerenici ili predstavnici u pojedinim firmama, od kojih je svaki bio zadužen za komunikaciju s po maksimalno deset kolega iz svog poduzeća). Formulirani su zahtjevi i usuglašeni s bazom (14.000,00 HRK bruto plaća pirotehničara za puni radni mjesec, 5.000,00 HRK bruto plaća za neradni mjesec), definirana pravila ponašanja tijekom štrajka i režim svakodnevnih prosvjednih šetnji s trga na kojem je postavljen kamp do glavnog zagrebačkog trga. Svaki je čovjek po dolasku u kamp registriran, na temelju čega je izrađen popis ljudi koji su trebali smještaj, ali i stvoren osnovni uvid u strukturu štrajkaškog tijela te prikupljene informacije o tome koliko je ljudi iz pojedinih firmi pristupilo štrajku.“⁶

Što pak dovodi do toga kako ostvariti sindikalnu uračunljivost i to u najtežoj situaciji kada je nužno ofenzivno djelovanje: „Nakon svakog sastanka s poslodavcima uži štrajkaški odbor održao bi u kampu i sastanak s bazom, koja

5) Ibid.

6) Ibid.

je prema ranije utvrđenim krugovima informiranja i odlučivanja raspravljala i glasala o svakoj novoj ponudi poslodavaca. Svakodnevno participiranje baze u odlučivanju o svakom idućem koraku u jednom trenutku dovelo je do situacije u kojoj je premoćnom većinom odbijeno prihvatanje jedne od posljednjih ponuda poslodavaca iako je na terenu njeno prihvatanje zagovaralo i vodstvo jedne od pripadajućih sindikalnih središnjica, što upućuje na to da jednom kad se sudjelovanjem u demokratskim procesima izgradi koherentnost grupe i podigne razina svijesti o snazi kolektiva, mogućnost utjecaja sindikalnih struktura sklonih kompromiserstvu postaje daleko manja.“⁷

c) medijska strategija

Jasna medijska strategija je važan ulog u borbi koji se lako može pretvoriti u omču ako se medije uzima zdravo za gotovo u smislu da se mora znati što se želi iskomunicirati, kako i kome. Kao što je već mnogo puta do sada spomenuto, naricanje nad lošom situacijom u medijima neće pomoći. Od pomoći također nije niti prevelika vjera u medijsko širenje borbe ili stjecanje podrške. Mediji mogu biti korisni ako se pravilno „iskoriste“. Kako se to to može raditi najbolje ilustrira više puta spomenuti primjer radnika kutinske Petrokemije: „Nisu shvatili da nama nije važno doći na autocestu, nego da je nama važno da njih (policajaca, op.a.) bude 1.200. Pa taman mi ne otišli tri metra nikuda. Zašto je to važno? Pa gledajte, kada su novinari čuli da tamо ima 1.200 specijalaca koji okolo pužu po snijegu, koji nas opkoljavaju, mi smo tu bitku dobili. Gotovo. Bitka je bila dobivena, mi smo došli na kilometar do autoceste, ali više nije bilo ni važno da li ćemo dalje stići ili nećemo. Mi smo bili doslovce opkoljeni s najopremljenijom policijom koja je u tom trenutku bila na raspolaganju u Hrvatskoj. I na tom prosvjedu smo ponovno dobili sve političare, ali ne telegram, ne faks potpore. Oni su svi, fizički, od 12:00 kada smo izašli iz tvrtke do navečer, negdje do 22:30, kada smo završili pregovore u Vladi, bili zajedno s nama. Fizički. I žuti, i crveni, i plavi...“⁸

U slučaju radnika Petrokemije poklopilo se da je nekoliko pojedinaca bez prethodnog medijskog iskustva pokazalo zavidno poznavanje funkcioniranja medija i načina kako ih se može upotrijebiti za ostvarenje ciljeva. Nešto za što bi u normalnim uvjetima trebao cijeli odjel koji se medijskom problematikom sustavno bavi.

7) Ibid.

8) Jovica Lončar, „Petnaest godina borbe – Povijest stožera za obranu kompanije Petrokemija u Kutini“, Le Monde Diplomatique, br. 2, 2013.

d) iskustvo konkretnih akcija

Nepoznavanje zakonskih mogućnosti i procedura organiziranja štrajkova i prosvjeda često vodi do nezakonitih akcija koje osim ako se radi o velikoj i dobro ograniziranoj grupi u pravilu završavaju loše po radnike. Stoga je radi postupnog jačanja grupe izuzetno važno poznavati zakonske procedure kako bi se u legalnim okvirima probalo ostvariti što više. Mali strukovni i kućni (oni koji djeluju u samo jednoj firmi) sindikati najčešće nemaju kapaciteta niti iskustva za djelovanje u kriznim situacijama što ih čini ranjivima na pritiske poslodavaca. Posjedovanje određenih kapaciteta (pravna služba, ekonomski analitičari, terenski organizatori itd.) u kombinaciji s prethodnim organizacijskim iskustvom je presudno za uspješan ishod radničke akcije. Problem je što takav tip kapaciteta uglavnom posjeduju veliki granski sindikati kojima je rijetko cilj zaštiti interes ugroženih radnika. Primjer organiziranja radnika u Croatia airlinesu govori koliko pozitivan utjecaj može izvršiti opći sindikat – onaj koji učlanjuje sve struke – na organiziranje malih kućnih ili strukovnih sindikata neovisno o tome koliko je malen. Ono što je važno jest da su opći sindikati s obzirom na raznolikost svoga članstva prirodno upućeni na razvijanje solidarnosti, borbeno organiziranje, ali i pažljiv odabir strategija koje vode do cilja. Iskustvo takvih sindikata je presudno za uspješnu akciju.

Stranke

Lijevo orijentirane partije su tradicionalne predstavljale političko krilo radničkog pokreta što je u neku ruku i dovelo do toga da su se sindikati većinom orijentirali na uže ekonomski pitanja plaće i radnih uvjeta. Kod nas je do 1990-ih situacija utoliko specifična jer su radnički savjeti bili nominalno vrhovna tijela radnih organizacija, a sindikat je organiziran više kao mreža istraživačkih instituta nego kao organizacija za zaštitu radničkih prava. Tako postavljen sindikat u tranziciju ulazi potpuno nespreman za organizaciju borbe, a s druge strane i bez stvarne volje, a često i mogućnosti da se suprotstavi pljački radničke klase. Riječima Marija Ivezovića: „Generalni stav tih godina bio je da u privatizaciji nema ništa loše. Otpor je eventualno kretao u smjeru modela po kojem se ona odvijala, a bilo je i zahtjeva da se pričeka da završi rat, no sindikatima je općenito nametana teza da pitanje vlasništva nije pitanje kojim se oni trebaju baviti. U prvim godinama postojalo je generalno nerazumijevanje toga što ti procesi zapravo znače i najorganiziraniji otpor zapravo su pružile udruge malih dioničara pojedinih poduzeća koje su se počele osnivati i naslanjati na sindikate, ali u principu nisu prepoznate i podržane od širih sindikalnih struktura.“⁴⁹

Situacija kroz cijelu tranziciju je bila takva da se nije dogodila niti ozbiljna

sindikalna niti politička borba protiv napredovanja tržišnog kapitalizma. Nasljednici nekadašnjeg Saveza komunista su zdušno prihvatali novi sistem revno provodeći privatizaciju i smanjivanje stečenih prava na besplatnu zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, stanovanje itd. Osnivanje političkih stranka je razmjerno česta pojava koja uglavnom ne dovodi do rezultata jer takve male stranke nemaju kapaciteta za ulazak u parlament što bi im onda jamčilo državno financiranje pa se ili gase ili ostaju na stalnoj margini. Gaje se iluzije oko novih svježih početaka umjesto da se pokuša osvojiti infrastruktura koja bi se onda mogla staviti u pogon za ostvarivanje ciljeva. Često se ističe primjer Hrvatskih laburista kao stranke koja je svojevremeno popunila ispraznjeni prostor lijevo od centra kao dokaz da osnivanje stranke od nule može biti uspješno. Ono što se pri tom zaboravlja jest da je stranka dobrim dijelom nastala zahvaljujući iskustvu sindikalnog organiziranja: Lesar je pet godina vodio SSSH u vrijeme kada je ta središnjica imala preko pola milijuna članova, a pola saborske postave laburista su bivši sindikalci. Iako Laburisti nisu izrasli kao službena sindikalna platforma oni su iskoristili organizacijska iskustva, veze i regionalnu infrastruktru svog sindikalno iskusnog članstva.

Ono na što želimo uputiti jest da osnivanje partija ne ovisi o plemenitim idealima nego o konkretnim kapacitetima od kojih je jedan svakako postojanje regionalne infrastrukture, drugi široka kadrovska baza, treći finansijska osnova za određeni broj profesionalaca, četvrti prethodno organizacijsko iskustvo itd. Bilo koja inicijativa koja preskoči navedene korake osuđena je na neozbiljnost, marginalnost i gašenje. Valja reći da pojedinci ili grupe nezadovoljni postojećim političkim ili sindikalnim strukturama često posežu za građenjem od nule kao jedinom mogućnošću. Ono što se kod takvih pokušaja nažalost često događa jest da se nije svjesno svoje marginalne pozicije i da nije provedena analiza postojećeg stanja nego se umjesto analize podmeću ni na čemu utemeljene fantazije, krive pretpostavke itd. Ono što bi donijelo puno više koristi svakoj inicijativi za partiju bi bila analiza resursa koje posjeduje trenutačna vladajuća struktura i izrada plana kako takve resurse razviti, preuzeti ili možda ocijeniti kao nepotrebne pa razvijati nešto drugo. Ali očekivati da će se stvari posložiti samo temeljem šturih programskih odrednica je krajnje naivno. Da zaključimo, bez poznavanja stanja na terenu, široke mreže međusobno povezanih pojedinaca i grupa koje rade na nečem konkretnom – bilo da se radi o eko aktivistima, sindikatima ili nečem trećem – i dužeg iskustva terenskog organiziranja bilo kakav oblik političke nadgradnje ostat će u sferi nedosanjanih snova.

9) Marina Ivandić & Igor Livada, „Linije (dis)kontinuiteta – Kratak prikaz formi radničkog organiziranja (1990- - 2014.)“, Zarez, br. 381.

Gradnja paralelnih struktura

Relevantnost se teško može postići medijskim kampanjama i analizama preferencija biračkog tijela u pokušaju pronalaženja niše za skupljanje glasova. Ako se problematici transformacije društva želi pristupiti ozbiljno mora se poći od gorućih problema, a to su svakako: visoka nezaposlenost, urušavanje sustava besplatnog obrazovanja, zdravstva, socijalnih naknada za ranjive skupine itd. Problem je što se ovim temama teško postiže popularnost na kratke staze budući nisu lako rješive, potrebno je znanje, volja, sredstva itd. Ipak politička organizacija koja se nije spremna uhvatiti u koštač sa ovim problemima može biti sigurna da joj je neuspjeh zagarantiran. Postoje primjeri koji svjedoče da je čak i u ovako postavljenim društveno-ekonomskim relacijama određen oblik izgradnje paralelnih socijalnih struktura moguć.

Zanimljiv je slučaj Komunističke partije Austrije koja je marginalna stranka u cijeloj zemlji osim u Grazu gdje je već 15 godina prisutna u općinskoj skupštini s udjelom glasova od 8% na izborima 1998. do 20% 2012.¹⁰ Uspjeh kakav komunisti ne bilježe gotovo nigdje u Evropi KPO Graz je iskoristio za preuzimanje gradskog stambenog ureda što im omogućuje planiranje stambene politike na razini grada. U kombinaciji s kulturnim i edukacijskim programima progresivna stambena politika daje partiji mogućnost kreiranja socijalne politike, a samim time i relevantnost koju bez navedenih poluga teško da bi imala. Donekle sličan primjer nalazimo i u Belgiji gdje je Radnička partija Belgije na lokalnim izborima krajem 2012. ušla u gradske i pokrajinske skupštine u nekoliko gradova (primjerice Antwerpen i Liege) jednim dijelom zahvaljujući i osnivanju medicinskih centara za pružanje besplatne zdravstvene pomoći u radničkim kvartovima.¹¹

Financijski sektor se obično drži izvan svakog dosega za bilo kakvu intervenciju koja ne prepostavlja izvršnu vlast. Sam Gindin smatra da „ako uistinu želimo prenamijeniti industriju, obraniti javni sektor i mapirati u kakvom društvu želimo živjeti – preduvjet je kontrola nad financijama.“¹² Ali sjediti skrštenih ruku značilo bi potpuno se lišiti mogućnosti stvaranja financijskih institucija koje bi povezivale štedište koji u trenutnoj konstelaciji imaju male do nikakve šanse za dobivanje financijskih poticaja. Razvoj financijskih kooperativa

10) Gabriel Kuhn, „The Curious Success of the Communist Party in Graz, Austria“. Dostupno na: <http://www.counterpunch.org/2013/08/16/the-curious-success-of-the-communist-party-in-graz-austria/> (pristupljeno 12.05.2014.)

11) Daniel Tanuro, „Belgium - Class Trade Unionism Seeks Political Expression“ Dostupno na: <http://www.socialistproject.ca/bullet/893.php> (pristupljeno 12.05.2014.)

12) Sam Gindin, „Onkraj ekonomske krize – kriza sindikalnog pokreta“, *Le Monde Diplomatique*, broj 10, 2013.

kakve po zapadnoj Evropi već postoje, a odnedavno se krenulo s osnivanjem nečeg sličnog¹³ i u Hrvatskoj mogu biti materijalna baza za progresivne pokrete u nastajanju.

Zaključne napomene

Kanadski sindikalac i teoretičar radničkog pokreta Sam Gindin smatra da su kriza radničkog pokreta i ljevice povezane i da ih tako treba i rješavati. Rješenje vidi u razbijanju radničkog fatalizma kroz demonstraciju potencijala organizirane kolektivne akcije jer „radnici nisu inherentno radikalni niti su inherentno konzervativni – oni se prilagođavaju strukturnim opcijama s kojima se suočavaju. Jednom kada se uvjere da postoje organizacije koje nude stvarnu nadu da se borbom mogu mijenjati stvari, čak i ako za takve promjene bude potrebno dulje vrijeme, radnici će se pridružiti.“¹⁴ Ono što bi u tom pothvatu moglo biti presudno jest pomna izgradnja potrebne infrastrukture kako bi se izbjeglo avanturizam i posljedična razočaranja. Neke od pretpostavki uspješne izgradnje smo pokušali skicirati u ovom radu.

13) Tamara Opačić, „Demokracija ne smije biti površna floskula – razgovor s Goranom Jerasom“. Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/hrvatska/demokracija-ne-smije-bit-povrsna-floskula> (pristupljeno 12.05.2014.)

14) Sam Gindin, „Onkraj ekonomske krize – kriza sindikalnog pokreta“, *Le Monde Diplomatique*, broj 10, 2013.

Leve organizacije i partije: „Misliti malo“ vs. „Misliti veliko“

Vuk Vuković

Uvodne napomene

Na početku bi trebalo izneti nekoliko napomena u vezi sa analitičkim jezgrom teksta, kao i sa kontekstom na koji se on odnosi. Pre svega, analiza koja je ovde predstavljena se uglavnom kreće na mikro-nivou. Jedan od razloga za to je u tome što je veza između stanja levice, njenih organizacionih i ideoloških pitanja, i šireg istorijskog i ideološkog konteksta relativno često istraživana, te je u tom smislu bolje izbeći nepotrebna ponavljanja. Naravno, svaka mikro-analiza mora sadržati i krupniji plan i neke šire prepostavke. Drugi razlog opredeljivanja za mikro-analizu jeste i rasvetljavanje određenih posebnih osobina stanja levice koje se na taj način mogu izolovati i bolje preispitati. Ipak, kao što je slučaj sa svakom mikro-analizom, a naročito sa onom koja se umnogome oslanja na iskustvo poput ove, sužena je mogućnost opravdane generalizacije. Međutim, verujem da se dobijeni zaključci mogu primeniti na mnogo veći obim slučajeva nego što se to isprva čini. Nije potrebno naročito isticati da se oni ne mogu odnositi na sve male leve organizacije (a naročito ne partije), ali se tiču nekih zajedničkih odlika mnogih takvih aktera.

Drugo, a upravo ovo otvara mogućnost opravdane generalizacije, kontekst u kom ovaj tekst nastaje je specifičan: zamisao nije da on bude kritički uvid u jedno lokalno iskustvo (na primer, iskustvo radikalne leve politike u Srbiji), već istraživanje određenih odnosa, praksi i problema koji nastaju iz određenih materijalnih uslova na datom stupnju političkog razvoja radikalne levice, i u tom smislu su zajednički mnogim kontekstima. Zato dobijene zaključke treba smatrati organizacionim primedbama i strateškim orijentacijama uopšte. Međutim, to što se posebno lokalno iskustvo istražuje na taj način sadrži određene poteškoće – može delovati da je u pitanju samo refleksija jednog aktera u naročitoj političkoj situaciji upućena drugim akterima u toj situaciji. Zašto bi ovo nekoga zanimalo? Moglo bi se reći da razlog tome leži u činjenici da mogućnost pristupa specifičnim intervencijama jednog aktera, okrenutima drugim akterima u posebnoj situaciji,

u okviru jedne sekvene političke dinamike, može da izmesti čitaoca/čitateljku i podseti ga/je na neka pitanja važna za njegovu/njenu sopstvenu situaciju.

Naposletku, tekst se više bavi organizacijama nego partijama, najpre zato što je kontinuum između malih organizacija kao forme s kojom su svi upoznati i malih partija kakve možemo videti, na primer, u Evropi, prilično veliki, te je teško obuhvatiti sve probleme jednim zahvatom. Odlučio sam da se usredsredim pre svega na male organizacije zato što levi akteri u post-jugoslovenskom prostoru još uvek nemaju takve partije na vidiku (osim Inicijative za demokratski socijalizam u Sloveniji, pri čemu ona izmiče dijagnozi u tekstu).

Stanje

Kada se govori o radikalno levoj politici u našim post-socijalističkim društвима, može se primetiti i posebna vrsta fragmentacije (ne u postmodernističkom smislu, niti u smislu fragmentacije koju kapitalizam nužno nameće zarad sopstvenog funkcionalisanja). Ta fragmentacija je, s jedne strane, posledica procesa „fleksibilizacije“ rada i tržišta rada i promena u proizvodnji koje se uglavnom nazivaju post-fordizmom.¹ S druge strane, ona je još više proizvod raspadanja kolektivnih agenata i identiteta – sindikata, pokreta, velikih industrijskih pogona i drugih društvenih grupacija koje su bile relevantne pre kraja državnog socijalizma – i otuđivanja javnih dobara od znatnog dela stanovništva. Naravno, nesigurnost zaposlenja među omladinom i konstantno visoke stope nezaposlenosti samo održavaju takve okolnosti – okolnosti u kojima radnička klasa može kolektivno da deluje jedino ako je deo javnog sektora ili državne administracije, koji su manje ili više bez poremećaja ostali sindikalizovani (što, verovatno, neće još dugo potrajati), ili bivših državnih preduzeća koja su već godinama u stečaju ili procesu privatizacije. Mogućnosti kolektivnog delanja u privatnom sektoru van ovih procesa, osim u par slučajeva, skoro su nepostojeće, što uostalom i nije nepoznato. Osim toga, unutrašnja fragmentiranost sindikalnog polja (što u smislu odsustva komunikacije između centralâ i, naročito, lokalnih podružnica, što u smislu postojanja i dalje neutvrđenog broja manjih sindikata koji nemaju bitnije javno prisustvo i ne računaju se kao „reprezentativni“) i sama mnogo govori o tome.

Sa druge strane, u pogledu društvenih pokreta i inicijativa, videli smo da oni u većini slučajeva teže da se fokusiraju na partikularna pitanja i uglavnom ih sačinjavaju specifične društvene grupe, koje često, čak i nesvesno, postavljaju vidljive klasne barijere koje otežavaju (ili onemogуćavaju) povezivanje sa širim

1) Za detaljniju analizu tih promena, vidi: Tony Smith, *Technology and Capital in the Age of Lean Production: A Marxian Critique of the 'New Economy'*, State University of New York Press, New York, 2000.

slojevima stanovništva. Na primer, pokret 99% u Beogradu se odlikovao, može se reći, jednim *jasno definisanim ideološkim haosom* koji je ljude koji se nisu uklapali u predstavu prosečnog učesnika tog pokreta držao podalje od bilo kakvog uključivanja u svoje aktivnosti. Prosečni učesnik bi se mogao opisati kao mladi aktivista sa prethodnim učešćem u nečemu poput Venus projekta, gledanja *Zeitgeist-a*, borbe za ponovo uspostavljanje „sklada između čovečanstva i prirode“ ili zagovaranja ukidanja masovnog javnog prevoza u korist vožnje bicikloma, uz posedovanje solidnog poznavanja informatičkih tehnologija i fakultetske diplome. Često se praktikuju i „alternativni životni stilovi“. Pošto se može pretpostaviti da grupa kojoj ovi ljudi pripadaju i nije baš velika, može se pretpostaviti i da njena politička praksa, predstavljena u epizodi sa 99%, sa svojim diskursom i naročitim osmišljavanjem ciljeva koje treba postići, nije bila sposobna da dopre do zaista obespravljenih klasa i slojeva. Međutim, nije samo „javni identitet“ predstavlja branu učešću drugih – radi se o partikularnosti problema na koje takvi pokreti (ne samo 99%, naravno, i mnogi drugi pokreti takođe spadaju u tu kategoriju) obraćaju pažnju. Svaki pokret je u poslednjoj instanci našao svoj glavni problem i skoro isključivo se fokusirao na njega.

U svakom slučaju, poenta ovde nije u kritici društvenih pokreta (iako može tako delovati), već u upućivanju na određeni skup okolnosti koji oblikuje radikalno levu politiku u post-jugoslovenskom prostoru. To stanje, čija je glavna odlika poseban tip fragmentacije, ima *potpuno prinudnu moć* (u smislu u kome se ona ne može trenutno izbeći) nad oblicima, kapacitetima i političkim delanjem levih aktera. Takva prinudna moć bi morala da se prizna ukoliko levica želi da se ozbiljno obračuna sa problemima malih organizacija koji su poznati mnogim aktivistima. Prepoznavanje te prinudne moći može da posluži kao polazna tačka glavne teme teksta.

Prva tačka: mehanički teorijski modeli

Jedna od posledica nepriznavanja prinudne moći materijalnih uslova u kojima se levica nalazi takođe predstavlja i prvi veliki problem malih organizacija (u određenim slučajevima i u određenoj meri i partija). Ukoliko se ne prizna i prepozna prinudni uticaj tekuće konjunkture, u isti mah se isključuje i mogućnost njene konkretne (i uopšte utemeljene) analize. Navedimo upečatljiv primer: ako se izgledi šireg kolektivnog delanja većine radnika i radnica precene, može se doći do jedne zamisli kojoj su mnogi levi akteri, moglo bi se reći, implicitno privrženi: da tamo negde postoji „radnički pokret“ koji je manje ili više spremjan da napadne punktovе kapitalističke hegemonije i samo čeka na poziv revolucionara. Postoji samo jedan mali problem: čini se da pripadnici tog pokreta čak nisu

svesni ni da mu pripadaju, a kamoli nešto drugo. Ta ideja nije u neposrednoj vezi sa naročitom fragmentacijom koja je ranije opisana, ali je raskorak između nje i stvarnosti utoliko veći ukoliko se na nju pristaje u uslovima takve fragmentacije. Međutim, to je od sporednog značaja: takva koncepcija, kao i mnoge druge koje dele istu matricu (na primer, da sadašnja politička kriza levice nije kriza teorije već kriza partije – koja ni ne postoji – ili da je levici potreban jedino široki front različitih aktera, kao da se radi o prostom činu spajanja „svih onih koji misle slično“), proističu iz mehaničkih teorijskih modela (ili analitičkih sistema). Oni nisu proizvod konkretne analize date situacije, već se uglavnom „uvoze“ spolja u odnosu na situaciju, i uglavnom iz određene leve tradicije. Zajedno sa modelom se i čitav pojmovni aparat koji je nastao u specifičnoj istorijskoj situaciji i kao posledica konkretnog teorijskog rada doslovce na silu smešta u novi skup okolnosti, najverovatnije bez prethodnog (ili, u najmanju ruku, simultanog) rada na oživljavanju (tj. na davanju novog i savremenog značenja) tim pojmovima i odnosima u kojima se oni nalaze. Dobar primer toga je optužba za „menjševizam“ od strane onih koji sebe smatraju „boljševicima“ – nije jasno šta bi to danas trebalo da znači. Drugi dobar primer, bolji od prethodnog, jeste neprestano insistiranje na jasnom razlikovanju „reformista“ i „revolucionara“. Ta razlika je imala svoju funkciju i manje ili više jasnou ulogu u doba kada je nastala – očigledno je na koji se istorijski period misli – ali, u najmanju ruku, nije jasno kako to može biti politička smernica danas. Treći primer koji se može dati možda jeste i najproblematičniji: to je ona čuvena redukcija „da, ali je sve to na kraju krajeva kapitalizam“, koja aktera oslobađa od ispitivanja posebnih i konkretnih odnosa između različitih fenomena. Ona je takođe proizvod mehaničkih modela i pokazuje odsustvo sadržaja u njima koje ih lišava mogućnosti da budu istinske političke smernice.

Ipak, ne bi trebalo biti isuviše oštar prema takvim pojavama – u najmanju ruku bi bilo moguće prihvati stav da takvi mehanički teorijski modeli mogu da posluže kao privremene orijentacije i „poštupalice“, u svrhu obezbeđivanja bar nekih osnovnih pojmoveva, dok se ne izvrši dublja i sveobuhvatnija analiza. Možda je od koristi pozvati se na Dekartovu ideju provizornog morala. Uvodni opis Dekart daje u *Raspravi o metodi*: „Ako se ponovo želi izgraditi kuća u kojoj se živi, nije dovoljno samo je srušiti, napraviti dogovore u vezi sa materijalom i graditeljima (ili se lično izveštiti u arhitekturi) i pažljivo napraviti planove; mora se pronaći i neko mesto gde će se udobno živeti dok se radovi odvijaju... Stoga sam ja pronašao provizorni moral koji se sastoji od tri ili četiri maksime...“²

U tom smislu se ovi teorijski modeli mogu razumeti kao „privremeno

2) René Descartes, *Discourse on Method*, <http://www.earlymoderntexts.com/pdf/desdesc.pdf>, pristupljeno 21.11.2013., preveo V.V.

boravište“ dok se rad na konkretnoj analizi ne završi, ili bar dok ne napreduje u dovoljnoj meri. Ipak, problem nastaje kada taj privremeni aranžman postane trajan, što je često slučaj sa malim organizacijama i akterima. Naravno, to je jednim delom posledica i objektivnih materijalnih prepreka, ali se one mogu prevazići. Način tog prevazilaženja zavisi od drugih faktora koji mogu, ali ne moraju delovati – i upravo je to sledeća tačka teksta.

Druga tačka: etika ubedjenja

Ukoliko levi akter nema razvijenu analizu ili analitički sistem koji odgovara vremenu u kome živimo, može se reći da nije sposoban ni za procenu učinka svog delovanja, ni za merenje tih efekata kada počnu da se ostvaruju. Mehanički teorijski modeli uglavnom i ne daju metode za istinsku procenu učinka neke realizovane akcije. Ako ne možemo uzeti u obzir posledice političkog delovanja, nemamo načina da saznamo da li je izabrana opcija ispravna i koja je verovatnoća da će biti ispravna. Međutim, čemu ove trivijalne tvrdnje?

Ako već ne uzimamo u obzir posledice, preostaje nam još jedan način razmišljanja: etika ubedjenja, kako bi to rekao Weber.³ Iako on razlikovanje između „dve etike“ (etike ubedjenja i etike odgovornosti) upotrebljava u druge svrhe, verujem da nam ono ovde može biti od koristi. Etiku ubedjenja odlikuje jedna vrsta slepog verovanja u posledice našeg delovanja: bez obzira na to što radimo i kako to radimo, na kraju će sve biti u redu i neće biti nenameravanih posledica. Prema Veberovom mišljenju, svrha te etike je u održavanju plamena ubedjenja – kakve god bile posledice našeg delovanja, ubedjenje neće biti ugroženo i neće se dovesti u pitanje. S druge strane, etika odgovornosti je, naravno, upravo suprotno: naše delanje može imati nenameravane posledice koje protivreče verovanju koje nas pokreće i predstavlja potku delanja. Za Vebera je to u potpunosti uobičajeno – stvar je u tome da se treba voditi „etikom“ koja uzima u obzir posledice i ne isključuje ubedjenje.

Zar se ne može reći da se levi akteri isuviše često rukovode etikom ubedjenja, kao da se upravljaju – ovde treba biti oštar kako bi se dokazala tvrdnja – jednom vizijom crvenog olujnog oblaka, na kome su veliki revolucionari iz istorije, koji će uništiti kapitalizam bez obzira na ono što se stvarno radi? Deluje kao da što god radili, konačna pobeda pripada radničkoj klasi, negde s onu stranu svakog vremenskog i prostornog horizonta, zato što prosto mora – levičar može da napravi čitav niz grešaka, on ili ona mogu i ne misliti o tim greškama, ali je pobeda na kraju zajamčena pukom silom ubedenja. Etika odgovornosti, kada se primeni na ovo, ističe suprotnu, ali jednostavnu stvar: možemo i da izgubimo.

3) Max Weber, *Vlast i politika*, Naklada Jesenski i Turk-HSD, Zagreb, 1999., str. 205 i dalje.

Osim odgovornosti za posledice našeg delanja, važno je naglasiti još nešto u pogledu levice uopšte, ali naročito u pogledu malih aktera koji se trude da izadu iz stanja marginalnosti: ključno je razumeti da borba najmanje zavisi od nekih istorijskih nužnosti, naprotiv, ona zavisi od istorijske kontingenčije. Delovanje levice se računa pre kao kontingenčija nego kao bilo koja vrsta nužnosti. Pre nego što krenemo dalje, a u vezi sa pobedom i porazom, jedna tautološka šala iz čuvenog stripa odlično sumira ono što je potrebno za pobedu: „Ako kaniš pobijediti, ne smiješ izgubiti“.

U vezi sa malim organizacijama, od naročite važnosti za njihov razvoj su ideološka osetljivost i situativnost. Ta dva principa, u najtešnjoj vezi, znače da jedna organizacija mora imati „ideološki instinkt“ za manje ili više preciznu procenu ideoloških kretanja u jednom društvu ili u specifičnom užem kontekstu, u pogledu delanja, izabrane taktike ili čak i strategije. Situativnost je komplementarna ideološkoj osetljivosti jer, ukoliko postane princip koga se pridržavamo, jača sposobnost uočavanja posebnih i često ključnih odlika situacije koje utiču na odluke o delanju, taktici, itd. Naravno, to ne znači i kompromitovanje određenih političkih principa i obaveza, već samo to da organizacija mora da proceni da li će neka akcija imati odjeka kod ciljne grupe (a prepostavljamo da su za radikalno leve organizacije to najniži društveni slojevi, mada to ne mora uvek biti slučaj – studenti su dobar primer). Primera radi, čak i kada mejnstrim mediji ističu određeno pitanje kao najvažnije u određenom trenutku, levica se može naći u situaciji u kojoj adresiranje tog pitanja ne mora biti najproduktivniji potez, mahom zato što uvek postoji raskorak između onoga što se u medijima predstavlja kao važno i onoga što je *zaista* važno za društvene grupe na koje levica cilja. Može važiti suprotno: neka pitanja o kojima niko ne govori, osim te hipotetičke levice, mogu imati po nju pozitivne posledice. Male organizacije isuviše često ne obraćaju pažnju na ova dva principa i teže za uvećanjem uticaja, javnog prisustva ili članstva (što je potpuno legitimno), te se pridružuju medijskom horu izjavama, saopštenjima za štampu ili kampanjama po pitanjima koja im mogu i ne doneti koristi koje priželjkuju.

Treća tačka: načini mišljenja

Navedena tri principa – etika odgovornosti, ideološka osetljivost i situativnost – nisu važna sama po sebi, već zato što omogućuju ono što je od ključnog značaja za manje leve aktere (a čiji se izostanak kod mnogih lako može uočiti): procenu vlastitih kapaciteta. To je i glavna poenta – prethodne poente i principi su funkcionalni onoliko koliko omogućavaju uspostavljanje relativno ispravne procene sopstvenih snaga. Ukoliko njih nema, nema ni procene.

Svi se možemo složiti oko toga da se ta procena ne sme odbaciti ukoliko levi akter želi da izbegne marginalnost. Stanje radikalne levice danas, naročito u našim krajevima, skoro pa nam nameće potrebu za ispravnom procenom kapaciteta – nema mnogo prostora za greške. To omogućava određivanje obima aktivnosti, medijsku strategiju ili rad na javnom predstavljanju, kao i dobar izbor drugih aktera s kojima se mogu preduzimati određene političke akcije. Bezbrojni su primeri levih inicijativa i kampanja koje nisu uspele zato što su kapaciteti bili precenjeni, što u ljudstvu, što u teorijskim i ideološkim potencijalima nužnim za rad na javnoj političkoj inicijativi. To je ono na šta se odnosi izraz „misliti veliko“ (*thinking big*) iz naslova – taj način mišljenja prepostavlja da određeni levi akter (tj. leva organizacija) ima više moći i uticaja nego što je to zaista slučaj. Takođe, on je i proizvod svega što je već pomenuto – mehaničkih modela i odsustva tri ključna principa, što se lako da primetiti među mnogim levim organizacijama – te u tom smislu ovaj način mišljenja („misliti veliko“) predstavlja provizorni termin za takvu praksu.

Moguće je takvu praksu definisati i kao *odsustvo bilo kakve stvarne prakse*, u smislu dopiranja do šireg skupa aktera ili pojedinaca. U maloj organizaciji, sa malim članstvom koje uglavnom sačinjavaju studenti, kompenzator za odsustvo stvarne prakse se pronalazi u stvaranju posebne potkulture sa sopstvenim diskursom, kodovima, zatvorenim referentnim sistemom, pa čak i stilovima odevanja (u širem smislu). Očigledno je da to dodatno otežava dopiranje do širih slojeva i uspostavljanje značajnijeg prisustva, s obzirom da ono postaje samodovoljni oblik prakse koji ispunjava potrebu za angažmanom. Naravno, nije u pitanju binarna situacija: s jedne strane, postojanje takve potkulture ne isključuje prenaprezanje u vidu kampanjâ i inicijativa koje se ne mogu do kraja ispratiti, ali je, sa druge, empirijska stvar da se opasnost od takve potkulture smanjuje obrnuto srazmerno starosti članstva. Međutim, ona ipak od političke organizacije stvara specifičan omladinski identitet, a na osnovu iskustva se može zaključiti da, jednom kada se to desi, radnici, na primer, postaju izuzetno skeptični u pogledu ozbiljnijeg i kontinuiranog zajedničkog rada sa takvim grupama. Barijere koje se time stvaraju se vrlo teško mogu ukloniti, s obzirom da specifični referentni značenjski sistemi, stvoreni u krilu takve potkulture, otežavaju kontinuiranu komunikaciju između različitih grupa (takođe, treba primetiti i da je to deo mnogo većeg problema komunikacije između uglavnom srednjeklasnih aktivista i nižih slojeva, ali je to izvan domena ovog teksta). Zato smo tako često mogli da čujemo da levica treba da radi sa „onima koji su joj najbliži“, što i ne mora da zazvuči toliko problematično – međutim, oni se najčešće shvataju kao oni koji su joj *najsličniji* u pogledu identiteta koji se stvara.

Četvrta tačka: zaključak

Umesto opisanog načina mišljenja i njegovih implikacija, možda ima smisla predložiti skromniji organizacioni horizont: na njega se ovde misli kad se kaže „mislti malo“, kao na način mišljenja koji se najvećim delom zasniva na ispravnoj i realnoj proceni vlastitih kapaciteta (u skladu sa izrekom da je svaka vojska jaka koliko i njen najslabiji vojnik) i, u ovom trenutku, pronalaženju načina i metoda napredovanja i razvoja. Grozničava aktivnost, kojom se može opisati lutanje levog aktera od jedne do druge inicijative bez bilo kakvog kontinuiteta i, u suštini, bez poznавања sopstvenih snaga i slabosti, predstavlja praksi koju bi, za naše tekuće uslove, trebalo zameniti svojevrsnim pripremnim radom (iako su ga neki i završili) u kome akter posvećuje vreme pronalaženju načina da napreduje. Sledi da taj način mišljenja nije samodovoljan: on ne poziva na ograničavanje na ono što je trenutno moguće, već je uvek usmeren na prevazilaženje trenutno mogućeg. Izrazimo se pomalo filozofski – samo znanje o sopstvenoj marginalnosti omogućava njeno prevazilaženje. Tako bi, na primer, umesto iluzija o pozivanju sindikata u „široki levi front“ uglavnom posredstvom kontaktiranja sa najvišim sindikalnim ešalonima, male organizacije možda mogle da se fokusiraju na pronalaženje načina ulaska u sindikate ili bi im mogle pružiti određene usluge; ili, primera radi, može se ponuditi zajednički rad, ali manjeg, a time i realnijeg intenziteta. Još jedan način, koji trenutno pokušava da se uspostavi u Srbiji, jeste stupanje u kontakt sa srednjim slojevima sindikata (s obzirom da vrh ili nije zainteresovan ili se pretvara da jeste, dok baza nije aktivna, sa malim brojem izuzetaka) koji se iznova i iznova potvrđuju kao grupa koja najviše odgovara na predloge levice i o njima razgovara.

Sledeći mogući način prevazilaženja marginalnosti manjih levih aktera, u slučaju, na primer, kada su sindikati isuviše slabi, nepristupačni ili odsečeni, ili se do drugih pokreta i grupa ne može doći u nekom vremenskom okviru, predstavlja fokus na istraživanje. Bez obzira na poente u ovom tekstu, takav zahtev ima svoju težinu i na opštem nivou. Naravno, takva aktivnost podrazumeva određene resurse, ali je moguće izvesti je sa relativno malo ljudi. Ako se tvrdi da su analize važne, podrazumeva se da su podaci na osnovu kojih se one izvode podjednako važni i da ih mora biti u dovoljnoj meri. Možda nije preterano reći da, bar koliko je autoru poznato, nema dovoljno podataka o konkretnoj klasnoj dinamici, o posebnostima materijalne situacije u kojoj se nalaze najširi slojevi i tome slično. Primera radi, nedavno istraživanje beogradskog Instituta za sociološka istraživanja je otkrilo da postoji malo, ali značajno povećanje „obrnutih migracija“, tj. kretanja iz grada nazad ka selu.⁴ Možemo da prepostavimo da nam ti podaci govore da su šanse zarađivanja sume dovoljne

za preživljavanje u gradu (od legalnih poslova, preko „sive ekonomije“, pa do sitnog kriminala kojim se bave uglavnom zvanično nezaposleni) sa godinama sve manje i manje, što protivreči dugoročnoj tendenciji migracije u gradove čak i u vreme pada životnog standarda. Drugo, ko god da je proveo bar nedelju dana na selu u Srbiji zna da uglavnom nema žive duše koja udobno živi, s obzirom da sitna poljoprivreda uglavnom obezbeđuje samo minimum (dok su najamni radnici često ispod tog minimuma, a negde nemaju ni osnovne sanitарне uslove). Stoga, možemo pretpostaviti da se pritisak na nezaposlene i na najniže slojeve radničke klase toliko uvećao da je za njih čak i selo, uz svu svoju infrastrukturnu i tehnološku zaostalost, bolji izbor od ostajanja u gradu. Takva saznanja bi trebalo da budu korisna za svaki dugoročni emancipatorni projekat, čak i uz opasnost da ova interpretacija podataka nije u potpunosti ispravna, ili da sam fenomen nije dovoljno zastupljen da bi se mogao kvalifikovati kao tendencija. Ukratko, opšta poenta je da istraživanje može biti oblik prakse koji daje konkretne rezultate, podržava određenu analizu i rasvetljava političke okolnosti, i u krajnjoj instanci predstavlja jedan od dužih i težih puteva iz marginalnosti.

Dakle, da sumiramo: manjim organizacijama cilj može biti da načine male, ali metodične korake ka postepenoj izgradnji sopstvenih kapaciteta, uz redovne trezvene procene tih kapaciteta. To može biti strpljivi, ali često i bolno postepeni rad sa sindikatima ili drugim organizacijama, istraživanje, teorijska produkcija, izdavaštvo, itd. U suštini, da (ponovo) parafraziramo Vebera, manje leve organizacije bi trebalo da dozvole da stvarnost utiče na njih, te bi svoju praksu trebalo da osmisle u skladu sa tim uticajima. Iako to nije toliko jednostavno kao što zvuči, kao što nije jednostavno ni shvatiti šta to trenutno znači, to predstavlja imperativ koji se mora jasno razumeti i kojim se mora rukovoditi.

Pre no što završimo, postoji još nešto što bi trebalo ispitati: pitanje „širokih levih frontova“. To je taktika koja se često isticala kao „najbolji način“ da se prevaziđe marginalnost levice. Naravno, u pitanju je legitimna i funkcionalna taktika, ali samo pod određenim uslovima i u određenim kontekstima. Povežimo to sa glavnom poentom: ukoliko nema procene kapaciteta, manji levi akteri uglavnom posežu (zato što je to ono što, u većini slučajeva, jedino i mogu) za „lukavim“ taktikama zarad stvaranja neke koalicije (bilo da je u pitanju čuveni „entrizam“ ili nešto drugo). Nema potrebe posebno naglašavati to da su često i drugi agenti uključeni u takve koalicije leve organizacije ili pojedinci, najčešće slične snage i sličnog uticaja. Takođe, mnogi takvi frontovi/koalicije ne uspevaju

4) Povratak na selo, 4 Dec. 2012, <http://www.mojafarma.rs/index.php/201212044703/Ruralni-razvoj/Seoski-turizam/povratak-na-selo.html>, pristupljeno 21 Nov. 2013.

da učine bilo šta relevantno ili ostave vidljivi trag čak i na užim političkim poljima. Uobičajeni, a često i jedini rezultat takvih frontova, zasnovanih na nečijoj „lukavoj“ taktici, najčešće se vidi u rastu međusobnog nepoverenja i podele između aktivista. Isto važi i za izgradnju koalicija sa akterima izvan radikalne levice, čak i kada je to u potpunosti opravdano.

Ipak, nije stvar u potcenjivanju vrednosti širih levih frontova – radi se o tome da su oni učinkoviti jedino ukoliko ispunjavaju određene kriterijume. Jedan od uobičajenih ciljeva te organizacione forme je prikrivanje šire neprepoznatljivosti i slabosti organizacija koje u njoj učestvuju. Postoji razlika između pokušaja da se slabosti sakriju i pokušaja da se nadoknadi snaga koju pojedinačni akter ne može imati. Ipak, zdrava osnova za ovo drugo pri čemu se snaga uvećava je, naravno, ispravna procena sopstvenih kapaciteta i poznavanje načina napredovanja i razvoja. U tom slučaju, sama koalicija je način na koji se politička aktivnost može razvijati – ona je svestan i metodičan način guranja napred u političkom polju, a ne veštacka zamena za neke slabosti, tj. prečica (koja se redovno ispostavlja kao korak nazad u odnosu na početni položaj) za ostvarivanje većeg uticaja ili, možda, sticanje novih članova.

Dakle, stvar nije u *a priori* argumentu protiv širokih saveza – više se radi o upozorenju da se te ideje ne uzimaju kao samoočigledne, s obzirom da u pitanju nisu samoočigledne, univerzalne taktike levice, već konkretni, posebni potezi radi postizanja određenih ciljeva. Možda možemo prepostaviti da bi autonomni i strogo artikulisani, ali prepoznatljivi levi subjekat bio daleko poželjniji – ipak, takvo stanje, bar u kratkom roku, očigledno nije moguće, tim pre što je takva pozicija trenutno nezamisliva među širim slojevima. Stoga je moguće zaključiti da je nekritičko zagovaranje „širokog levog fronta“ izraz slabosti i odsustva mogućnosti da se do političke moći dođe na prethodno opisani „osnovni“ način.

O postsocijalističkoj ljevici u Bugarskoj

Madlen Nikolova

Uvijek je izazov govoriti o ljevici, bilo u Bugarskoj ili drugdje. Dobro je poznato da ljevica nikad nije bila jedinstvena snaga i da je uvijek bilo izraženih napetosti između njenih različitih dijelova, pozicija, grupe, itd. Isto vrijedi promotrimo li povijest realnog socijalizma i sve što je za njim uslijedilo. U Bugarskoj je komunistička partija konsolidirala svoju moć nakon Drugog svjetskog rata i razdoblja višestranačke narodne demokracije koje je počelo 1944. i završilo 1948. pogubljenjem glavnog vode ljeve opozicije iz seljačke stranke. U narednom periodu zavladali su prosovjetski staljinisti koji su žestoko gušili bilo kakvu ljevu opoziciju: pripadnike seljačke stranke koji nisu željeli surađivati, titoističke komuniste i anarhiste. Komunistička partija je 1956. zauzela čvrsti prohruščovljevski stav i njezino se vodstvo iz stuboka izmijenilo. Proces destaljinizacije doveo je do mnogih reformi i liberalizacija, kao što je zatvaranje političkih logora početkom 1960-ih i rehabilitiranje mnogih političkih zatvorenika. Još jedna važna promjena 1960-ih bilo je započinjanje liberalnih ekonomskih reformi, koje je, premda neusporedivo s jugoslavenskim modelom, dovelo do izvjesnih pro-tržišnih ustupaka. Potonje su mnogi smatrali prevelikim kompromisom, pa je došlo do staljinističkog i maoističkog otpora, uglavnom među najjačim protivnicima Živkovljeve vladavine koja je nastupila s destaljinizacijom. Još jedan važan pomak 1960-ih bilo je i snažno buđenje nacionalizma koje je nastupilo s relativnom ekonomskom i političkom.

Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina rađa se mali intelektualno-disidentski pokret, u kasnijem periodu inspiriran Perestrojkom. Unutar njega djelovala je mala, ali snažna marksistička struja, formativna za cijelu generaciju ljevih intelektualaca koji su i nakon 1989. godine ostali donekle utjecajni. Sam Živkov ostao je ambivalentan po pitanju Perestruke. Zapravo, nakon globalne krize kapitalizma početkom sedamdesetih Bugarska se počela snažno zaduživati i zapadne međunarodne finansijske institucije nametale su djelomične mjere

ekonomске liberalizacije, što je i danas uglavnom neistražen fenomen¹. Te su reforme polako utvrđile industrijsku nomenklaturu, klasu crvenih menadžera koji su uspjeli intenzivirati ekonomsku liberalizaciju sve do unutarpartijskog državnog udara 1989. i potpune restauracije kapitalizma. Živkov je napravio neke ustupke i 1987. razradio novi plan nazvan Srpanjskim konceptom za implementaciju ograničenog političkog i ekonomskog pluralizma i novi ustav. Sve su te transformacije međutim nastale samo da bi osigurale Živkovljev opstanak na vlasti usprkos njegovu priznanju da „gubimo bitku s kapitalizmom“. Krajem 1989. godine, uz potporu SSSR-a, formirala se skupina nezadovoljnika Živkovljevom vladavinom. Andrej Lukanov, Peter Mladenov i Aleksander Lilov bili su dio te grupe. Mladenov je postao predsjednikom, Lukanov je proglašen premijerom, a Lilov partijskim vodom. Početkom devedesetih godina Luknovljeva vlada snažno je navijala za šok terapiju uz pomoć MMF-a i Svjetske banke. Lilov je pak ostao na lijevoj strani partije, ciljajući na ono što su tada nazivali tranzicijom prema demokratskom socijalizmu.

Ovdje ne mogu ući u detalje, ali pokušavam ocrtati jedinstvenu pozadinu koja je ključna za promišljanje promjena nakon 1989. godine. Prvenstveno, ne radi se o radikalnom rezu, ali ni o tome da su komunisti na neki način i dalje ostali na vlasti, kako to vole predstavljati liberali. Umjesto toga, želim reći da su sam socijalizam i ljevica prošli mnoge transformacije. Bugarska komunistička partija (BKP) nije bila jedinstvena totalitarna sila, već je unutar sebe sadržavala niz različitih podgrupa. Vrlo je važno to imati na umu u pogledu reformi koje su uslijedile nakon 1989. godine.

Krajnja desnica i ljevica

Još jedan ključni trenutak kasnog socijalizma predstavlja spomenuti rast nacionalizma, koji je počeo s liberalizacijom 1960-ih, a kulminirao 1989. izgonom više od 360 000 bugarskih Turaka i prisilnim preimenovanjima svih muslimana nakon 1970-ih. Nakon državnog udara 1989., BKP je odlučila priznati muslimanima pravo da vrate svoja originalna imena. To je potaklo snažan otpor članova komunističke partije, koji su to smatrali izdajom svojih nacionalističkih osjećaja. Organizirali su se stoga u snažan nacionalistički pokret imena OKZNI (*Obhstonaroden Komitet za Zashtita na Nacionalnite Interesi* –Općenarodni komitet za obranu nacionalnih interesa) koji je upriličio prosvjede i nasilne napade i na manjine i na vladine institucije. OKZNI je uspio ujediniti nacionalističke ostatke iz komunističke partije koji su odlučili

1) Liberalni ekonomisti u Bugarskoj sada ga nastoje objasniti moralizirajući o „prenapuham“ državnim budžetima.

provesti tranziciju prema prozapadnoj liberalnoj demokraciji. Nakon toga, reformirana komunistička partija (Bgarska socijalistička stranka, BSP) uspjela je reintegrirati razočarane nacionaliste koji su praktički pokušavali potaknuti građanski rat, jamčeći im ključne položaje unutar stranke. Na primjer, Georgij Parvanov je započeo svoju političku karijeru kao krajnje desni aktivist iz OKZNI-ja, no kad ih je BSP uključio u svoje redove, uspio je napredovati do najviših položaja stranke i izabran je za bugarskog predsjednika dvaput u njihovom mandatu. Drugim riječima: cijena kroćenja OKZNI-jevih krajnje desnih provokacija bila je njezina integracija u srednju struju BSP-a. Taj proces trenutno liberali prenaglašavaju nastojeći pokazati da je ekstremna desnica na neki način inherentno povezana sa socijalizmom. Propuštaju vidjeti da je sama antikomunistička koalicija iz devedesetih (Ujedinjene demokratske snage – ODS) imala otvoreno pronacističko krilo, Demokratski forum (DF), koji je tvrdio da je izravni nasljednik bugarske međuratne pronacističke paravojne skupine. Ironično, član DF-a postao je ministar financija u ODS-ovoj vladu koja je 1997. s MMF-om potpisao nametanje valutnog odbora, što je bio jedan od prvih koraka izrazite antiradničke politike. Također, glavni urednik najjačih takozvanih demokratskih novina, Volen Siderov, postao je kasnije antisemitski novinar i vođa trenutno najsnažnije krajnje desne političke stranke u Bugarskoj – Atake.

BSP se morao suočiti i s antimilitarističkom (i progresivnjom) opozicijom. Oko 30 tisuća ljudi prosvjedovalo je 1999. u Sofiji protiv napada na SR Jugoslaviju, dok su mnogi vodeći ljudi BSP-a vodili kampanju protiv bugarskog ustupanja zračnog prostora NATO-u, među njima i Georgij Parvanov. No čim je 2001. izabran za predsjednika Parvanov se odrekao svog antimilitarizma, podržao uspostavu američkih vojnih baza u Bugarskoj i ratove u Iraku i Afganistanu. Na taj se način BSP otvorio za kritiku s ljevice. Taj tip kritike često je mješavina socijalizma, antiimperializma, nacionalizma i čak rasizma, te ga trenutno utjelovljuje, na primjer, stranka Nova zora. Stranka se pokazala korisnom u stvaranju neofašističke stranke Ataka. Kasnije je Nova zora ponovno ušla u koaliciju s BSP-om. Još je čudniji slučaj Bugarskog antifašističkog saveza (BAS), političke organizacije starih partizana koja je tradicionalno povezana s BSP-om. Njihovo je vodstvo 2005. godine također poduprlo osnivanje neofašističke Atake. Vladu izabranoj 2013., formirala je koalicija između BSP-a i Pokreta za prava i slobode (liberalne stranke koju podržava velik dio turske manjine), s potporom Atake. Ataka je podržavala i prethodnu vladu kojoj je na čelu bila desna autoritarna stranka GERB (Građani za europski razvoj Bugarske, ali kratica također znači „grb“).

Socijaldemokrati BSP-a sada u potpunosti prihvaćaju neoliberalizam. BSP je uveo jedinstvenu poreznu stopu tijekom svojeg perioda na vlasti 2005.-2009. i proveo radikalne rezove proračuna za obrazovanje.

Da rezimiramo: dok je BSP, očitije nakon 2001., skretao udesno, kako u smislu svoje liberalne ekonomske politike tako i u smislu potpore američkom imperijalizmu, jaku opoziciju unutar same partije predstavljali su nacionalisti. To je dovelo do formiranja Atake koja je kombinirala kritiku socijalne nepravde uzrokovane ekonomskom liberalizacijom s antikomunističkom, antizapadnom i anti-EU retorikom. Ova nacionalistička lijeva linija ostala je prisutna u raznim lijevim grupama, među intelektualcima i novinarima. Takav je primjer partija Kostadina Čakarova, Savez komunista u Bugarskoj (SKB). Čakarov je osamdesetih radio kao Živkovljev politički savjetnik te je bio i još uvijek jest veliki pristaša represije nad bugarskim Turcima.

BSP-ov put udesno i tradicionalna/stara lijeva opozicija

Kao što smo već spomenuli, Bugarska komunistička partija, izvana potaknuta međunarodnim finansijskim institucijama, a iznutra crvenim menadžerima, još od sedamdesetih godina polako skreće udesno. Godina 1989. značila je konačnu pobjedu snaga koje su ciljale na punu obnovu kapitalizma. No svejedno je u partiji još uvijek postojala jaka lijeva opozicija koja je 1989. godinu vidjela kao mogućnost za ono što su tada nazivali tranzicijom prema demokratskom socijalizmu. Kompromisi koji su postignuti unutar partije ranih devedesetih godina vrtjeli su se oko ideje da je moguće ostvariti neku vrstu humanijeg i postupnijeg prijelaza na neoliberalizam.

Antikomunisti su početkom 1990-ih mogli započeti radikalnu liberalizaciju poljoprivrednog sektora, što je uključivalo uništavanje starih zadružnih oblika. Taj je proces u društvenoj memoriji zapamćen kao „likvidacija“. Posljedična ruralna nerazvijenost i osiromašenje pokrenuli su snažno nezadovoljstvo i porast potpore BSP-u. BSP je 1994. pobijedio na izborima s obećanjem da će ukrotiti liberalnu agrarnu reformu. Čak i više od toga, obećali su alternativnu tranziciju. BSP nije uspio u pokušaju da s Kinom dogovori alternativne izvore finansijske pomoći, kako bi se mogao nositi s rastućom dužničkom krizom. No istodobno je nastavio s liberalizacijom nacionalnog privatnog bankarskog sektora koristeći javni novac. Nadao se da će novopečene privatne banke olakšati izgradnju nacionalne kapitalističke klase, odobreni su golemi krediti, no bankarski sektor nije izdržao i to je dovelo do hiperinflacije i zatim bankarske krize. Oni koji su bili sposobni uzeti ogromne zajmove u bugarskoj valuti bili su veliki pobjednici, te su se proslavili kao „kreditni milijunaši“, često bliski BSP-u. Praktički, to

je bila primitivna akumulacija oduzimanjem javnog novca. Kriza je rasla do zime 1996./'97. kad je velika narodna masa, koju su poveli antikomunisti, srušila vlast. Godine 1997. na vlast je stupio antikomunistički ODS i primijenio ekstremne mjere štednje, uveo valutni odbor, započeo masovnu privatizaciju i proces demontiranja socijalne države.

Ovdje je važno istaknuti da je BSP-ovo obećanje alternativne tranzicije bilo rezultat snažnog otpora ljevice na čelu s poljoprivrednim zadrugama, čiji su politički glas bile novine Zemlja (*Zemlia*), do ranih 2000-ih jedne od najprodavanijih bugarskih novina. Doista su uspjeli u zaštiti nekih od starih zadružnih struktura koje postoje do dana današnjeg, iako im se teško nadmetati s većim privatnim biznisom. Zemlja se pokušala suprotstaviti ne samo privatizaciji, nego i bugarskoj potpori SAD-ovom imperijalizmu. Ipak, taj je ruralni lijevi otpor polako odumro, paralelno s jačanjem klase velikih privatnih farmera koje su stalno podupirali i EU fondovi i nacionalne politike nakon 1997. godine.

Još jedna lijeva pozicija, proizašla iz nezadovoljstva BSP-ovim skretanjem udesno, pojavila se među partijskim aktivistima iz Sofije i drugih većih gradova, koji su se uključili u dva strateška projekta.

S jedne strane, dogodilo se formiranje koherentne unutarnje opozicije. Ona je očvrsnula kad je 2007. BSP podupro 10-postotni jedinstveni porez na dohodak. Ljevi akteri unutar partije, organizirani oko Lilova, stvorili su „Ljevo krilo Bugarske socijalističke partije“, nevladinu organizaciju koja se sastojala od razočaranih partijskih aktivista, obično starije generacije. Uspjela je privući dosta medijske pažnje te mnogi ljudi i danas podupiru BSP samo zato što vjeruju da bi Ljevo krilo moglo izvršiti neki utjecaj na partiju. Ono je privuklo i neke značajne intelektualce, poput najvažnije bugarske socijalističke povjesničarke, Iskre Bajeve. Progresivni novinari i članovi BSP-a, kao što je Janaki Stoilov, također su se priključili. Stoilov je *de facto* vođa Ljevog krila BSP-a i bio je ključan u pisanju BSP-ovog ekonomskog programa prije zadnjih izbora, koji je sadržavao micanje jedinstvene porezne stope i druge manje socijalističke reforme. No čim je BSP oformio sadašnju vladajuću koaliciju izjavili su da odustaju od svojih ekonomskih obećanja. U intervjuima koje sam radila s članovima Ljevog krila socijalističke partije, sami su utvrdili da je njihova inicijativa samo virtualni fenomen, budući da se nisu ni sastali već gotovo godinu dana. To je razvidno i po krajnjem cinizmu u načinu na koji je Stoilov odgovorio na val prosvjeda 2013. godine, izjavivši da ako sadašnja vlada padne, „pohlepni oligarhija od naše preuzet će vlast“.

S druge strane, postojala je strategija formiranja novih političkih stranaka i pokreta s bivšim članovima socijalističke partije. Najuspješniji primjer te

strategije bila je Bugarska ljevica. Ona predstavlja i jedini pokušaj artikuliranja ciljeva i projekata ne samo kroz nostalgične zahtjeve prema prošlosti, nego kroz ponovno promišljanje socijalističke budućnosti diskursom šire europske radikalne ljevice. Bugarska ljevica nastojala je raskinuti s konzervativnom linijom drugih ljevih formacija izniklih iz BSP-a. Okupila se oko druge prominentne ličnosti ljevog spektra socijalističke partije, Ilije Božinova, i na početku je snažno privukla pozornost javnosti. Poteškoće s kojima se susreću povezane su s angažmanom u konkretnim političkim borbama, pokretima i inicijativama. Također se problemi javljaju u vezi s nemogućnošću proizvodnje efikasnijeg simboličkog kapitala i s općom nemogućnošću partije da privuče članove koji nisu bivši članovi BSP-a. To je dovelo do užasnih rezultata na parlamentarnim izborima 2013.: samo 0,17 posto glasova. Ipak, ove neuspjehе ne treba pripisati samo partiji. Radi se o objektivnim poteškoćama povezanima sa širim krizom ne samo socijalističkog diskursa, već i predstavničke demokracije kao takve. U Bugarskoj smo 2013. svjedočili masovnim prosvjednim mobilizacijama, ali one su uglavnom bile usmjerene protiv predstavničke demokracije, protiv partija, protiv političke podjele na lijevo i desno, i čak protiv same politike. Unatoč svim poteškoćama s kojima se susreće, Bugarska ljevica i dalje je jedina socijalistička politička stranka sposobna formulirati nešto artikuliraniju viziju budućnosti, onkraj socijalističke nostalgije ili nacionalizma.

Pojava grassroots radikalne ljevice

Razočaranje manjkom progresivnih političkih opcija nakon 1989. dovelo je i do pojavljivanja mlađih i novijih oblika ljevičarske politike. Postali su vidljiviji u 2000-im godinama, kad su nastale mnoge male nove grupe, uvelike inspirirane takozvanim antiglobalizacionim pokretom. Većinom su to bili anarhisti ili ekolozi, ali bilo je i komunista.

Povjesno je bugarski ekološki pokret izrastao iz lijeve disidentske opozicije krajem 1980-ih, ali tijekom devedesetih postao je liberalniji i srednjostruški fenomen. Ipak, neki su ekolozi održali dimenziju lijeve kritike i krajem 1990-ih su vodili kampanju protiv MMF-a. S procesom pristupanja Europskoj Uniji, većina ekoloških NVO-a skrenula je udesno, potpuno inkorporirajući tehnokratsko-neoliberalni novogovor EU-a o održivom razvoju i liberalizaciji tržišta. Međutim, početkom 2000-ih, upravo su neke od ekoloških grupa i aktivista, nadahnuti svjetskim ljevičarskim ekolozima, počeli formirati male *grassroots* antikapitalističke i antiimperialističke kampanje, zajedno s mladim anarhistima.

Kao što smo spomenuli, glavna ekološka struja, posebno NVO-i, usvojila je neoliberalno-tehnokratski pro-EU diskurs, što je postalo posebno očito s

nastankom stranke Zeleni i njihovom otvorenom potporom jedinstvenoj poreznoj stopi, bolonjskoj obrazovnoj reformi i liberalizaciji zdravstva. Usvajanje tih potpora nije prošlo bez internih svada, ali krajem 2013., Zeleni su čak počeli pregovarati sa strankama koje su ostale izvan rasapa koalicije Ujedinjenih demokratskih snaga s početka 2000-ih, da bi osnovale novu desnu stranu „Reformistički blok“. Te desne stranke otvoreno navijaju za *fracking*, cijanid u eksploataciji zlata, nuklearnu energiju i GMO. Zeleni su ipak bili odustali od pregovora zbog rizika da će izgubiti identitet i da se na kraju neće usvojiti nekakva minimalna progresivna pozicija. Stranka se odbila odrediti kao lijeva ili desna i tako je pokazala da je i sama dio „postideološke“ hegemonije. Svejedno, mnogi su aktivisti uključeni u progresivne kampanje poput onih protiv *frackinga*, GMO-a, eksploatacije zlata, nuklearne energije, ali i za progresivne poljoprivredne reforme, jer podržavaju zadružni pokret uzbujanja hrane. Politički, lijeva je strana ranog ekološkog pokreta marginalizirana, a njihova je partija praktički nepostojeća.

Anarhisti

Još jedan važan razvojni faktor neovisne ljevice nakon 1989. bili su anarhisti. Devedesetih su organizirani oko obnovljene Federacije anarhista Bugarske (FAB) koju su činili stariji aktivisti, suzbijani tijekom državnog socijalizma, a i neki aktivisti iz razdoblja prije Drugog svjetskog rata. Mlađi su se ljudi početkom devedesetih također pridružili i pokušali zauzeti radikalniju poziciju unutar demokratskih mobilizacija tih godina, međutim nisu ostvarili relevantniji učinak. Nakon 2001., stvoreno je novo omladinsko krilo FAB-a, nadahnuto prosvjedima protiv G8 u Genovi i drugim velikim svjetskim antikapitalističkim prosvjedima. Ova je frakcija nazvana Anarho-otpor. Njezini su članovi blisko surađivali s ekološkim pokretom i aktivno sudjelovali u kampanjama protiv ratova u Iraku i Afganistanu, organizirajući inicijative poput Food not Bombs (Hrana, a ne oružje).

Posljednjih godina, mnogi mlađi anarhisti su vrlo radikalno raskrstili sa svojim anarhističkim (i uvelike supkulturnim) identitetom (uglavnom zbog marginalizacije), no i sa svojim lijevim političkim identitetom. Postavljajući se „iznad ideologija“ i radeći u ime direktnе demokracije (navodno postideološka pozicija), bacili su se u pragmatični aktivizam, usmjeren uglavnom na djelovanje bez razmišljanja. Taj se trend pokazao vrlo djelotvornim i izrazito se proširio s obzirom na prosvjede iz 2013., jer se zgodno uklopio u širi antistranački i antiintelektualistički duh. To je dovelo do formiranja mnogih novih *grassroots* skupina, također inspiriranih novim globalnim protestnim pokretima kao što je Occupy.

Anarhisti koji su ustrajali na svojoj „tradiciji“ i supkulturnom imidžu daljnje su se marginalizirali. Neki od njih pokušali su pokrenuti zanimljive političke inicijative, kao što je Nezavisni sindikat radnika, ali nisu uspjeli privući članstvo.

Komunističke grupe

Tijekom 2000-ih i neke su se nezavisne komunističke omladinske grupe formirale oko antiimperijalističkih prosvjednih pokreta. One pak nastoje kopirati diskurs Bugarske komunističke partije iz razdoblja prije destalinizacije, te ih se stoga često proglašavalo staljinističkima, a privukle su neke supkulturne aktiviste poput crvenih *skinsa*. Usprkos njihovom nekonvencionalnom i ponešto sektaškom identitetu, uspjeli su se uključiti u razne konkretne političke kampanje, na primjer u kampanju za besplatno školstvo ili protiv rasizma. Njihovi (blago rečeno) površni politički stavovi, poput odbacivanja razlike između Izraela, cionizma i fašizma, poštivanja Sjeverne Koreje, glorifikacije Staljina i sličnih, međutim, privukli su problematične i nestabilne aktiviste, od kojih su neki lako skrenuli u ekstremnu desnicu.

Nova Ljevica

Sama simpatiziram, a i dio sam (kao članica grupe Nove lijeve perspektive), novog tipa politike koji se pojavljuje zadnjih godina. Slijedi postignuća nezavisnih grupa iz 2000-ih, ali pokušava raskrstiti s njihovim postpolitičkim nastojanjima da nadišu ljevicu i desnicu, kao i s njihovom „politizacijom“ načina života, ali i s ahistorijskom retorikom mladih staljinista. Ta Nova Ljevica nije nova Ljevica u smislu kopiranja američkih ili zapadnih tendencija 1960-ih godina, nego je ugrađena u trenutni bugarski kontekst. Drugim riječima, to je lijeva opozicija, kritična prema liberalizmu kao i prema skretanju socijalističke partije udesno. Njezina kritika socijalističke partije, za razliku od one desne ili liberalne, izrazito je progresivna, u smislu da napada njezin rasizam i mizoginiju, ali i njezinu neoliberalnu politiku, uvođenje jedinstvene porezne stope i aktivno sudjelovanje u demontaži socijalne države. Nova lijeva kritika kapitalizma ne temelji se na nostalgičnoj utopiji oblikovanoj prošlošću, nego nastoji osmislati radikalnu kritiku sadašnjice zasnovanu na ideji budućnosti. Drugim riječima, kritična je prema socijalističkoj nostalgiji i načinima kako je koristi trenutni režim. Kao prvo, on se bavi depolitizacijom i dekontekstualizacijom bivših estetika, omogućavajući time da ih se koristi za otvaranje novih tržišta i prilika za akumulaciju kapitala. Kao drugo, miješa socijalna postignuća državnog socijalizma s njegovom autoritarnom i rasističkom politikom. Kao treće, diskreditira lijevu kritiku i legitimira najgore desne reforme. Zadnjih par godina pojma Nove Ljevice nije koristila samo naša politička organizacija (Nove lijeve

perspektive), već i novinari, intelektualci i aktivisti. Naša se grupa možda prva poistovjetila s tim identitetom, ali to je zapravo koncept bez striknog značenja i za njega se bore različite snage.

Na primjer, druga važna politička organizacija, s kojom naš kolektiv radi, i koja se naziva Novom ljevicom je Solidarna Bugarska. Njezina je politika pozicionirana lijevo od socijalne demokracije. Nedavno su neke važne političke ličnosti BSP-a također pokušale iskoristiti taj isti koncept, istražujući mogućnost formiranja nove frakcije, partije izrasle iz BSP-a, nažalost s ne tako jasnom politikom. Mala radikalna stranka Bugarska ljevica također se ponekad smatra ili je smatraju dijelom Nove ljevice. Zapravo, istu etiketu koriste mediji kad govore o novim postanarhističkim strujama koje smo već spomenuli, iako je one same uporno odbacuju.

Želim reći da zadnjih nekoliko godina u Bugarskoj svakako djeluje novi politički spektar i to je spektar bugarske Nove ljevice. On je više ono što se u njega projicira nego neka vrsta konzistentne cjeline. Situacija stvara toliko prilika koliko je i skrivenih opasnosti. Na primjer, tijekom prosvjeda 2013. bilo je mnogo onih koji su se pitali „Koja je pozicija bugarske Nove ljevice ovdje?“. To je ujedno bila i optužba u smislu „Zašto niste dovoljno aktivni, zašto nešto ne učinite?“, ali i očekivanje: „Što Nova ljevica želi da učinimo?“. Time se otvara mogućnost intervencije, prostor za radikalniju kritiku, no pritom i daje šansa liberalima i socijaldemokratima za još jedan način legitimacije liberalne demokracije, koji Novu ljevicu vide kao samo još jednog saveznika u borbi za ljudska prava, više transparentnosti, protiv korupcije i takozvanog populizma. Pravo taktičko pitanje jest kako Nova ljevica može izbjegići te probleme ne marginalizirajući se kroz povratak u supkulturu, a ni ograničavajući se na čisto kulturnu i intelektualnu kritiku. Kako je moguće ne reducirati Novu ljevicu na vrstu šarene koalicije, utemeljene na ideji apstraktne solidarnosti mnoštva borbi za priznanje (LGBT prava, ženska prava, manjinska prava i antikapitalizam), u kojima antikapitalizam predstavlja samo jednu u dugom lancu ekvivalencija zasnovanog na označitelju kao što je direktna demokracija? Može li Nova ljevica izbjegići uključivanje u liberalni *status quo* u borbama za više transparentnosti, otvorenosti, tolerancije, prava i tako dalje? To jest, kako je moguće ponovno izgraditi takav lanac ekvivalencija zasnovan na konkretnim solidarnostima u suprotstavljanju kapitalu, koji bi omogućio prostor za ostvarive socijalističke alternative?

Ova su pitanja ključna, no ključno je i imati na umu da je Nova ljevica prije spektar, a ne dobro organizirana politička materijalna snaga, te da se umjesto toga sastoji od različitih inicijativa i pojedinaca. Naša je strategija dosad bila

otvaranje prostora, stimuliranje kolektivnog imaginarija mogućnosti Nove ljevice, zajedničko donošenje novih alata koji bi omogućili aktivistima da ponovno promisle svoje položaje, a ne izlistavanje konkretnog seta politika ili političkih pozicija.

Smatrali da je u ovom stadiju moguće sastaviti dobro artikulirane i koherentne političke prijedloge bio bi čisti naivni voluntarizam, koji bi razotkrio nesposobnost razumijevanja konstelacije konkretnih socijalnih snaga. Stoga bi bio predodređen na propast. Drugim riječima, takva strategija ne bi vodila ničemu jer je jednostavno nitko ne bi slijedio. Osim čisto konceptualnog rada, mobiliziranja studenata i otvaranja javne rasprave, te izgradnje intelektualno koherentne kritike srednjostružake ideološke hegemonije ili proizvodnje čvrsto utemeljenih prijedloga za radikalne reforme, ono što ipak jest moguće je uključiti se u hegemonizaciju strateški ključnih političkih borbi koje imaju potencijal širenja.

Neki od aktivista Nove ljevice uključili su se u konzervativne i prilično nacionalističke inicijative protiv stranih ulaganja u poljoprivrednu industriju. Radi se o tome da je lakše slomiti ksenofobno rezoniranje ne vodeći se apstraktnim sloganima, već uspoređivanjem svih njihovih ideoloških preokupacija s konkretnim materijalnim iskustvima i borbama, čime bi se praktički ogoljele nedosljednosti konzervativnih pozicija, razotkrivajući izlišnost razlikovanja nacionalnih i stranih poljoprivrednih investitora: koriste iste poljoprivredne metode, dijele identičnu antiradničku politiku, uključeni su u praktički ista međunarodna tržišta i tako dalje. Upravo na osnovu toga moguće je ponovno promisliti samu ulogu velike industrijske privatne poljoprivredne proizvodnje kao suprotstavljenje zadružnoj proizvodnji malih.

Slične su i naše aktivnosti u borbi protiv privatizacije voda, što je obično tema krajnje desnice, ekstremno rasistički nastrojene prema romskoj manjini. Ovdje je ipak moguće potkopati rasističku logiku ekstremne desnice tako što ćemo pokušati olakšati izgradnju lanca ekvivalencija utemeljenog na suprotstavljanju kapitalu, što i konzervativne antiprivatizacijske aktiviste i romske aktiviste stavlja na istu stranu, te stoga utemeljuje antirasizam ne na apstraktnom humanitarizmu, nego na konkretnim materijalnim interesima.

Oba primjera pokazuju potencijal kritike dvaju hegemonijskih diskursa, naime liberalizma i nacionalizma, ne samo intelektualno, nego i praktično, jer interveniraju u konkretne političke situacije čineći oba diskursa neodrživima. Drugim riječima, takva intervencija bila bi pokušaj rekombiniranja lanaca ekvivalencija konkretnih političkih mobilizacija, i pokušaj olakšavanja njihove reartikulacije oko socijalističkih populističkih označitelja suprotstavljenih

kapitalističkom izvlaštenju, akumulaciji i reprodukciji. Svejedno, uvjeti mogućnosti takvog stava nisu apstrahirani iz teorijskog rada. U oba spomenuta slučaja te je uvjete stvorio dobro tempiran intelektualni napor – publikacije, istraživanja, itd., kao i iskorak u spektar Nove ljevice. Ukazujući pritom na taktičke potencijale dobro tempirane teorijske prakse u procesu ponovnog promišljanja socijalističke politike danas.

Željela bih završiti s općenitijim osvrtom na ciljeve Nove ljevice i njezinu sposobnost radikaliziranja kroz angažmane u konkretnim i zajedničkim borbama.

Kako kaže Jodi Dean, narod je eksploatiran u sukobu s eksploatatorima, potlačen naspram opresora. Eksploatatori, iako se mogu činiti „strancima“, otkrivaju nemogućnost totalizacije političkog. Komunistički subjekt, za razliku od liberalno-nacionalističkog, odbija transformirati strukturnu prazninu u srži zajednice u gubitak. Taj bi subjekt trebao biti spreman artikulirati nove institucije i priznati socijalne antagonizme, ne pretvarajući ih u nešto prirodno. Subjektivacija naroda koja uspijeva prekoračiti tu potrebu za totalitetom zahtjeva radikalni raskid s praznom liberalno-nacionalističkom ljudskom koja ne može artikulirati zajedničko dobro na antagonistički način. Narod svoju moć duguje kolektivu, a ne nekom imaginarnom totalitetu i jedinstvu, kako to zamišlja liberalni populizam.

Prema Jodi Dean, solidarnost se u vremenu i prostoru može izgraditi i stabilizirati putem rastućih vertikalnih i dijagonalnih struktura. Za Dean, ta struktura je partija, jer kolektivu dozvoljava da bude „kolektivno poželjan i kolektivno građen“. Partija utjelovljuje podjelu, politizirajući dio navodnog totaliteta. Partija reflektira nemogućnost realizacije želje za kolektivom. Uloga partije je da očuva tu želju i da izumi nove institucionalne forme koje je mogu posredovati.

Ustrajanje Jodi Dean na takvoj vrsti partije ipak riskira postati ovisno o figuri revolucionara i stvoriti još jednu personalizaciju političkog. A opet, ovu kritiku ne treba protumačiti kao povratak totalitarnim pozivima na harmoniju i odbacivanje pluralizma. Umjesto toga trebali bismo pokušati ponovno promisliti ideju partije s obzirom na njezino nastajanje iz konkretne mobilizacije i ne shvaćati je kao idealnu fikciju koju želimo nametnuti. Iz konkrenih borbi mogla bi proizaći teorijska praksa, i tako integrirati različita proturječja u pokušajima stvaranja kolektiva od sukobljenih grupa i stavova.

Literatura

Baeva, Iskra i Kalinova, Evgenia, *Balgarski te prehodi 1939.-2010.*, Paradigma, Sofia, 2010.

Bourdieu, Pierre i Wacquant, Loic, *The Cunning of Imperialist Reason*, u Wacquant, Loic (ur.), *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, PolityPress, Cambridge, 2010.

Dean, Jodi, *The communist horizon*, Verso, London, 2012.

Lavern, Dostena, *Ekspertite na prehoda, balgarskitethink-tanks i globalnitemrezhi za vlianie*, Iztok-Zapad, Sofia, 2010.

Osobenost srpskog političkog konteksta i posledice po levu politiku

Aleksandar Stojanović

Uvod

Činjenica je da u Srbiji danas ne postoji barem minimalno organizovan i artikulisan levi politički subjekt. Time ne želimo da dovodimo u pitanje rad bilo koje od levih grupa i pojedinaca koji danas deluju u Srbiji, već samo želimo da ukažemo na to da u Srbiji danas ne postoji ni jedna leva politička praksa koja je dostigla nivo šire javne prepoznatljivosti. Osobenost ove činjenice postaje očigledna kada uporedimo srpsku situaciju sa onom u kojoj se nalaze različiti levi pokreti na Balkanu, u Evropi i svetu danas.

Pokušajmo to da objasnimo. Za početak možemo da primetimo da današnji svet nije ništa manje kapitalistički svet od onog koji smo imali prilike da vidimo sredinom dvadesetog veka ili onog pre njega. To je svet u kom je radnik, kako Marks kaže, „sloboden u dvostrukom smislu“ jer ne poseduje sredstva za proizvodnju i biva primoran da slobodno prodaje svoju radnu snagu da bi opstao. Intenzivan razvoj i proboj u javnost koji su levi pokreti doživeli širom kapitalističkog sveta u poslednjih nekoliko godina ima puno da zahvali sve više prisutnoj socijalnoj katastrofi uzrokovanoj upravo krizom kapitalističkog sistema. Pod tim mislimo na različite oblike krize, od krize bankarskog sistema do krize javnog duga, koje su za posledicu imale oštar pad standarda života u kapitalističkom svetu. Usled direktnе ugroženosti reprodukcije velikog dela stanovništva u ovim društvima, dominantni liberalni ideološki konsenzus i legitimacioni okvir nije više jak kao što je bio pre desetak godina. Uopšteno govoreći, mnogi pripadnici ovih društava su, radeći sve ono što su radili i pre, u poslednjih petnaestak godina dospeli na ivicu siromaštva, što je imalo za posledicu da ekonomski probleme koje osećaju pripisuju političkom kursu njihovog društva tokom proteklog perioda. Iako je centralni liberalni ideologem da je svako odgovoran za svoj uspeh ili neuspeh još uvek relativno prisutan, ljudi danas sve više uvidaju da su nedaće koje su njih zadesile sudbina skoro svakog domaćinstva u njihovoj okolini, i zbog toga su sve manje spremni da za te probleme okrive sebe. Istovremeno,

većina partija u parlamentima kapitalističkih zemalja nastavlja da nudi iste, a često i još radikalnije neoliberalne mere kao predlog za rešavanje krize, ne pokazujući nikakvu receptivnost povodom činjenice da sve većem broju ljudi postaje očigledno da su upravo ove mere i krive za nastanak krize. Zbog toga nije čudno da socijalno orijentisana politika, koja se otvoreno suprotstavlja ovim pozicijama, na mnogim mestima počinje da dobija na značaju.

Sa druge strane, sličnu ako ne i dublju socijalnu katastrofu možemo opaziti i u Srbiji. Nju potvrđuju različiti empirijski podaci ali možda najviše od svega nivo BDP-a, ideo industrijske proizvodnje i nivo zaduženosti. BDP Srbije je još uvek za više od četvrtine manji od toga koliki je bio u vreme Jugoslavije, a industrijska proizvodnja na teritoriji Srbije iznosi oko 45% proizvodnje iz jugoslovenskog perioda. Napokon, spoljašnji dug Srbije je danas više nego duplo veći od celokupnog duga SFRJ koji je iznosio 11,5 milijardi evra u trenutku raspada. Isto tako, čini se da je nerazlikovanje među srbijanskim partijama još dublje nego što je to slučaj kada govorimo o partijama drugih kapitalističkih zemalja, jer se ne radi samo o slaganju partija oko neoliberalne ekonomске politike, već i o nekritičkoj afirmaciji puta evropskih integracija. Ovo drugo je svakako, mnogo specifičniji politički predlog od same neoliberalne ekonomске politike. Pritom, u prvom periodu u kom je Srbija sledila ovaj put – tokom dve hiljaditih – u odnosu na njega je postojala određena politički moćna opozicija otelotvorena u tada daleko popularnijim srpskim radikalima (SRS) i do određenog trenutka SPS-u. Danas međutim, posle trinaest godina provedenih na ovom putu, kada se suočavamo sa osetno gorom socijalnom situacijom od one koju smo imali pre desetak godina, temeljno preispitivanje ovog puta je potpuno zamrlo. Dakle, Srbija sa većim delom sveta deli očiglednu socijalnu katastrofu, a ako osetljivost dominantnih srpskih političkih partija na to procenjujemo s obzirom na dubinu političkog konsenzusa koji među njima vlada, onda možemo zaključiti da je ona još manja nego na drugim mestima. Naime, članovi vladajuće koalicije, naprednjaci (SNS), socijalisti (SPS) i drugi dele odlučnost da se ništa ne menja i da se ovim putem nastavi sa demokratama (DS) i liberalno-demokratskom partijom (LDP). Pa ipak, neočekivano, ova neosetljivost dominantnih srbijanskih političkih partija nije proizvela slične rezultate kao u svetu, jer levica, kao kritička pozicija u odnosu na sve to, u Srbiji još uvek ne može da se konstituiše i dopre do javnosti.

Uzmimo samo u obzir razlike u odnosu na susednu Hrvatsku. Studentski pokret u Hrvatskoj, koji je delomično svoja polazišta i našao u iskustvima iz Srbije, 2009. godine je uspeo da izvrši osetan pritisak na hrvatsku javnost, uspostavljajući jedinstvo sa profesorima (što je donekle bilo određeno specifičnim načinom finansiranja visokog obrazovanja koji je tamo na snazi),

da bi na kraju uspeo da iznudi određene izmene u finansiranju studija i potom da počne da se širi izvan studentskog konteksta i pravi zajedničke kampanje sa sindikatima i radničkim grupama. Sa druge strane studentski pokret 2011. u Srbiji iz okupacije fakulteta izlazi bez bilo kakvih postignutih rezultata, imajući malu podršku među studentima, a kamoli profesorima, pritom noseći sa sobom iskustvo relativne medijske blokade koja ga je sve vreme okruživala i držala daleko od očiju javnosti. Dalje, sindikalna borba u Hrvatskoj danas pozajme sindikate poput Novog Sindikata koji je spreman da se jasno postavi, organizuje intersektorske štrajkove i principijelno se drži na distanci od političkih partija i sitnih dogovora koje one nude. U Srbiji, isprva autonomni sindikat U.S.S. Sloga u koji su leve grupe polagale svoje nade je pred predposlednje izbore napravio dogovor sa čelnicima bivše Miloševićeve partije (SPS) koja je došla u vlast. Napokon, čak i ako uzmemo u obzir poteškoće sa kojima se levica u Hrvatskoj danas sreće, kao što su porazi na određenim poljima i nemogućnost da se u narednim godinama sačuva ono što je isprva zadobijeno, možemo konstatovati kako ona iz perioda u period menja polje borbe, prelazeći sa obrazovanja, u medijsku i radničku borbu, tako da za sve to vreme ostaje prisutna u javnosti kao prepoznatljiva pozicija. Ona uspeva da održi barem neki osnovni kontinuitet, tako da danas počinje javno da artikuliše kritiku hrvatskog medijskog prostora. Deluje da ni jedno od nastojanja koja su se javila u Srbiji nije uspelo da probije barijeru neprepoznatljivosti i da započne ovakav kontinuitet. Zato se iz spoljašnje perspektive ta nastojanja i čine nepovezanim i rascepkanim, a leva politika može da privuče samo one koji su već unapred za nju zainteresovani, poput pojedinačnih studenata, ali ne i pripadnike društva koji bi u njoj mogli da vide odgovor na sopstvene socijalne nedaće.

Metodološka primedba

Postavlja se pitanje na koji način je najispravnije tumačiti ovu činjenicu. Smatramo da bi s obzirom na sličnost materijalne situacije u Srbiji sa situacijom u regionu, a i šire, uzroke dosadašnjeg levog neuspeha trebalo tražiti u *specifičnom ideološkom kontekstu srbijanske političke scene i njegovoј dinamici u poslednjih nekoliko decenija u odnosu na levo pozicioniranje*. Koliko god neko u politici bio sklon spontanosti, samoorganizovanju i mikropraksama, mora da se prizna da je za formiranje bilo kakve trajnije i delotvornije (leve) političke tendencije bezuslovno važna mogućnost da se uspostavi neka ideološki bar minimalno definisana pozicija koja bi je u javnosti razlikovala od drugih političkih snaga. Mobilizacioni potencijal svake političke tendencije je vezan za predstavu koja o njoj postoji u društvu, a nemogućnost da se produkuje i

nametne neka prepoznatljiva predstava ove vrste neosporno ograničava domete svake tendencije. Uspeh u ovome naravno zavisi od promišljenosti onih koji ovu predstavu pokušavaju da kreiraju, ali težina njihovog rada može biti veća ili manja s obzirom na to koje su dominantne linije demarkacije među postojećim političkim pozicijama i koji su dominantni društveni problemi na kojima se skupljaju politički poeni u datom trenutku. Neke linije demarkacije i problemi više idu na ruku svakoj određenoj političkoj poziciji, a neke manje, pa je tako slučaj i sa levicom.

Ako ove linije demarkacije i dominantne probleme obuhvatimo pojmom ideološkog konteksta, možemo reći da specifična prijemčivost ili odbojnost nekog određenog ideološkog konteksta za svaku određenu političku poziciju zavisi od osnovnih ideoloških određenja koja bi ta pozicija trebalo da podrazumeva. U tom smislu, da bismo mogli da govorimo o odnosu levice sa srpskim ideološkim kontekstom i njegovom dinamikom, trebalo bi prethodno da kažemo nešto o levici uopšte. Definisanje leve političke pozicije je samo po sebi složen problem i svaki pokušaj da se o ovome govori na jednostavan način vodi u ozbiljne greške. U svakom slučaju, mi ćemo se ograničiti na određenja koja sačinjavaju onaj minimum koji u savremenom svetu leva orientacija obično podrazumeva. Prvo što bi u tom pogledu trebalo naglasiti jeste da dosledna leva pozicija, danas kao i uvek, mora da podrazumeva tvrdnju da su najveći društveni problemi koje srećemo u svojim društvima, počevši od materijalne oskudice i nejednakosti pa do različitih tipova antagonizma, posledica društvenog sistema koji je određen kapitalističkim načinom proizvodnje. Drugo, savremena leva politička pozicija se razlikuje od takozvane „stare levice“ jer u sebe, pored „klasičnih“ antikapitalističkih elemenata kao što su internacionalizam i antiimperializam, uključuje političke zahteve novih socijalnih pokreta koje smo imali prilike da vidimo širom sveta od sedamdesetih godina naovamo. Mogli bismo reći da nasuprot pozicijama stare ekonomističke, redukcionističke levice za koju je faktička smena kapitalizma kao ekonomskog sistema trebalo da reši probleme poput ekološkog, rasnog, ženskog, antiratnog pitanja ili pitanja seksualne orijentacije – tako da je pitanje o ovim problemima u bitnom smislu moralo da sačeka kraj ekonomske transformacije – levica danas nosi jasno saznanje da ovi problemi nose u sebi uslove reprodukcije kapitalizma, i da je borba za njihovo rešavanje uvek već u određenoj meri i antikapitalistička, pri čemu se sam kapitalizam tu više ne posmatra kao čisto „ekonomski“ sistem, već kao „društveni“ sistem. Levica danas tretira kapitalizam kao sistem u kom postoji sprega međusobnog uslovljavanja između najamnog (kapital) odnosa i čitavog niza drugih društvenih odnosa poput rasnih, rodnih i drugih pomenutih nejednakosti i

problema. Upravo zbog toga što uočava da se ekonomski problem i svi ovi drugi problemi međusobno uslovljavaju, za levicu, borba za ukidanje kapitalizma i vodi putem borbe protiv ovih problema i oblika nejednakosti koliko i putem borbe protiv specifično ekonomskog odnosa u kom smo primorani da prodajemo svoju radnu snagu. Napokon, nasuprot drugim političkim pozicijama, koje su većinom kompatibilne sa građanskim, parlamentarnim zastupanjem sopstvenih zahteva, levica podrazumeva određeni oblik „narodne“ politike u kom se ne pravi oštra razlika i odvojenost između biračkog tela i parlamentarnih predstavnika, već se unutar šire, demokratski organizovane grupe leve orijentacije, parlamentarna borba shvata kao jedan od potencijalnih frontova, a parlamentarni predstavnici kao izvršioci njene volje. Kada ovako definišemo osnovne elemente političke pozicije, možemo još da uočimo da je njena ideološka struktura, kako smo je upravo opisali, u bitnom smislu različita od strukture drugih političkih pozicija kao što su desne pozicije i pozicije centra. Naime, razlika između levice i drugih pozicija političkog spektra jeste u tome što dok ove pozicije, bivajući ono što bi trebalo da budu, mogu da podrazumevaju ove ili one elemente, dosledna levica uspeva da se konstituiše samo ukoliko uspeva da otelotvorи ovo specifično organsko jedinstvo antikapitalizma, internacionalizma i antiimperializma sa jedne, feminizma, antirasizma, ekološke orijentacije, egalitarnosti u pogledu seksualnog opredeljenja sa druge i narodno orijentisane politike sa treće strane. Važno je uvek napraviti razliku između levičarskih zahteva i leve pozicije kao jedinstva sopstvenih elemenata. Levičarski zahtevi kao što je određeni oblik antiimperializma ili određene LGBT politike mogu biti deo pozicije koja sama po sebi nije leva, utoliko što pored njih, te pozicije na primer mogu da podrazumevaju anti-internacionalizam u prvom ili jasno liberalno opredeljenje u drugom slučaju. Ideološki kontekst može da podrazumeva prisustvo različitih levičarskih i kvazilevih zahteva i upravo se poteškoća koja se u tom pogledu javlja za konstituisanje levice sastoji u tome da se privid leve orijentacije politika koje inkorporiraju ove zahteve odagna i dosledna leva pozicija kao jedinstvo levih elemenata učini vidljivom i prepoznatljivom. Isto tako, određeni ideološkim kontekstom mogu da dominiraju i problemi i dileme u vezi sa kojima nije moguće artikulisati neposredno rešenje ili odgovor sa konzistentne leve pozicije, a da pritom različite pozicije koje nisu leve sopstvena rešenja pokušavaju da prikažu kao leva i socijalno orijentisana. Tada se radi o kvazilevim elementima.

Smatramo da je iz ove pozicije shvaćen ideološki kontekst u Srbiji *posebno* otežavajući uopšteno gledano i posebno u poređenju sa kontekstima u kojima se levica konstituiše u ostatku regiona. Upravo su specifični levičarski i kvazilevi elementi koji se nisu mogli sresti u kontekstima susednih država učinili da

pojava jedne prepoznatljive dosledne leve politike bude otežana. I mislimo da bi u ovome trebalo tražiti važan razlog zbog kog ona do danas ostaje nevidljiva i marginalizovana. Napokon, smatramo da se u poslednje vreme to polako menja, ali nasuprot onima koji iz zaoštravajuće socijalne situacije u Srbiji direktno žele da izvedu kako će sada biti lako da levica napravi politički proboj, mi smatramo da veliki deo poteškoća koje su specifične za srbijanski ideološki kontekst još uvek nisu otklonjene.

Analiza dinamike srbijanskog ideološkog konteksta

a) devedesete

Priču o dinamici ideološkog konteksta u Srbiji bi sigurno trebalo početi sa Slobodanom Miloševićem. Jedan razlog za takav izbor se tiče toga što je upravo njegovo pozicioniranje u odnosu na prethodni jugoslovenski period odredilo ulogu i značenje koje je taj period kasnije imao, a ovaj period je posebno važan jer predstavlja vreme u kom je na ovim prostorima dominirala leva politika. Drugi razlog je vezan za to što se period u kome sada živimo, koji je prema našem shvatanju neka vrsta produžetka dinamike dvehiljaditih u odnosu na koju se nije dogodila bitna novina. Ako je to shvatanje ispravno, možemo reći da se dinamika ideološkog konteksta koja je danas na snazi, kao i dinamika tokom samih dvehiljaditih, konstituisala u opoziciji spram Miloševićevih devedesetih. Na to ćemo se još vratiti.

Primetimo za početak da bi se Milošević mogao učiniti kao još jedan od diktatora sa kraja socijalističkog perioda koji je započeo sa restauracijom kapitalizma. On bi trebalo da bude srpski pandan Lukašenku ili čak Tuđmanu. Međutim, upravo je specifičan način na koji je Milošević zadržao vezu sa jugoslovenskim socijalističkim nasleđem u kontekstu rata devedesetih uneo bitne elemente koji su odsutni iz ove klasične predstave o diktatoru i samim tim u celom predstojećem periodu odredio specifičan odnos srpskog ideološkog konteksta sa levom politikom.

Prvo, Milošević se u ratovima devedesetih postavio kao branilac Jugoslavije: njegova partija je bila *socijalistička* partija (SPS), a vojska kojom je komandovao je bila *Jugoslovenska narodna armija*. Naravno, nesporno je da je Milošević, kao i mnogi drugi koji su u ovo vreme posezali za nacionalističkom ideologijom, stao u odbranu takozvane „srpske Jugoslavije“, tj. države koju su prema tom shvatanju, Srbi izborili u prvom svetskom ratu i osnovali *Krfskom deklaracijom* i koju su prvenstveno srpski partizani branili od okupatora. Takođe, u dатoj podeli uloga, on je stao u odbranu teritorija na kojima je živilo srpsko stanovništvo, jer se na suprotnoj strani našao Tuđman koji je stao na branik hrvatsvta i Alija Izetbegović

kao branilac muslimana. Ipak, za razliku od Tuđmana koji je artikulisao i legitimisao svoju politiku isključivo iz nacionalističkog rakursa, Milošević je nacionalni element mešao sa ideologijom jugoslovenskog socijalizma. Specifičan spoj nacionalističke i socijalističke ideologije, najpreciznije otelotvoren u ideologemu srpske Jugoslavije, omogućio je Miloševiću da po potrebi više naglasi jedan ili drugi aspekt. To je posebno došlo do izražaja u njegovom odnosu sa srpskom radničkom klasom. Ona je svoju klasnu poziciju u ovo vreme još uvek relativno jasno socijalistički artikulisala, zahtevajući ono što je prema jugoslovenskoj samoupravnoj ideologiji i trebalo da dobije, a to je bilo radničko upravljanje i materijalni boljšitak na osnovu sopstvenog rada. Samo je činjenica da je Milošević koji je sebe predstavljao kao socijalistu, makar i čisto nominalno, obećavajući da ono što radi u stvari ima za cilj upravo ostvarenje tih interesa, mogla da mu obezbedi dovoljnju podršku i legitimitet da donosi one odluke koje je donosio u ratnom stanju.

Sve ovo je u mnogome odredilo ideološki kontekst koji je zavladao posle rata. Nastavljajući poređenje sa situacijom u Hrvatskoj, možemo da primetimo kako Tuđman mnogo ideološki više nalikuje Šešelju nego Miloševiću, dok se Miloševićeva anti-imperijalistička nacionalistička politika nikako ne može izjednačiti sa hrvatskim nosiocem jugoslovenskog nasleđa, socijaldemokratama, koje su mnogo sličnije ka zapadu orijentisanoj demokratskoj opoziciji u Srbiji. Dokaz koliko je Milošević držao do jugoslovenske socijalističke simbolike nalazimo i u činjenici da on 1994. podstiče osnivanje partije Jugoslovenske levice (JUL) koja ostaje njegov koalicioni partner do samog kraja. Cilj koji je stajao iza formiranja ove partije je bio da se, u svetu sve očiglednije činjenice da je sam Milošević na nacionalističkim osnovama zapravo učestvovao u uništenju Jugoslavije, oni kojima je to bilo potrebno dodatno ubede da on želi da nastavi sa jugoslovenskom orijentacijom u svojoj politici. Uspešnost ovog poteza nije čak uspela da osuđeti ni činjenica da je on na čelo JUL-a postavio sopstvenu suprugu, Mirjanu Marković. Tako su između ostalog mnogi levi intelektualci iz vremena SFRJ pristali da budu deo Miloševićevog establišmenta, na taj način dajući legitimitet ovom poretku kao levom političkom poretku.

Druga bitna odlika Miloševićeve politike za levo pozicioniranje jeste njegov anti-imperijalizam. Naime, jedan od glavnih temelja na osnovu kojih je Milošević sopstvenu politiku pokušavao da odredi kao levu i socijalističku jeste tip antiimperijalističke politike koju je on vodio. Moramo naglasiti da je on ovu politiku vodio na daleko oštriji način nego socijalistički i postsocijalistički lideri drugih zemalja. Naime još od samog rata deve desetih Milošević za svog neprijatelja projektuje kapitalistički zapad. Zapad koji je u ratu finansirao i

naoružavao neprijateljsku stranu je isti onaj Zapad koji je u odnosu na Srbiju vodio izolacionističku politiku, da bi napokon upravo njegov ekonomski interes da „pokrade ono što je naše“ postao važan deo miloševičevske frazeologije. Tako je Milošević pokušavao da postavi alternativu između male socijalne države koju on vodi i beskrupulognog kapitalističkog zapada. Međutim, ključno je imati na umu da je antiimperializam koji ide protiv interesa stranog kapitala i koji bi trebalo da predstavlja inheretan deo jedne leve politike, u Miloševićevom slučaju bio praćen jasnom orijentacijom ka privatizaciji i restauraciji kapitalizma u zemlji. Uostalom, u jugoslovenskom (SFRJ) periodu Milošević je i postao poznat kao bankarski čovek, tehnokratski kadar koji je zastupao liberalna, preduzetnička rešenja tadašnjih ekonomskih problema i imao dobre odnose sa Zapadom. Tako njegovo naizgled levo suprostavljanje kapitalističkom imperializmu je bilo u stvari orijentisano ka razvoju nacionalnog kapitala. Čak je u jednom donekle zaboravljenom periodu koji je nastupio kada je neko vreme posle rata deve destih već prošlo Milošević ponovo počeo da uspostavlja veze sa Zapadom. Naime, od dejtonskog sporazuma 1995. pa sve do iskrsavanja kosovskog problema 1999. Milošević je od strane zapada bio posmatran kao „faktor stabilnosti na Balkanu“, pa je čak postojala mogućnost da bude nominovan za Nobelovu nagradu za mir. Sve ovo je međutim danas skoro potpuno zaboravljeno, a Milošević još uvek sa sobom nosi predstavu navodno istinski socijalističke, antiimperialističke politike, kako za one koji ga cene tako i za one koji ga kritikuju.

Ovaj specifičan sklop nominalne antiimperialističke, socijalističke i čak jugoslovenski orijentisane politike sa jedne strane i jasne realne namere da se sprovede privatizacija i restauracija kapitalizma bez ustupaka širim slojevima koji će time biti pogodeni sa druge strane je pogotovo teško shvatljiva za one koji se ne nalaze u srpskoj političkoj situaciji. Jedna od većih iluzija koje su se javljale na radikalnoj levici na zapadu, čiji je pobornik bio i sam Noam Čomski, jeste ona prema kojoj se Milošević shvata kao konzistentna leva politička snaga u Srbiji. Čini se da je ono što je bilo posebno zavodljivo u ovom kontekstu bila činjenica da se Miloševićeva partija, za razliku od većine partija naslednica socijalističkog nasleđa u Evropi, nije transformisala u socijaldemokratsku partiju koja je bi bila glavni zastupnik sprovodenja neoliberalnih mera i interesa zapadnog kapitala uopšte. Upravo u ovom svetu je Milošević sa svojim jugoslovenstvom i antiimperializmom mogao da se pojavi kao neko ko je drugačiji i samim tim neko ko je principijelniji u svojim levim opredeljenjima. Ipak, ta iluzija može da opstane samo dok se stvari ne osmotre pažljivije jer Miloševićev otpor stranom kapitalu, u stvari nije vodio tome da on bude manje prokapitalistički i privatizaciono orijentisan u svojoj politici.

Predimo sada i na treću važnu stavku. Ona se tiče podele uloga tokom poslednjih godina Miloševićeve vlasti kada se pojavilo narastajuće nezadovoljstvo njegovom režimom i kada je počela da se konstituiše Demokratska Opozicija Srbije (DOS). Iako OTPOR i DOS nastupaju protiv Miloševića kao klasičnog totaliratnog socijalističkog vođe i prvenstveno su orijentisani na „građanske neslobode“, nesumnjivo da je u njihovom uspehu presudnu ulogu igrala i prethodno pomenuta činjenica da je Milošević kao inicijator restauracije kapitalizma naneo jak udarac materijalnom stanju stanovništva Srbije. U pogoršanju ovog stanja je u velikoj meri učestvovala ekonomski izolacija i embargo koji su došli sa Zapada, ali i nevezano za to, vidimo kako Milošević obavlja veliku redistribuciju bogatstva iz ruku društva u ruke budućih domaćih krupnih kapitalista, tzv. tajkuna. Radilo se o tome da se građanski i jasno kapitalistički put Srbije kakav su zagovarale vode DOS-a, pojavljivao i kao potencijalno rešenje za materijalno stanje koje je u velikoj meri uzrokovala sama restauracija kapitalizma koju je Milošević započeo, a koje se u to vreme pripisivalo upravo prepostavljenoj socijalističkoj ekonomskoj politici starog režima. To je moglo da bude tako upravo zato što se Milošević izdavao za branioca jugoslovenskog socijalističkog nasleđa. Iako je Milošević u ogromnoj meri pripremio teren za ekonomsku politiku koju ćemo moći da vidimo tokom dvehiljaditih, u tadašnjem srbjanskom ideoološkom kontekstu leva i socijalistička orijentacija se pojavljuju kao osnovni uzorci teške materijalne situacije koju je njegova politika donela.

Sada, kakvi su bili potencijali levice u ovom periodu? Mislimo da je ovaj početni kontekst krajnje ilustrativan za svakoga ko hoće da razume moć i ograničenja koja sa sobom nosi ideoološki kontekst. Na pitanje kakvi su bili potencijali levice, moglo bi se odgovoriti da su oni bili odlični jer je levica bila na vlasti. To je tako izgledalo mnogima unutar srbjanskog društva, ali istovremeno i mnogima izvan njega. Ako je i postojala neka grupa ljudi koji su sebe razumeli kao levičare, a koji su zapravo bili *kritičari* Miloševića, neretko je bio slučaj da upravo ovi ljudi nisu bili levičari ništa više nego on. To su bili neki učesnici u OTPOR-u, a kao što smo rekli, tokom previranja dvehiljaditih socijalni boljitat je bio vezivan za restauraciju kapitalizma. Ako je u ovo vreme postojao neko ko je stajao na principijelnim levim pozicijama i ko je držao distancu od oba tabora, onda je on svakako ostao daleko od svakog javnog delovanja. Verujemo da za analizu i pozicioniranje prema ovom periodu koje ovde obavljamo nije bila od pomoći ni direktna involviranost niti geografska distanca onih koji su delovali u ovom periodu. Bila je potrebna vremenska distanca u kojoj se zlatna nit kapitalističke restauracije koja povezuje ove oponente jasno pokazala. Međutim, kao što upravo nameravamo da pokažemo, u periodu koji je sledio, tokom dugo vremena čak ni ova vremenska distanca nije bila dovoljna.

b) dvehiljadite

Iako sada prelazimo u period posle 2000. godine kada je Milošević prestao da bude na vlasti, smatramo da priča o njemu još uvek nije završena. Miloševićev pozicioniranje tokom devedesetih, koje smo upravo opisali, u velikoj meri je odredilo dinamiku srpskog ideološkog konteksta posle njegovog pada. Period dvehiljaditih je tokom svog trajanja, a u velikoj meri i danas viđen kao vreme izlaska iz „mračnih devedesetih.“

Zbog Miloševićevog, makar i čisto nominalnog, socijalističkog i projugoslovenskog postavljanja, smatralo se da se tek 2000. raskrstilo sa socijalizmom. Specifičnost ove činjenice nije mala i može se nazreti kada primetimo da se to „raskidanje sa socijalizmom“ u Hrvatskoj dogodilo celih deset godina ranije jer se Tuđman pozicionirao kao antikomunista. Antikomunizam i antisocijalizam postaju glavni zajednički imenitelj dominantnih političkih pozicija koji jednako dele pripadnici demokratske opozicije koji su Miloševića svrgli s vlasti, kao i njegovi bivši nacionalistički orientisani koalicioni partneri, Srpski Radikali. Pored svih spornih pitanja i problema koji su srpskoj javnosti zaokupljali tokom dvehiljaditih, jedina neproblematična linija objašnjenja i argumentacije je ostajala ona prema kojoj je određeni loš rezultat u srpskom društvu u stvari samo posledica zaostale socijalističke logike koja još uvek nije stvarno napuštena. Istovremeno, uz potpuno ignorisanje kapitalističkih mera koje je sam Milošević počeo da sprovodi u svom „socijalističkom periodu“, nesporno je bilo da se materijalni boljitiak srpskog društva mora tražiti u intenzivnoj kapitalističkoj tranziciji. To je takođe bila tačka slaganja između inače oštro suprotstavljenih političkih pozicija ovog vremena. Ekonomski prosperitet je skoro isključivo bio vezivan za direktnе strane investicije ili kredite velikih svetskih banaka. Ekonomski gledano, liberalno krilo bivše demokratske opozicije je zagovaralo interes evropskog i uopšte zapadnog kapitala zagovarajući sve one mere koje su bile zahtevane od strane MMF-a i trojke, dok je nacionalno krilo zajedno sa radikalnim nacionalistima zagovaralo interes ruskog i domaćeg krupnog kapitala, naravno zagovarajući sve one olakšice i prilagođavanja koja bi njemu trebalo da obezbede profitabilnost. To sve je u oba slučaja bilo praćeno neoliberalnom agendom koja insistira na deregulaciji, fleksibilizaciji i privatizaciji bez izuzetka. Naravno, motivi ovih elita da sprovode pomenute mere su se sastojali u tome da su, odustajući od razvijanja bilo kog tipa ekonomske autonomije, koja bi i njima samima obezbedila legitimitet, morali da pokušaju da osiguraju svoju poziciju vezujući se za krupne igrače globalne ekonomije koji imaju trajan interes da oni budu ti koji će eksplorativati radničku klasu u Srbiji, kao i sredstva potrebna da se bore za njegovo sprovođenje. Napokon i treća posledica

koja je proistekla iz Miloševićevog perioda jeste bio tip antiimperijalizma koji je postao dominantan. Srpski Radikali koji su u ovom periodu bili lišeni svakog ograničenja koje su im ranije koalicije sa načelno socijalistički orijentisanim Miloševićem režimom nametale sada su mogli da prisvoje antiimperijalizam kao čisto nacionalističku poziciju, pritom se dodatno vezujući za ideju saveza sa Rusijom. U vezi te ideje, koja se još od Miloševićevog vremena predstavlja kao određeni tip fronta protiv zapadnog imperijalizma, mora se imati na umu i činjenica da je Jeljinova Rusija, koja стоји на periferiji u odnosu na kapitalistički zapad i sa kojom je Milošević sarađivao, sada zamenjena Putinovom Rusijom koja otvoreno izražava i sprovodi sopstveni kapitalistički interes.

Sada možemo otići korak dalje i reći da su dve socijalno senzitivne političke dimenzije, kakve su antiimperijalizam i ideja opštег materijalnog boljnika, posredovane Miloševićevim ranijim pozicioniranjem, tokom dvehiljaditih stajale u osnovi političkih problema koji su u vladali javnim prostorom Srbije. Mislimo prvenstveno na dva problema, a to su problem Kosova i problem EU integracija. U ovom periodu, dominantna opozicija jeste između proevropske antinacionalističke „demokratske“ struje otelotvorene u Demokratskoj Stranci (DS), Liberalno Demokratskoj Partiji (LDP) i G17+, sa jedne strane, i nacionalističke, antiimperijalističke struje otelotvorene u Srpskoj Radikalnoj Stranci (SRS) i donekle Demokratskoj Stranci Srbije (DSS). Proevropske snage se isprva pojavljuju kao „građanska“, „pragmatična“ opcija koja u načelu smatra da će Kosovo morati da se prepusti, dok se nacionalisti pojavljuju kao „narodna“, „principijelna“ opcija koja stoji na principijelnim pozicijama da se ne smemo integrisati u EU, čije su članice 1999. bombardovale Srbiju, i da se po pitanju Kosova mora zadržati bezuslovan stav po svaku cenu.

Smatramo da je ovaj ideoološki raspored bio nepristupačan i neprijateljski za pojavljivanje bilo koje dosledno leve politike iz dva očigledna razloga. Sa jedne strane, u ovom periodu dominira opozicija između nacionalizma i antinacionalizma i biračko telo se u velikoj meri opredeljuje po ovim osnovama. To je po levicu bilo nepogodno u sledećem smislu. Sam nacionalizam za koji, prema jednom mogućem tumačenju, nije isključeno da se pojavi unutar leve politike kao što imamo prilike da vidimo u Latinskoj Americi, ovde se pojavljuje kao jasno kapitalistički obeležena ideologija. Ne samo da su ekonomski programi nacionalističkih stranaka decidno neoliberalni, nego su i Srbi u nacionalističkom imaginarijumu, „srpske gazde“ kao protoproduzettinci. Isto tako, iako bi antinacionalizam koji pokušava u sebe da integrise internacionalističku notu, sam po sebi, mogao da bude deo jedne leve politike, on je u ovom kontekstu uvek istovremeno i otvorena autošovinistička antinarodna politika u kojoj se

većina članova srbijanskog društva posmatraju kao nekulturni varvari koje bi trebalo civilizovati. Tu internacionalizam samo znači spremnost da se uključimo u globalne kapitalističke tokove i otvorimo svoju zemlju za strane investicije.

Druga dimenzija nepogodnosti ovog ideološkog konteksta za konstituisanje leve politike jeste to da se u njemu prethodno pomenuti socijalni predznak veoma lako može preuzeti unutar svake od ovih pozicija, pri čemu ni jedna od njih zapravo nije socijalistička. Socijalni predznak se može podjednako staviti ispred obe suprotstavljenje politike. On se može staviti ispred politike suvereniteta prema Kosovu i otpora Evropskoj Uniji jer se ova politika može predstaviti kao oblik narodne solidarnosti i autonomne pozicije koja pokušava da nas zaštiti od zapadne eksploracije. Socijalni predznak se isto tako može staviti i ispred orijentacije koja zastupa dizanje ruku od Kosova kao „jame bez dna koja guta novac Srbije“ i intezivan rad na EU integraciji koja bi mogla da relaksira i poveća srpski budžet i otvoriti prostor za jednu „istinski“ socijalno osetljiviju politiku, pri tom istovremeno pomažući srpskoj privredi da se oporavi.

Takođe, autentično socijalna pitanja poput prava manjina se za antievropsku tendenciju pojavljuju kao anti-srpska politika ili kao proevropska stvar za proevropsku tendenciju. To se događa upravo zbog toga što se ova pitanja vide isključivo unutar konteksta mera koje su uslov za ovu integraciju, i takođe zbog toga što se potencijalna rešenja za njih zastupaju bez ikakve osetljivosti na specifičan srpski kontekst, uz potpuno preuzimanje zapadnih modela i potpunu izolaciju jedne grupe problema, poput LGBT prava, od borbe oko drugih socijalnih prava kao što su nizak socijalni standard i loše privatizacije. Na taj način se oko jednog suštinski socijalnog problema koji bi trebalo da se zastupa sa doslednih socijalističkih, levih pozicija, perpetuira dominantna opozicija između nacionalističke i anti-nacionalističke politike tako da se njegov socijalni karakter u potpunosti gubi.

Svi pokušaji levih grupa da se u ovom periodu konstituišu i probiju u javnost su bili osuđeni. Njihov izbor se sastojao u tome da paktiraju sa građanskim pozicijom. Iako je unutar takve logike paktiranja podjednako imalo smisla da izadu na ulicu u istom trenutku kada i nacionalisti oko anti-EU i anti-Nato kampanja, leve grupe (u Srbiji) su se jasno opredelile za saradnju sa građanskim pozicijama. To je prvenstveno učinjeno oko pitanja antifašizma, ali i je rađeno i polazeći od nekih drugih problema, poput različitih građanskih prava kao što su prava manjina koja smo pominjali. Iza svega toga je stajala određena vrsta entrističke logike i ideje da se u ovakvim zajedničkim platformama može obaviti jasnije levo orijentisanje kampanja *iznutra*. Simptomatično je bilo to što su liberalno orijentisane grupe sa kojima se najčešće radilo bile mahom bliske

sa radikalno neoliberalno orijentisanom strujom otelotvorenom u Liberalno Demokratskoj Partiji (LDP) Čedomira Jovanovića. Imajući to u vidu i nije iznenađujuće to što se pokazalo da je ideološka pozicija liberala daleko čvršća nego što se u početku činilo. U krajnjoj liniji, njihov odnos prema političkoj praksi je inherentno suprotan levom odnosu, utoliko što su oni sve ove kampanje videli unutar logike građanskog političkog delovanja u NVO sektoru u kom se nužno ignorisu potencijalni strukturni uzroci koji vode stalnom ponovnom izbijanju i daljem intenziviranju problema sa kojima se sučeljava. To je podrazumevalo i ranije pomenuti kvazi-neutralni aspekt civilizujućeg rada u kome je, po pretpostavci primitivno i varvarsko *srpsko* društvo trebalo da se učini kulturnijim i tolerantnijim, a to će reći više liberalnim i više građanskim. Moglo bi se reći da je problem ove vrste levičarskih akcija bio u tome što se mislilo da su liberalno orijentisani pojedinci koji se bave problematikom poput antifašizma ili LGBT-a, tako orijentisani samo zato što žele da se bave ovom problematikom, a liberalna ideologija im se nameće kao jedina koja te probleme tematizuje, a u stvari se ispostavilo obrnuto – da se oni bave ovom problematikom upravo zato što im se, kao nekom ko je htelo da bude liberal, to nametalo kao polje u kom bi trebalo da učestvuju. Tako je napokon ekskurzija levice u građansku politiku u Srbiji imala za posledicu da se ove grupe u velikoj meri diskredituju u očima naroda, koji danas pored svih ambivalentnosti i sopstvenih potencijalnih sumnji u nacionalističku politiku i dalje gaji jak negativni stav prema građanskoj, otvoreno antinarodnoj, politici koja je bila dominantna tokom dvehiljaditih.

c) „produžene dvehiljadite“

Predimo sada na period u kom se danas nalazimo. Rekli smo da se s obzirom na dinamiku našeg ideoološkog konteksta ovaj period može odrediti kao „produžene dvehiljadite.“ Time hoćemo da naznačimo da, iako danas problemi Kosova i evropskih integracija ne dominiraju ideoološkim kontekstom sa jednakom snagom kao pre nekoliko godina, još uvek se nije pojavio nov problem ili nova pozicija koji bi radikalno izmenili dinamiku samog konteksta. U meri u kojoj je specifičnost dvehiljaditih bila u tome što je unutar opšteg anti-socijalističkog sentimenta, upravo dalja tranzicija i integracija u kapitalistički sistem viđena kao način da se obezbedi materijalni boljšitak za stanovništvo, mi se i danas nalazimo u tim godinama. Ideja izlaska iz „mračnih devedesetih u kojima ništa nije funkcionalo“ i dalje igra važno mesto u političkom imaginarijumu Srbije. Moglo bi se takođe reći da se sada nalazimo u nekoj vrsti limba u kojoj stara politička opozicija nacionalizma i antinacionalizma, čiji su se zastupnici na suprotan način izjašnjavali po pitanju Kosova i evropskih integracija, više ne

funkcioniše, a nov politički problem sličnih razmara još uvek nije iskrcao. U svakom slučaju, činjenica je da se pitanje Kosova u velikoj meri privelo kraju pri čemu sve veće partije danas prihvataju evropski put Srbije.

To je potvrđeno i pojavom sada već dominantnog političkog subjekta koji transcendira pomenutu opoziciju nacionalizma i antinacionalizma, a to je Srpska Napredna Stranka (SNS). Iako je ovo subjekt koji se relativno skoro pojavio i iako je on u bitnom smislu različit i u odnosu na antinacionalističku građansku poziciju i u odnosu na nacionaliste, za njega se zapravo ne može reći da donosi stvarnu novinu koja bi uzrokovala da se ideološki kontekst suštinski promeni i da dve hiljadesete zapravo počnu. Ovu stranku sačinjava grupa političara koja se odvojila od srpskih radikalih (SRS) kao jasne „narodne“ desne partije, orijentujući se više ka građanskom političkom diskursu tako da su zadržani određeni nacionalistički elementi dok se istovremeno zagovara evropski put Srbije. Radi se o određenoj mešavini ranije suprotstavljenih pozicija. To između ostalog čini da uloga nacionalizma u pozicioniranju SNS-a postaje dosta drugačija nego što je to bio slučaj sa radikalima. Naime, nacionalizam je radikalima služio kao glavno mobilizaciono sredstvo i glavno uporište u biračkom telu, tako da je čitava njihova agenda (osim možda ekonomiske) bila podređena nacionalističkoj antiimperialističkoj logici. Sa naprednjacima tako nešto nije slučaj. Čini se da bi nacionalni element u njihovoj politici sa jedne strane trebalo da im omogući da pridobiju glasače radikalih koji ne pripadaju tvrdokornom jezgru, i sa druge strane da bi zadržali distancu od drugih građaskih pozicija, koje su tokom prethodnog perioda u kom su bile na vlasti počele da gube na snazi. Sa druge strane, i pored donekle narodno orijentisanog pozicioniranja, jasno je da je ovo jedna građanska partija koja je u krajnjoj liniji spremna da se odrekne Kosova i da jasno stane na put EU integracije.

Važan aspekt trenutne političke situacije jeste već pomenuta istrošenost i mali mobilizacioni potencijal koji danas nose ranije dominantni problemi Kosova i evropskih integracija. To je sa jedne strane uzrokovalo poraz Demokratske Stranke (DS), kao građanske stranke koja je u ovoj opoziciji manje više stajala na jednom kraju zastupajući EU integracije i imajući relativno pomirljiv stav prema Kosovu, koju je zamenila SNS kao partija koja zastupa takozvani evropski put, ali je otvorena za to da se privuku i ruske direktnе investicije. Pritom se za razliku od pozicije DS-a, sam evropski put u agendi SNS-a ne pojavljuje kao glavno obležje njihove politike, već kao nešto što se naglašava samo u situacijama u kojima je to korisno učiniti. Ovaj događaj simbolizuje to da po prvi put posle trinaest godina, čisto građanska politička opcija nije u mogućnosti da uzme vlast u Srbiji u svoje ruke. Možda je u faktičkoj političkoj praksi SNS preuzeo

elemente građanske politike DS-a, ali je sigurno da je radikalna prošlost većeg dela članstva i narodna retorika vodećih političara te partije odigrala ključnu ulogu u izbornoj pobedi SNS-a. Sa druge strane, istrošenost problematike oko EU integracija i Kosova je, pored izlaska članova koji su formirali SNS, jedan od glavnih razloga velikog pada u popularnosti samih radikala.

Dalje, slabljenje opozicije između nacionalističke politike odbrane Kosova i antinacionalističke proevropske politike, može da nam objasni iznenađujuć rast popularnosti nekadašnje Miloševićeve stranke (SPS) koja danas čini deo vladajuće koalicije. Ivica Dačić koji je danas na čelu stranke je uspeo da od partije koja je početkom dve hiljaditih prvenstveno posmatrana kao jedna nacionalistički orijentisana stranka, napravi „modernu“ partiju, sa manje više neoliberalnim programom i pragmatičnim stavom iz kog je isključena svaka „nacionalistička principijelnost“ što u stvari u velikoj meri nalikuje SNS-u. U situaciji potpunog političkog debakla SPS-a, 2000. godine, bilo je očekivano da će Dačićeva partija otići u smeru daljeg zblžavanja sa nacionalistima koje se moglo primetiti u poslednjem periodu Miloševićeve vladavine. Međutim, dogodilo se upravo suprotno. Dačić je uspeo da odnese pobeđe nad snagama unutar partije koje su zastupale ovo opredeljenje, čiji su predvodnici bili Milorad Vučelić i Aleksandar Vulin iz JUL-a. Dačić je onda mogao da započne svoj projekat „modernizacije“ SPS-a, a Vulin i Vučelić su napravili takozvani magazin slobodne Srbije „Pečat,“ koji predstavlja verovatno najpoznatije glasilo i zastupnika proruske, klerikalne, nacionalističke Srbije od vremena kada su radikali počeli da gube podršku. Iako se Dačić odrekao ove striktne proruske orijentacije, on je kao pragmatičan političar za kakvog se izdaje zadržao veze sa ruskim kapitalom tako da je jedan od sadašnjih članova SPS-ove poslaničke grupe i Dušan Bajatović koji se nalazi na čelu „Srbijagasa,“ javne kompanije koja saraduje sa velikim ruskim energetskim gigantima. Kada već govorimo o SPS-u zanimljivo je uzeti u obzir i ono što se dogodilo sa Jugoslovenskom Levicom (JUL). Ova partija, na čijem čelu se nalazio prethodno pomenuti Vulin, posle razlaza sa Dačićem je rasformirana. Vulin je, bivajući nesklon da i sam izvede „modernizovanje“ sopstvene pozicije, prvo pokušao da formira Partiju Demokratske Levice koja je trebalo da se predstavi kao pandan radikalnim levim partijama koje su se u ovom periodu formirale u Evropi. Ipak, kako je brzo postalo očigledno, to nije moglo da mu otvori put u politički prostor Srbije kakav je očekivao i bilo je protivrečno njegovoj nameri da glavnu vezu sa biračkim telom ostvari preko nacionalističkih aspekta svoje pozicije. Ova partija je zato promenila ime i danas nastupa kao Pokret Socijalista (PS) i zapravo predstavlja više nacionalističko krilo koalicije oko naprednjaka, koje istovremeno pokušava da se predstavi kao više socijalno orijentisani član.

Ono što je za nas posebno važno kada je reč o ovim partijama jeste mera u kojoj se one u ideološkoj podeli pojavljuju kao zastupnici leve, socijalno orijentisane tendencije. U tom pogledu srećemo nešto veoma zanimljivo. Sa jedne strane, Dačićeva partija na izbore izlazi sa PUPS-om, partijom koja zastupa interes penzionera, i ona u svojoj predizbornoj kampanji često naglašava spremnost da sprovede određene socijalne mere, zbog čega s vremena na vreme i potpisuje različite povelje sa sindikatima. Sa druge strane, Pokret Socijalista koji je deo koalicije oko SNS-a, u svojoj kampanji pokušava da se predstavi kao radikalno leva opcija, gradeći svoj predizborni imidž na bazi neke vrste oštrog levičarskog marketinga. Ipak, jednom kada se izbori završe, ova koalicije se u potpunosti uklapaju u neoliberalni kurs srbjanske politike.

Napokon, u kontekstu istrošenosti stare opozicije između Kosova i evrointegracija, odlučujući problem u srpskoj politici je postala korupcija. Ovo je očekivana pojava koja u Srbiju stiže sa nekoliko godina zakašnjenja u odnosu na kontekst u Hrvatskoj ili Sloveniji. Samo je sposobnost SNS-a da se nametne kao stranka koja će sprovesti antikoruptivne mere mogla da ovu partiju dovede na čelo srpske države i da joj u ovim teškim vremenima podigne rejting toliko visoko. Smatramo da je neosporno tumačenje prema kome je iskršavanje problema korupcije kao centralnog političkog problema prouzrokovano narastajućom socijalnom katastrofom. Iako je i privatizacija i tranziciona politika tokom celih dve hiljaditih predstavlјana kao politika koja bi trebalo da donese opšti materijalni boljšitak i rešenje istih tih socijalnih problema, jasno je da je antikorupcijska politika mnogo direktniji odgovor na činjenicu da narod smatra da se materijalna situacija ne može više ignorisati. Isto tako, prelaz sa politike koja je na izborima birana kao politika evrointegracija na politiku koja se bira kao antikorupcijska politika, čak i ako zapravo zadržava put evrointegracije, označava da dominantna politika u Srbiji mora u većoj meri da ima „narodni“ karakter. Prethodno smo govorili o maloj meri u kojoj se, posmatrajući realnu političku praksu i odluke, SNS može posmatrati kao nosilac narodne negrađanske politike. To ipak ne umanjuje činjenicu da je mnenje da su korumpirani tajkuni i političari krivi za stanje u kom se Srbija nalazi, jedno narodno mnenje u kom se osuđuje vladajuća klasa, i da je SNS vlast zadobio upravo jer se nametnuo kao nosilac i sprovodilac ovog narodnog interesa. Ipak u konteksu levičarskih nastojanja, ovo tumačenje lako može da nas odvede predaleko, jer je jasno da antikoruptivna politika predstavlja samo zahtev naroda za poštenom vladajućom klasom, kao i to da ona lako može omogućiti sopstvenim nosiocima da duže vreme nastave sa oštom neoliberalnom politikom koja vodi narod u još veću bedu. Iz hrvatskog primera u kom antikoruptivna politika dominira scenom već nekoliko godina, a standard

sve vreme opada, vidimo da narod može biti veoma strpljiv kada su u pitanju uverenja da postoje još neki nepoznati lopovi u vlasti koje bi tek trebalo otkriti, koji su u stvari krivi za stanje u kom se zemlja nalazi.

Zaključak

Sada ćemo pokušati da rezimiramo neke od iznesenih stavova i razmotrimo kako se ovaj poslednji opisani ideološki kontekst odražava na mogućnost levog pozicioniranja.

Kao što smo videli, zbog specifične putanje koju je „levo“ pozicioniranje u Srbiji prešlo u poslednje tri decenije, kao i zbog specifične nepogodnosti političkih problema koji su dugi niz godina dominirali srbijanskim političkim prostorom, nastupajuća socijalna katastrofa nije bila dovoljna da bi se polazeći od nje oformila politička tendencija koja zahteva socijalnu pravdu i napuštanje neoliberalne ekonomске politike. Tokom devedesetih direktno prisustvo Miloševićevih socijalista kao nominalno projugoslovenske, antiimperijalističke pozicije je činilo da levi deo političkog spektra bude potpuno zauzet. Tokom dvehiljaditih svaka kritika evropskih integracija se pojavljivala kao nacionalistička, a svaki otpor prema nacionalizmu kao antinarodni. Čak i ako je kontekst u kom se danas nalazimo donekle naklonjen konstrukciji leve pozicije, činjenica da je u prethodnoj ideološkoj dinamici bilo kakav proboj levice bio skoro potpuno nemoguć je ostavila levicu nepripremljenom za ovaj zadatak.

Već smo primetili da je problematika koja se tiče odnosa prema Kosovu i prema evropskim integracijama izgubila na relevantnosti. Ako apstrahuјemo od pojedinosti i određenih retoričkih dimenzija, možemo uočiti kako su danas stavovi SNS, SPS i DS po ta dva pitanja manje više isti. Kao što smo rekli, izostanak sporenja po ranije dominantnim pitanjima u političkom prostoru je jasan odraz činjenice da partije osećaju da nema političkih poena koji bi mogli da se naprave oponirajući po ovim pitanjima. To uostalom potvrđuje i činjenica da su protesti za Kosovo danas daleko manje posećeni nego pre desetak godina, a čini se da bi u ovom trenutku tako prošli i potencijalni protesti protiv EU. Sa levih pozicija, ovo možemo protumačiti kao pozitivan signal, i ne bi bilo netačno ako bismo ovakav razvoj događaja pripisali upravo porastu relevantnosti socijalne problematike i pored toga što ona još uvek nije dobila svog pravog reprezenta. U prilog tome govori i važnost antikorupcijskog predznaka koji stoji ispred dominantne SNS. Kao što smo rekli, upravo je ogromna politička moć koju je SNS zadobio hapšenjem nekolicine srbijanskih tajkuna, odraz činjenice da je odgovor koji se želi u stvari odgovor na pitanje šta je prouzrokovalo materijalnu situaciju i kako da se ona reši.

Već smo pomenuli da se razlog za pojavu antikoruptivne politike nalazi u ideji da su pojednici i političari krivi i sigurno je da će još neko vreme ovo shvatanje imati određeni legitimitet. Deluje da je ono što ga osnažuje u stvari način na koji transcendira još uvek dominantnu opoziciju građanske i samoprolamovane narodne politike. Naime, narod u korumpiranim političarima vidi izvor problema upravo jer su ovi građani, tj. neko ko nije deo poštenog naroda. Građanske tendencije se sa druge strane slažu sa tim tumačeći da su korumpirani političari upravo oni koji ne poštuju građanski moral ispunjavanja sopstvenih dužnosti u službi. Moglo bi se reći da je danas dominantno mišljenje da ma šta političari pričali o tome da su Kosovo i Evropa važni za Srbiju, oni su u stvari prvenstveno lopovi koji su Srbiju pokrali. Koliko je, napokon, opozicija građanskog antinacionalizma i narodnog nacionalizma još uvek jaka, nije moguće proceniti, ali je sigurno da je ona centralni uslov nemogućnosti da se leva pozicija pojavi. To je tako upravo zato što bi leva pozicija morala da bude *nacionalistička narodna politika*.

U tom pogledu, značajno je pomenuti i pokušaj dela intelektualnog krila liberalne građanske antinacionalističke pozicije da se preorientiše jasnije u levo. To pokušava da se učini tako da se pritom i dalje zadrži antinarodni karakter koji je ovu poziciju određivao tokom dve hiljaditih. Uz sve ambivalentnosti ovog fenomena, jasno je da su uslovi u kojima se ovo povezivanje događa drugačiji od onih u kojima su levičarske grupe bile primorane da prave ustupke i isprobavaju „lukave“ entrističke taktike u pokušaju da formiraju javno prepoznatljiv politički subjekt u sveprisutnim liberalnim građanskim inicijativama. Sada su liberali ti koji su primorani da traže saveznike. Međutim, to se ne sme pomešati sa činjenicom da su oni još uvek ti koji su javno prepoznatljivi, dok je levica još uvek u potpunom mraku. Oni su prepoznatljivi po svojim građanskim, antinarodnim pozicijama i svako ko hoće da ima posla sa radničkom klasom u Srbiji danas bi trebalo da ima na umu da je njena svest u ovom pogledu mnogo jasnija, a njeno pamćenje mnogo upornije nego što bi se moglo pomisliti. Utoliko nespremnost nekadašnjih liberala, koji sada pokušavaju da postanu deo levice u nastajanju, da se odreknu svojih antinarodnih autošovinističkih pozicija mora da bude znak da je svaka saradnja sa ovim tendencijama za levicu danas veoma opasna. Mislimo da bi analogan stav trebalo zauzeti i prema skretanju uлево koje se događa na drugom kraju političkog spektra. Iako to do sada skoro uopšte nije bilo u fokusu levih grupa, neke od radikalno nacionalističkih grupa danas osim anti-nato, antiimperialističkih političkih zahteva u svoje programe uključuju i druge socijalne zahteve, poput besplatnog obrazovanja i različitih komunalnih servisa koji su inače u velikoj meri odsutni iz bilo kakve javno vidljive politike

tokom prethodnih trinaest godina. Možda bi u kontekstu potpune zaokupljenosti levih grupa onim što se zbiva u nekadašnjem liberalnom taboru trebalo naglasiti da se određena pažnja mora posvetiti i ovim drugim kretanjima. Naravno, u tome se mora biti podjednako oštar i kritičan.

Napokon, ako je cilj ovog teksta bio da ukaže na poteškoće koje srpski ideološki kontekst i njegova dinamika u poslednje dve ipo decenije postavljaju na putu nastanka jedne principijelne leve političke pozicije, koja će biti javno vidljiva i prepoznatljiva, onda to ne znači da smo hteli da zagovaramo odustajanje od svakog pokušaja. Ako bi iz svega ovog nešto trebalo da se zapamti, onda je to da levica mora biti istovremeno narodna i nenacionalistička politika i da upravo u situaciji dominacije alternative između građanskog antinacionalizma i narodno predstavljene nacionalističke politike, spremnost da se jedan od ova dva pomenuća aspekta stavi u zagradu sigurno ne predstavlja ispravan put. Možda je u tom svetlu, činjenica da u Srbiji socijalna katastrofa još uvek nije sazrela do stadijuma nastanka socijalnog pokreta, pozitivna stvar, jer levim grupama ostavlja još neko vreme da pripreme distinkтивnu i plauzibilnu ideološku platformu čije nedostajanje je donelo ogromne poteškoće levim pokretima koji su iskrslili u Evropi i svetu od početka ekonomске krize.

Recenzije

Ellen Meiksins Wood,
„Liberty and property:
A Social History of Western Political Thought from
Renaissance to Enlightenment”
Verso, London, 2012.

Ellen Meiksins Wood je jedna od najistaknutijih predstavnica "političkog marksizma". Između ostalih doprinos, politički marksisti na čelu s povjesničarom Robertom Brennerom su se istakli brojnim radovima na temu tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Wood u studiji *Liberty and Property* slijedi Brennera u njegovu lociranju početaka kapitalizma na engleskom selu te nastoji na pozadini Brennerovih postavki o tranziciji isertati povijest političke misli Zapadne Europe u ranom novom vijeku.

U prvom poglavlju Wood se bavi različitim ishodima raspada feudalnog sustava u Europi. Ugrubo govoreći, politička struktura srednjovjekovne Europe je prema Wood određena onim što ona naziva „parcelizacija suvereniteta“, odnosno sjedinjavanjem privatnog vlasništva i političke moći u rukama feudalaca. Raspadom ovoga sustava, nastaju različite političke forme, a tek će specifična socijalna struktura ranonovovjekovne Engleske dovesti do nastanka kapitalizma. Jedna od bitnih inovacija „političkog marksizma“ je upravo u tome što početke kapitalizma premješta iz ranonovovjekovnih trgovачkih gradova na englesko selo. Iako će do masovnije eksploatacije najamnog rada, što se često uzima kao glavni kriterij za karakteriziranje nekog društva kapitalističkim, doći tek u drugoj polovici 18. stoljeća, društveni vlasnički odnosi su u Engleskoj već u 16. i 17. stoljeću doživjeli fundamentalne promjene koje su vodile ka razvoju kapitalizma. Imperativ konkurentske proizvodnje (na uvelike unificiranim nacionalnom tržištu) i stalnog povećanja produktivnosti sve je veći broj ljudi dovodio do ovisnosti o uspjehu na tržištu za zadovoljenje svojih elementarnih životnih potreba. Nadalje, protjerivanje seljaka sa zemlje od 16. stoljeća je najočitiji izraz promjene dominantnog koncepta vlasništva, koje stoji u suprotnosti s francuskim slučajem, u kojem seljaci u najvećoj mjeri zadržavaju vlasništvo nad zemljom sve do 19. stoljeća,. Tako će i socijalne borbe na selu u Engleskoj u 16. i 17. stoljeću biti vezane za očuvanje običajnih prava na zemlju, koja su ugrožena novim (kapitalističkim) konceptom vlasništva, dok će se u

Francuskoj ticati visine poreza jer je dominantan model eksploatacije seljaštva i dalje državno oporezivanje. Drugim riječima, francuski seljak ostaje izložen pretkapitalističkoj, političkoj eksploataciji, a engleski „čisto“ ekonomskoj eksploataciji određenoj pritiscima konkurentskega tržišta.

Ovdje je potrebno osvrnuti se na kritike Wood i njegovih istomišljenika koje im predbacuju koncipiranje hajekovskog marksizma, kakve primjerice u svojoj posljednjoj knjizi iznosi Neil Davidson.¹ Prema Davidsonu, „politički marksisti“ definiraju kapitalizam isključivo u tržišnim terminima, zanemarujući ulogu koju je u njegovu nastanku imala država te se na taj način približavaju pozicijama Austrijske škole. Prije svega treba istaknuti da se Brenner i Wood fokusiraju na pokušaj objašnjenja nastanka kapitalizma, a ne na opis već postojećeg kapitalizma. Pri tome, naglasak stavljaju na ključnu razliku između tržišta kao prilike (*market opportunity*) i ovisnosti o tržištu (*market dependence*). Prvo je karakteristika pretkapitalističke trgovine pri čemu većina proizvođača zadržava izravan pristup sredstvima za vlastito samoodržanje, a eventualne viškove prodaje na tržištu. Nasuprot tome, uzlet kapitalizma je generiran postupnim stvaranjem sve veće populacije ovisne o tržištu za zadovoljenje osnovnih životnih potreba, odnosno stvaranjem novih društvenih vlasničkih odnosa što se najprije događa u ranonovovjekovnoj Engleskoj. Dakako, radilo se o dugačkom procesu u kojem je bitnu ulogu odigrala i država, ali sama pojava kapitalističke racionalnosti jest historijska novost koja nije prisutna u pretkapitalističkim trgovackim praksama i koja nije posljedica svjesnog djelovanja države ili neke klase. Kako Wood objašnjava drugom prilikom, radi se o „...posebnom sustavu klasnih odnosa, unutar kojega se akteri nastoje reproducirati s nemjeravanom konzervativnom pokretanjem procesa razvoja koji će voditi do kapitalizma.“

Nadalje, Woodističke kako je heterogenost političkih formi u ranonovovjekovnoj Evropi rezultirala uspostavljanjem vrlo raznolikih političkih diskursa. Na ovome mjestu se otkriva posebnost „socijalno-kontekstualnog“ pristupa Wood koji ju razlikuje od drugih pristupa umtar povijesti političke misli, prije svega od poznate kembriške škole kojoj pripadaju intelektualni povjesničari poput Quentin Skinnera i J.G.A. Pococka. Iako su oba pristupa kontekstualna, Skinner i Pocock kao svoj kontekst uzimaju pojedine „diskurse“ ili „jezične situacije“, ali ih ne zanimaju društveni i ekonomski procesi koji su utjecali na ranonovovjekovnu političku misao. Wood, nasuprot tome, političke diskurse koje obrađuje umeće u kontekst socijalnih borbi u kojima su pojedini politički teoretičari, više ili manje, neposredno participirali. Ključna prednost ovakvoga pristupa se očituje

1) Neil Davidson, *How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions*, Haymarket Books, Chicago, 2012.

u činjenici da su tokom ranog novoga vijeka iste političke ideje primjenjivane u različite, pa čak i potpuno oprečne svrhe, ovisno o konfiguraciji društvenih problema koje su pokušavale riješiti. Tako je, primjerice, Lutherova doktrina koja je strogo zahtjevala pokoravanje sekularnom autoritetu, u rukama njegovih radikalnih sljedbenika poput Thomasa Munzera, iskorištena za pobunu, dok je primjerice Thomas Hobbes inzistirajući na prirodnoj jednakosti svih muškaraca, izgradio snažnu apolođiju apsolutne monarhije.

Najveći prostor u knjizi je posvećen razmatranju i razlikovanju socijalnih konteksta apsolutističke Francuske i sedamnaestostoljetne Engleske u kojoj se javlja nova društvena struktura, bez historijskog preseđana, koju Wood, kao i ostali pripadnici političkog marksizma, naziva agrarnim kapitalizmom. Francuski apsolutizam, usprkos svim centralizatorskim naporima, nikada nije uspio u potpunosti dokinuti političku fragmentiranost zemlje. Tradicionalne strukture moći su nastavile supostojati s kraljevskom vlašću, zadržavši određene političke funkcije. To je značilo da se centralna vlast nadmetala s različitim konkurentskim jurisdikcijama (*competing jurisdictions*), te je (feudalno) naslijede „parceliziranih suvereniteta“ nastavilo oblikovati francusku političku teoriju sve do revolucije. Ključno političko pitanje je bilo je li monarh tek jedna od „konkurentskih jurisdikcija“ ili je nadređen svima ostalima. Sustav ekstrakcije viška rada je i dalje bio baziran na vanekonomskoj moći, što je značilo da je vladajuća klasa ekonomski ovisila o privilegijama različitih jurisdikcijskih ovlasti ili o pristupu javnoj službi. S bujanjem aparata apsolutističke države, javne službe postaju sve važnije sredstvo privatne aproprijacije. U svakom slučaju, vladajuća klasa u francuskom apsolutizmu ostaje potpuno ovisna o političkim privilegijama kao temeljnemu mehanizmu stjecanja bogatstva.

Specifičnosti socijalnog konteksta francuskog apsolutizma će postati jasnije kada ih razmotrimo u komparaciji sa socijalnim borbama koje je generirao engleski agrarni kapitalizam u 17. stoljeću. Engleska je u okviru Europe već u 16. stoljeću predstavljala iznimku stupnjem političke integriranosti u centralnoj državi, s jedinstvenim nacionalnim parlamentom i jedinstvenim pravnim sustavom. Partnerstvo monarhije i ekonomske elite je simbolizirala fraza „kralj u parlamentu“, koja je opisivala specifičnu strukturu engleskog političkog života. Iako ta suradnja nije tekla bez trzavica, kako će pokazati nastojanja Stuarta u 17. stoljeću za uvođenjem apsolutizma kontinentalnog tipa, ovakva politička struktura je u suštji suprotnosti s francuskim fragmentiranim predstavničkim tijelima i aristokracijom koja se bori za zadržavanje svoje autonomne političke moći nasuprot državi. U Engleskoj, aristokracija je ustupila državi svoju tradicionalnu represivnu moć, a zauzvrat je dobila zaštitu vlasništva nad zemljom,

a time i osiguranje pristupa „čisto” ekonomskim mehanizmima eksploracije.

Najveću pozornost pri razmatranju posebnosti ranonovovjekovne Engleske Wood pridaje političkoj teoriji Johna Lockea. Ono što Wood smatra najznačajnijim u Lockeovom radu jest njegovo konceptualiziranje vlasništva, koje je sukladno interesima aristokracije involvirane u kapitalističku poljoprivrednu i kolonijalnu trgovinu, ali i dokaz revolucije koja se u 16. i 17. stoljeću već dogodila u engleskim društvenim vlasničkim odnosima. Locke polazi od toga da privatno vlasništvo nije proizvod društvenog dogovora, već prirodno pravo pojedinca. Ipak, temelj Lockeova koncepta vlasništva, a ujedno i glavna novost koju on donosi jest zasnovanost prava vlasništva na onome što Wood naziva „logika unaprjeđenja” (*logic of improvement*). Pravo vlasništva proizlazi iz profitabilne upotrebe tog vlasništva određene proizvodnjom razmjenske vrijednosti. Drugim riječima, profitabilni proizvodači (a Locke je prvi koji je proizvodač poistovjećivao s vlasnikom, što je u današnjim kapitalističkim društvima sasvim ubičajena praksa) imaju pravo zauzeti zemlju kojom se ne upravlja na način koji donosi stvaranje razmjenske vrijednosti, odnosno ostvarenje profita putem trgovine. Prema Lockeu „...ograđivanje, isključivanje i ‘unaprjeđenje’ (...) uvećavaju bogatstvo zajednice“, pa tako profit kapitalističkih zemljoposjednika biva poistovjećen s dobroti čitave zajednice. Locke ovime daje opravdanje procesu koji je u Engleskoj započeo još u 16. stoljeću, a posljedica kojeg je dokidanje svih običajnih prava uživanja zemlje i uspostavljanje ekskluzivnog privatnog vlasništva. Osim ograđivanja, Lockeovi argumenti su se mogli iskoristiti i za opravdanje kolonijalne ekspanzije i oduzimanje zemlje domorodačkom stanovništvu. Wood zaključuje kako Locke „...zasigurno nije teoretičar zrelog, industrijskog kapitalizma; ali njegov pogled na vlasništvo, sa svojim naglaskom na produktivnoj upotrebi za profit ga odvaja od njegovih prethodnika.“

U završnom poglavlju, Wood se suprotstavlja konvencionalnoj ideji modernosti prema kojoj je ona „...mješavina kapitalističkog tržišta, formalne demokracije i tehnološkog progresa, ukorijenjenih u prosvjetiteljskom racionalizmu.“ (Wood 2012:289) Wood želi razdvojiti distinkтивnu kapitalističku kulturu koja svoje korijene ima u engleskom agrarnom kapitalizmu, od prosvjetiteljskog projekta čiji su temelji udareni u kontekstu francuskog absolutizma, tj. naglasiti postojanje različitih tranzicijskih putova prema modernosti u Zapadnoj Europi. Francuska buržoazija kao glavni nositelj prosvjetiteljstva u Francuskoj nije bila kapitalistička klasa, već se uglavnom radilo o javnim službenicima, različitim profesionalcima i intelektualcima. Njihov glavni zahtjev je jednako pravo pristupa javnim službama i privilegijama (što je za vrijeme apsolutizma glavni izvor privatnog bogaćenja) koje uživa aristokracija, a u tome im je glavna

ideološka prepreka dominantna teorija prirodne nejednakosti utjelovljene u korporativnim hijerarhijama i privilegijama. Dakle, specifičan kontekst Francuske 18. stoljeća rezultirao je stvaranjem ideologije univerzalizma s više ili manje demokratskim i egalitarnim implikacijama. Ipak, zapadnim političkim diskursom će u budućnosti dominirati kulturna formacija koja svoje korijene ima u ranom engleskom kapitalizmu. Za klasu kapitalističkih zemljoposjednika u sedamnaestostoljetnoj Engleskoj, problem je, suprotno francuskoj buržoaziji, predstavljalna teorija prirodne jednakosti. Taj je problem vrlo vješto riješio John Locke afirmirajući ekskluzivno privatno vlasništvo kao normu i legitimirajući socijalne nejednakosti koje ono proizvodi. Locke u Woodu suprotstavlja Condorceta koji, iako se ne može uzeti kao najtipičniji predstavnik francuskog prosvjetiteljstva, dovodi do krajnjih konzekvenci demokratski potencijal određenih prosvjetiteljskih argumenata. „Ako je Condorcetov cilj ‘unaprjeđenje’ čovječanstva, Lockeov cilj je ‘unaprjeđenje’ vlasništva. Napredak čovječanstva je podređen ili supsumiran pod napredak produktivnosti i profita.“ Stoga ne iznenađuje da je Condorcetovom antiimperializmu suprotstavljeno Lockeovo odobravanje kolonijalnog porobljavanja naroda koji zemlju nisu koristili u svrhu ostvarivanja kapitalističkog profita.

Ono što je implicirano u ovakovom razdvajanju buržoaskog i kapitalističkog jest odbacivanje klasičnog koncepta buržoaske revolucije, a upravo je to ono što je izazvalo žestoke kritike unutar marksističkih rasprava. U recentnom pokušaju revitalizacije spomenutog koncepta, Neil Davidson se s posebnom žestinom obrušava upravo na Wood i „političke marksiste“.²⁾ Za njega, odustajanje od koncepta buržoaske revolucije predstavlja kapitulaciju pred napadima revizionističke historiografije. Više pripadnika škole političkog marksizma poput Georgea Comminela, Benhoe Teschkea, itd., istaknulo je historijsku neadekvatnost koncepta buržoaske revolucije, no Wood ističe i bitan politički problem koji proizlazi iz stapanja buržoaskog s političkim, odnosno činjenicu da se na taj način daje podrška ultimativnom mitu revizionističke historiografije o nerazdvojivosti kapitalizma i demokratskih dostignuća modernosti. Sasvim suprotno, Wood dokazuje da demokratske i egalitarističke političke ideje nemaju ništa s kapitalizmom i da je njihov nastanak ukorijenjen u klasnim odnosima francuskog apsolutizma, gdje su bile adekvatno oružje (nekapitalističke) buržoazije u borbi protiv aristokracije. U onoj mjeri u kojoj su takve ideje prisutne u engleskom građanskom ratu, vezane su za levelerski pokret koji se žestoko

2) Slične argumente u prilog tezi o važnosti revolucionarne tranzicije države za uspostavu kapitalizma iznosi i Henry Heller u knjizi *The Birth of Capitalism: A Twenthy-First-Century Perspective*, Pluto Press, New York, 2011.

protivio konceptu ekskluzivnog privatnog vlasništva i interesima kapitalističke, zemljoposjedničke elite.

Wood zaključuje kako u trenutku kada ekonomski moći i održanje socijalnih nejednakosti više nisu ovisili o vanekonomskom statusu i kada je vlasništvo redefinirano sukladno željama kapitalističke klase, politička jednakost prestaje biti zastrašujuća opasnost za njihove interese. Kapitalizam je uspješno apstrahirao političku sferu od ekonomskih nejednakosti i prisila, omogućujući tako više ili manje mirnu koegzistenciju (u 19. i 20. stoljeću izvorene) građanske jednakosti s drastičnim socijalnim nejednakostima.

Krešimir Zovak

**Heide Gerstenberger,
„Impersonal power“**

Haymarket Books, Chicaco 2009.

Impersonal power je engleski prijevod *magnus opusa* Heide Gerstenberger koji predstavlja kulminaciju njenog višedecenijskog rada na marksističkoj, odnosno materijalističkoj teoriji države. Početak tog rada pronalazimo u sedamdesetima u (zapadnoj) Njemačkoj u okviru takozvane rasprave o derivaciji države. U toj su raspravi teorijski predstavnici i predstavnice nove ljevice i *Neue Marx-Lektüre* (Novog čitanja Marxa) polemički nastupali protiv tradicionalnog marksizma odnosno marksizma-lenjinizma, koji je tada prevladavao u zemljama istočnog bloka, a i u komunističkim partijama zapadne Europe.

Unutar tradicionalnog marksizma, koji su predstavnici i predstavnice novog čitanja Marxa nazivali i *Weltanschaungmarxismus* (svjetonazorski marksizam), teorija države bila je instrumentalistička – država je bila predstavljana kao političko oruđe vladajuće, kapitalističke odnosno buržoaske klase, kao, riječima Marxa i Engelsa, „odbor za upravljanje zajedničkim poslovima buržoazije“. Takva je pozicija imala određenu empirijsku uvjerljivost u 19. stoljeću, kad većina radničke klase (a žene i etničke/rasne manjine u potpunosti) nije imala pravo glasa na izborima, kad socijalna država nije postojala i kad je bilo očigledno da se zakoni donose isključivo u korist kapitala.

Međutim, razvoj poslijeratnih zapadnoeuropskih kapitalističkih demokracija, postepena univerzalna (ili gotovo univerzalna) politička emancipacija i razvoj socijalne države otvorio je niz teorijskih i političkih pitanja, na koje tradicionalna marksistička instrumentalistička teorija države nije bila u stanju odgovoriti. Nabrojat ćemo tri najvažnija.

Prvo, ako je moderna država stvarno tek instrument vladajuće klase, kako je moguće objasniti proširenje političkih prava na radničku klasu i socijalne mjere u njenu korist (ako ne pristajemo na tezu, da je formalna građanska demokracija samo ideološka prevara, iza koje se krije paklena zavjera buržoazije)? Drugo, ako država ipak nije instrument vladajuće klase i ako proširenje političkih prava na radničku klasu nije tek ideološki privid, nego realan proces političke

emancipacije, kako je moguće da klasna dominacija i kapitalistička eksploatacija još uvijek postoje (iako komunističke partije mogu sudjelovati na izborima i radnici na njima glasati)? I, pitanje koje je već u dvadesetim godinama 20. stoljeća prvi postavio sovjetski marksistički teoretičar prava Pašukanis - zašto u kapitalističkim (klasnim) društвima politička vlast nije prosto organizirana kao privatna, neposredno klasna vlast, zašto ima javni značaj, odnosno zašto je kapitalistička država klasno neutralna?

To su bila osnovna pitanja na koje je pokušavala odgovoriti njemačka rasprava o derivaciji države. Osnovna metoda te rasprave sastojala se u ukazivanju na nužnost postojanja od kapitala odvojene političke instance i deriviranju te nužnosti iz same logike kapitala. Za razliku od teze o svjesnoj političkoj zavjeri vladajuće klase, na kojoj se temelje instrumentalističke teorije države, fokus je bio na anonimnoj, neosobnoj logici kapitala, koja potčinjava ne samo radnike nego i kapitaliste određenom tipu društvene organizacije i odnosa koji su izvan svjesnog ljudskog nadzora. S obzirom na impersonalnu logiku kapitala pokušalo se ukazati na nužnost postojanja države u vidu odgovora na pitanje zašto kapitalu uopće treba država.

Ako zbog prostornih ograničenja pojednostavimo i shematski prikažemo rezultate te duge i intenzivne rasprave, kapital treba državu jer on u konkretnoj društvenoj stvarnosti ne postoji kao jedinstvena društvena snaga, nego samo kao mnoštvo individualnih kapitala koji imaju različite i međusobno često suprostavljene interese. Npr., interes finansijskog kapitala je visoka vrijednost nacionalne valute, dok je interes izvozno orijentiranog industrijskog kapitala, koji želi postići cjenovnu konkurentnost na svjetskom tržištu, tome suprotan. Istovremeno postoje osnovni uvjeti reprodukcije kapitalističke ekonomije kao takve, koji su za pojedinačne kapitale finansijski nedostupni ili im nisu u interesu jer ih je (barem na početku) teško ili nemoguće izvoditi na profitabilan način – time se prije svega misli na opću društvenu infrastrukturu poput transporta, energetike i telekomunikacija, koju koriste svi pojedinačni kapitali i koja se ne može uspostaviti i održavati kao privatni projekt bilo kojeg od pojedinačnih kapitala, dok ih logika konkurenциje sprječava da se u takvom projektu udruže. Prisutna je također i “samoubilačka” tendencija pojedinačnih kapitala prema što višem stupnju eksploatacije i fizičkom i moralnom iscrpljivanju radne snage, koja dugoročno uništava ljudske uvjete daljnje akumulacije kapitala.

U svim tim slučajevima možemo vidjeti nužnost posebne, od individualnih kapitala odvojene instance, koja se brine za reprodukciju općih uvjeta akumulacije kapitala, koji su često suprotstavljeni kratkoročnim profitnim interesima individualnih kapitala, ali omogućavaju njihovo dugoročno preživljavanje. Ta

instanca je država, čija se politička "autonomija" sastoji u distanciranju od pojedinačnih kapitala da bi mogla služiti reprodukciji kapitalističke ekonomije kao cjeline. Kao odgovor Pašukanisu, privatna politička vlast kapitala ne postoji jer ne postoji jedinstven "interes kapitala", dakle nužna je javna, od kapitala odvojena politička instanca, koja je neutralna u odnosu na interes pojedinačnih kapitala.

Intervencija Gerstenberger u spomenute rasprave od početka je bila kritična i *Impersonal power* predstavlja sažetak i kritiku pozicija uspostavljenih u tim raspravama. Prema Gerstenberger, predstavljena teorija derivacije države ima dva osnovna problema: strukturalizam i funkcionalizam.

Teorija derivacije države temelji se na sinkronoj analizi stanja zapadne Njemačke u šezdesetima i sedamdesetima, razdoblju razvijene socijalne države i građanske demokracije, i pokušava objasniti funkcionalnost tog tipa države i državnih politika za kapital. S tog stajališta i u tom (vremensko i prostorsko) ograničenom sinkronom prerezu određenog razdoblja razvoja kapitalizma i moderne države funkcionalistički teorijski pristup može čak djelovati opravdano – socijalna država je tada istinski na neki način bila funkcionalna za kapital (jer je služila produkciji i reprodukciji relativno visoko obrazovane, zdrave i motivirane radne snage, koja je svoje relativno visoke nadnlice u slobodno vrijeme trošila u institucijama masovne potrošnje). Istovremeno je tada bilo očigledno da građanska demokracija dobro fukcionira kao prostor sukobljavanja i pomirivanja interesa različitih frakcija kapitala s jedne i različitih frakcija radničke klase sa druge strane u funkciji reproduciranja kapitalističkog društva kao takvog i bez opasnosti od revolucionarnih promjena.

Ali taj strukturalističko-funcionalistički pristup ima, s druge strane, velike probleme s objašnjavanjem historijskog izvora i kasnijih putanja moderne države. Ako prepostavimo da se država pojavljuje kao rješenje za potrebe i poteškoće kapitala (dakle, da je modernu državu u život dozvao "interes kapitala") moramo pretpostaviti i da interes kapitala postoji prije kapitalističkih proizvodnih odnosa samih. Gerstenberger na više od 800 stranica detaljne analize političkog razvoja moderne Francuske i Engleske pokazuje da je realan historijski proces bio upravo obrnut.

Prema Gerstenberger, do osnovnih društvenih i političkih uvjeta za uspostavljanje kapitalizma nije doveo "interes kapitala", nego društveno-politička dinamika, koja nije bila ekonomski motivirana. Upravo obrnuto, borba za političku moć između različitih frakcija aristokracije i slobodnog stanovništva gradova (koja nije bila klasnog karaktera) proizvela je specifičan društveno-politički proces koji je kulminirao u buržoaskim revolucijama.

Rezultat buržoaskih revolucija bila je eksproprijacija aristokracije, uspostava objektivne vladavine prava i zamjena osobnog oblika vlasti, karakterističnog za predmoderna društva, neosobnjim, modernim, javnim tipom vlasti. Tek taj oblik vlasti možemo nazvati državom u modernom smislu.

Jedan od efekata tih revolucionarnih promjena je i uspostava osnovnih uvjeta za razvoj modernog kapitalizma (i odvajanje odnosno osamostaljenje ekonomije kao posebnog društvenog polja), ali istovremeno oni nisu svodivi na funkcionalno služenje potrebama kapitala. Kapital, gledano i historijski i logički, ne treba ni demokraciju ni socijalnu državu – prema Gerstenberger, minimalna politička forma nužna za kapitalizam je pravna država, odnosno objektivni pravni okvir, koji štiti privatno vlasništvo te apstraktnu pravnu slobodu i jednakost.

Ti su uvjeti dostačni za kapitalizam jer se radnik i kapitalist na tržištu radne snage susreću kao apstraktne pravne jednake, dok su konkretno nejednaki – jedan može prodavati samo radnu snagu, dok drugi ima novac i nadzor nad sredstvima za proizvodnju. Da izbjegne smrt od gladi, radnik slobodno prodaje svoju radnu snagu kapitalistu i tom apstraktne slobodnom odlukom odriče se svoje konkretne slobode. U momentu kada kapitalist postaje vlasnik radnikove radne snage on raspolaže s njom bez obzira na volju, želje i preferencije radnika. Time se kapitalistička klasna dominacija izvodi ne usprkos nego upravo zbog pravne države, odnosno političke forme, koja garantira poštovanje pravne slobode i jednakosti, omogućava i reproducira kapitalističku klasnu dominaciju i eksplataciju. Drugim riječima, pravna sloboda i jednakost su jedini način da klasna dominacija i eksplataciju budu kapitalističke, tj. striktno ekonomске i da se mogu reproducirati bez neposredne intervencije političke vlasti. Istovremeno, pravna država nužno je klasno neutralna – da bi se kapitalistička klasna dominacija tek mogla dogoditi, radnik i kapitalist moraju biti apstraktne (ali naravno ne i konkretno, istinski) jednakosti i slobodni.

Ali, spomenuto je uspostavljanje osnovnih društvenih i političkih uvjeta za razvoj kapitalizma samo jedan od historijskih rezultata buržoaskih revolucija, koje su (poslije dugotrajnih i krvavih borbi) dovele i do intelektualne slobode pojedinca (sloboda govora i mišljenja), demokracije, socijalne države (odnosno uključivanje socijalnih prava u osnovni “paket” građanskih prava), itd... Ti procesi po Gerstenberger nisu svodivi na “interes kapitala” i ne odgovaraju na njegove “potrebe” u fukcionalističkom smislu, iako mogu ponekad relativno mirno koegzistirati s kapitalizmom.

Taj teorijsko-historijski uvid ima bitne političke konzekvene. Ako demokraciju i socijalnu državu ne vidimo više kao nužan efekt razvoja kapitalizma možemo se kritički suprostaviti pokušajima umanjivanja njihove

važnosti na ljevici (“demokracija kao buržoaska prevara”, “socijalna država kao sredstvo pacifikacije radničke klase”) i liberalnoj propagandi, po kojoj će razvoj slobodnog tržišta i pravne države nužno dovesti i do demokratizacije i socijalnog blagostanja na periferiji, a istovremeno i efektivnije kritički analizirati i tendencije ka neoliberalnom urušavanju kako demokracije (u smjeru tehnokracije) tako i socijalne države u europskom centru.

Obim *Impersonal power* možda na prvi pogled djeluje zastrašujuće, ali se vrijeme i napor posvećen čitanju više nego isplate jer se radi o jednom od najvažnijih materijalističkih doprinosa teoriji države koji raskida kako s vulgarno marksističkim simplifikacijama tako i s nedostatnim strukturalističko-funcionalističkim pokušajima njihovog nadilaženja.

Primož Krašovec

Jan Rehmann,
„Theories of Ideology“
Brill, Leiden-Boston, 2013.

Ideologija je oduvijek unutar marksističke teorije predstavljala koncept koji je izmicao “konsenzualnom” definiranju ili ustanovljavanju, što je donekle ironično, uzme li se u obzir da je ona historijski svoju teorijsku važnost i svoja različita teorijska značenja dobila prvenstveno zahvaljujući razvoju marksizma. Većina će se marksista s lakoćom usuglasiti oko toga što predstavlja koncept kapitala, no kad je riječ o ideologiji, češće će doći do nesporazuma i prepirkni, nego do konsenzusa. Balibarova teza da prvenstveno treba govoriti o *marksizmima* u pluralu, a ne o marksizmu u singularu, vjerojatno se najbolje očituje upravo u pojmu ideologije koja pluralnost “marksizama” predočuje pluralnošću njenih interpretacija, koje su nerijetko teorijski dijametalno, a ponekad i politički otvoreno, suprotstavljene. Rehmannova knjiga kritički prikazuje najznačajnije pristupe teoriji ideologije, te kroz taj prikaz nastoji skicirati obilježja “suvremene” historijsko-materijalističke teorije ideologije.

Nakon kratkog etimološkog uvoda u pojam ideologije (Destutt de Tracy i Napoleon I), Rehmann započinje kratkim prikazom pojma ideologije u okviru djela Marxa i Engelsa, ukazujući upravo na činjenicu pluralnosti marksističkih teorija ideologije (koje su rezultat različitih načina na koje su Marx i Engels koristili pojam ideologije), koje dijeli na tri glavne tendencije: (1) “ideološko-kritički pristup, čiji su predstavnici prvenstveno György Lukács i Frankfurtska škola, a prema kojem je ideologija ‘obrnuta’ ili ‘postvarena’ svijest”; (2) “neutralni” koncept ideologije, koji je formulirao Lenjin i koji je prevladavao u ‘marksizmu-lenjinizmu’, a prema kojemu je ideologija shvaćana kao klasno specifična koncepcija svijeta te koji je i marksizam stoga smatrao ‘ideologijom’”; (3) “konceptacija koja se proteže od Antonija Gramscija do Louisa Althussera, od Stuarta Halla do *Projekt Ideologietheorie*, koja ideološko shvaća kao ansambl aparata i formi prakse koji organiziraju odnos individua prema samima sebi te prema svijetu.”

U *Njemačkoj ideologiji* se, u usporedbi s drugim djelima Marxa i Engelsa, može naći najviše njihovih misli na tu temu, no to je djelo ujedno potpalo pod najveću kritiku zbog navodne teorijske "ograničenosti" koncepta ideologije koji Marx i Engels u njemu nude. Međutim, kako Rehmann pokazuje, te su kritike većinom promašene utoliko što izvorni tekst ne čitaju kritički. Autori poput Raymonda Williamsa zamjerili su Marxu i Engelsu na materijalističko-determinističkom shvaćanju ideologije, s jedne strane, te na sekundarnom statusu ideologije i ideoških fenomena, s druge strane. No, potencijalno radikalna materijalistička retorika *Njemačke ideologije* rezultat je borbe Marxa i Engelsa protiv "idealističke koncepcije 'čiste' svijesti" kojom su nastojali pokazati "da svijest svoju socijalnu formu nalazi u jeziku". Pominje čitanje *Njemačke ideologije*, tvrdi Rehmann, iziskuje zaključak da su Marx i Engels zagovarali tezu da "se svijest može razumjeti *isključivo* kao integralni dio životnih praksi te, stoga, kao dio društvenih odnosa". Točno je da korištenje termina poput "lažne" ili "obrnute svijesti" – kao i poput termina "odsjaja" ideologije – implicira koncept ideologije "bez ikakve vlastite materijalnosti ili učinkovitosti. Očito je da bi takva terminologija mogla predstavljati prepreku analitičkoj rekonstrukciji objekta [tj. ideologije, op. A.S.]. No, kritika koja se fokusira isključivo na te točke "ne primjećuje anti-objektivistički i praktično-filozofski zamah cjeline argumenta, kako u *Tezama o Feuerbachu*, tako i u *Njemačkoj ideologiji*", te ne primjećuje važnost glavnog uvida Njemačke ideologije, naime, toga da je svaka ideologija omogućena podjelom na intelektualni i manualni rad.

Nadalje, postoji i druga struja kritičara "ranog" Marxa, koji će prigovoriti njegovoj navodnoj "filozofičnosti" i "neznanstvenosti", što gotovo uvijek podrazumijeva "nedovoljan" i "nerazvijen" interes za političku ekonomiju – što je linija argumentacije Althussera, koji stvar dovodi do krajnosti tezom o "epistemološkom rezu" između djela "ranog" i "kasnog" Marxa. No, kao što pokazuje Rehmann, takvim kritičarima u potpunosti promiče činjenica da su mnogi uvidi "kasnog" Marxa u *Kapitalu* itekako rezultat uvida "ranog" Marxa. Tome je naročito slučaj, primjerice, s Marxovim pojmom fetišizma, čiji je razvoj omogućen isključivo Marxovom kritikom kapitala kao svojevrsne moderne religije u njegovim ranim djelima. Točno je da se Marx i Engels kreću unutar okvira diskursa autora koje kritiziraju, no to je jednostavna posljedica kritike čiji je teorijski cilj bio "izokretanje" tih pojmova protiv Marxovih i Engelsovih suparnika. Prema tome, iako je svakako točno da kritika „mladog“ Marxa svoj pravi objekt nalazi tek u kapitalističkom načinu proizvodnje, jednako je tako točno da čitava ta teorijska putanja (čiji je konačni rezultat *Kapital*) ne bi bila moguća da nije započeta upravo kritikama Hegela, mlado-hegelovaca, Feuerbacha itd.

Neutralna koncepcija ideologije započinje s Lenjinom i njegovim shvaćanjem marksizma kao "znanstvene ideologije" radničke klase, koja odgovara "objektivnoj istini". Time se uvodi (tj. ponavlja stara metafizička) dihotomija između subjektivnog i objektivnog, odnosno, "subjektivnih ideologija" koje podređuju i "objektivne ideologije" marksizma koja emancipira. Ta je ograničena dihotomija, objašnjava Rehmann, posljedica historijskog konteksta, odnosno, teorijske polemike unutar ruske ljevice, u kojoj se Lenjin borio protiv subjektivizma. No, "budući da je društvena praksa uvijek istovremeno realna i subjektivna, dihotomija 'objektivnog' i 'subjektivnog' nije održiva." Riječima Gramscija: "objektivno uvijek znači 'ljudski objektivno', što u suštini odgovara upravo 'historijski subjektivnom'." Nažalost, Lenjinova neutralna koncepcija ideologije uklopljena je u službenu sovjetsku viziju (tj. dogmu) marksizma, pa je tako postala i jedno od obilježja "marksizma-lenjinizma".

No, kako tvrdi Rehmann, Marx i Engels nikada nisu zastupali takvu koncepciju ideologije, što je vidljivo čak i u *Komunističkom manifestu*, gdje "asocijacija u kojoj je slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvijatka za sve" "implicira društvo ne samo bez antagonističkih klasa nego isto tako bez podređenosti 'superiornim' ideoološkim moćima povezanim s državnom dominacijom" (u tom je smislu Engels govorio o "odumiranju države"). Ta je neutralna koncepcija ideologije za posljedicu također imala jednodimenzijsko shvaćanje ideooloških fenomena općenito, poput, primjerice, religije koja je svedena "na puki 'instrument' klasnih interesa", što je pak značilo da je isključena mogućnost "analize društvenih borbi koje se odvijaju *unutar* religijskih aparata te koje su artikulirane u i kroz religijske forme i diskurs". Ukratko, to je značilo nemogućnost pronalaska točaka potencijalnog otpora, subverzije i emancipacije unutar postojećih ideooloških aparata – onoga što je Gramsci nazivao "*buon senso*" ("dobri razum") unutar "*senso comune*".

Lukácseva *Povijest i klasna svijest* svojevrstan je klasik marksizma i pokušaj boljeg razumijevanja mehanizama koji radničku klasu održavaju podčinjenom u kapitalizmu i mogućnosti njene emancipacije. Međutim, Lukács čini fundamentalnu pogrešku utoliko što "totalizira Marxovu kritiku fetišizma" te "stvarnu socijalnu praksu ljudi potkopava pod težinom postvarenja". Posljedica toga je da Lukács kritiku ideologije reducira "na intelektualno prosvjetiteljstvo", budući da se "formacija proleterske klasne svijesti navodno odvija u sferi čiste misli, a uloga marksističkog intelektualca navodno se sastoji u otkrivanju i objašnjavanju 'istine' radnicima o tome kako je njihova egzistencija definirana radikalnim statusom objekta."

Tragovi Lukácsseva nasljeđa vidljivi su u Frankfurtskoj školi, naročito

u djelima Horkheimera i Adorna. U svojoj kritici kapitalizma, Horkheimer i Adorno fokusiraju se isključivo na dominantan "sistem ideja", koji je onda, prema njima, jedini eksplanatorni faktor "ideološke integracije fordističkog klasnog društva". Utoliko se Horkheimer i Adorno, onog momenta kada "materijali koje su istraživali" zahtijevaju "novi teorijski okvir koji uzima u obzir [...] 'materijalne' aparate, prostorne odnose te sustave 'orto-praksi'", u potpunosti predaju te zapadaju u teorijski defetizam i pesimizam, što ih na kraju i dovodi do odustajanja od marksističke pozicije uopće.

Gramsci je, kako Rehmann pokazuje, jedan od najplodonosnijih autora kada je u pitanju analiza ideoloških fenomena te u tu svrhu koncipiranih specifičnih analitičkih alata. Za Gramsciju, ideologija se ne sastoji tek od skupa ideja, nego njen sastavni dio jednak tako čine materijalni aparati, odnosno, društvene institucije, koji vrše funkciju ideološke diseminacije i perpetuacije postojećih socijalnih odnosa. Utoliko s jedne strane Gramsci dolazi do koncepta integralne države, koja predstavlja organsku ideološku materijalnost kapitalističkih odnosa proizvodnje. Integralna je država proizvod 19. stoljeća, odnosno, konsolidacije buržoaske klase u Europi nakon Francuske revolucije, kojom buržoazija ostvaruje novi tip političkog legitimiteta, koji je u prethodnom feudalnom društvu bio garantiran prvenstveno silom. Integralnu državu Gramsci dijeli na političko društvo, koje se sastoji od policije, vojske, pravnog sustava i ostalih institucija "usko" vezanih uz kolokvijalno shvaćen pojam države, te na civilno društvo u koje spadaju sve građanske inicijative, političke stranke i ostale "ne-državne organizacije".

S druge strane, Gramsci dolazi do koncepta "*senso comune*", koji predstavlja "zdravorazumski" sustav vjerovanja, vrijednosti, jezika i folklora naroda. On je nužno fragmentiran, utoliko što u sebi sadrži obilježja i elemente iz raznih historijskih perioda sabirući "zdravorazumsko" pučko znanje u jedan nekoherentan sistem prožet internim proturječjima. Rehmann *senso comune* uspoređuje s metaforom "kamenoloma koji se sastoji od nekoliko slojeva različitih geoloških perioda koji su položeni jedan na drugi. Ti 'slojevi' predstavljaju materijal koji onda procesuiraju ideološki aparati i ideolozi" vladajuće klase. No, *senso comune* u sebi sadrži i *buon senso* ("dobar razum") koji je sposoban kritički sagledati postojeće društvene odnose. Zadaća je organskih intelektualaca (koji, prema Gramsciju, nastaju unutar podređenih klasa) da dopru do *buon senso* na način da "pažljivo slušaju *senso comune* ljudi, kako bi istovremeno identificirali i njegovu mudrost i njegove proturječnosti te kako bi razvili adekvatne strategije spram veće koherencije i kolektivnog djelovanja." Jedini prigovor koji Rehmann upućuje Gramsciju je odsutnost Marxove kritike fetišizma u njegovoj teoriji.

Althusserova dihotomija ideoloških i represivnih državnih aparata zapravo je preuzeta od Gramscijeve dihotomije civilnog i političkog društva. Naslablja Althusserova točka je, prema Rehmannu, prenaglašenost "interpelacije" subjekata ideologijom, pri čemu se u potpunosti gubi bilo kakva mogućnost otpora: Althusserov subjekt je subjekt isključivo u negativnom smislu te riječi, odnosno, isključivo kao podređen, kao interpeliran ideologijom, ali ne i sposoban za djelovanje, pogotovo ne za subverzivno ili čak revolucionarno djelovanje, što Althusser, naročito u svojim ranim djelima, smatra "humanističkom iluzijom". Ukratko, "radi odveć općenitog koncepta ideologije, Althusser ne posjeduje analitičke alate kojima bi identificirao iskustva koja bi mogla kako poduprijeti, tako i pružiti otpor ideološkim interpelacijama. Ideološke su interpelacije učinkovite jedino kada se uspjevaju referirati na proživljena iskustva, a o njima reflektirati i dovoditi ih u pitanje moguće je jedino kada postoje bolji i uvjerljiviji načini na koje bismo našim životima dali 'dobar smisao' (Gramsci)" - što Althusser ne uspijeva primijetiti.

Rehmann naročitu pažnju posvećuje teoriji Michela Foucaulta, što je razumljivo s obzirom na teorijski "avangardni status" koji se Foucaultu pripisivao (a ponekad mu se još uvijek pripisuje). Naime, Rehmann smatra da se Foucaultov pojам moći "ne uvodi kao analitički alat kojim bi se tumačilo društvene odnose i određene mogućnosti djelovanja, već prije kao blijeda kvaliteta na neki način vezana uz znanje i istinosne iskaze, bez obzira za koga, kojeg tipa, u koju svrhu ili za kakvo djelovanje." Jer "jedna je stvar tvrditi da postoje mnogostrukе manifestacije moći relativno neovisne o klasnim odnosima proizvodnje i raspodjele; no sasvim je druga stvar definirati 'moć' kao realnost za sebe, *izvan i ispod* društvenih odnosa proizvodnje i dominacije." Foucault, dakle, svoj pristup čini "odvojenim od stvarnih društvenih odnosa i praksi" te stoga "njegov koncept moći nikada ne posjeduje neko drugo utemeljenje osim sama sebe".

Te Foucaultove teorijske pogreške dobrim dijelom proizlaze iz trostrukog nekritičkog čitanja Marxa, Nietzschea i Heideggera. Foucault "preuzima Althusserovu kritiku 'humanizma' mladog Marxa te ju proširuje kako na čitav Marxov opus, tako i na marksizam općenito, tako da svaka perspektiva emancipacije djeluje kao naiwna antropologija koja zamišlja da se oslobođa izvorno dobra narav čovjeka." Nadalje, Foucaultova interpretacija Nietzschea "pripada 'hermeneutici nevinosti', koja potiskuje kako socio-politički kontekst, tako i radikalno aristokratsku i reakcionarnu perspektivu Nietzscheove filozofije." S obzirom na Foucaultovo čitanje Marxa, to je poprilično ironično: "isti Foucault koji optužuje Marxa za utopijski pojам 'čovjekove antropološke

istine koja izvire u njenoj kamenoj mobilnosti' ne preže prisvojiti od Nietzschea najesencijalističkije i najreakcionarnije pretpostavke o ljudskoj naravi.' Konačno, kad je u pitanju Heidegger, Foucault je tako fasciniran njegovom "kritikom 'antropološkog' samorazumijevanja moderniteta da je u potpunosti slijep za njegovo uzdizanje Bitka u novu vrstu ideološkog, kvazi-onostranog 'uzvišenog'". Foucault utoliko "ustanovljava nietzscheansko-heideggerijanski 'antihumanizam' koji je u suštini eliminirao ljudske prakse iz svog svjetonazora."

Rehmann stoga zaključuje da "utrženo obećanje da će nam Foucaultova 'mikro-fizika' moći omogućiti da analiziramo nijanse odnosa moći svakodnevnog života nije ispunjeno: prvo, zato što njegov koncept moći nije zainteresiran za pitanje kako se otuđeni i fetišizirani društveni odnosi doživljavaju u svakodnevnim praksama; drugo, zato što on ne posjeduje analitičke alate kojima bi odgometnuo proturječja u *senso comune*."

Rehmannova je knjiga vrlo dobrodošao kritički pregled najznačajnijih teorija ideologije od 19. stoljeća do danas. No, osim što je svakako korisna "početniku" u tom polju, ona će također biti itekako korisna "veteranima", prvenstveno u svrhu demistifikacije određenih "općih mjesta" koja su zapravo rezultat nekritičkog čitanja određenih autora (od teorijski kratkovidnog ekonomističkog čitanja "mladog" Marxa do egzaltiranog čitanja Foucaulta), ali i u svrhu vlastite formacije koherentnog historijsko-materijalističkog shvaćanja koncepta ideologije, ideoloških fenomena, njene materijalnosti u ideološkim aparatima te nužnosti pronalaska prostora otpora unutar postojećih ideoloških konstelacija kapitalističkog društva.

Alen Sućeska

Michael Lebowitz,

„The Contradictions of ‘Real Socialism’: The Conductor and the Conducted”

Monthly Review Press, New York, 2012.

Da li i zašto bi trebalo da danas, u drugoj deceniji XXI. veka, razmišljamo o realno postojećim socijalizmima? Za veliki deo teorijske i političke javnosti ovo pitanje ne upućuje na jasne razloge koji bi potkrepljivali pozitivan odgovor. To doduše nije bilo tako do pre nešto više od dve decenije. Dok je u XX. veku, pitanje o poređenju funkcionalnosti centralnog planiranja i tržišta bilo jedno od glavnih ekonomskih pitanja, savremena neoklasična paradigma koja ispunjava udžbenike osnova ekonomije na fakultetima i u srednjim školama, već unapred definiše ekonomiju kao nauku koja se isključivo bavi tržišnom alokacijom oskudnih resursa, unutar koje su jedini mogući akteri kapitalistička preduzeća, potrošači i radnici koja prodaju svoju radnu snagu. Isto tako, dok smo tokom prošlog veka u parlamentima zapadnih kapitalističkih zemalja često mogli da čujemo zagovornike ukidanja kapitalizma, danas socijaldemokratske stranke u tim istim parlamentima mahom i same zagovaraju liberalizaciju tržišta i sećenje socijalnih davanja. To sve odaje utisak da je odgovor na prethodno pitanje jasan. Realno postojeći socijalizmi su bili disfunkcionalni sistemi. Krunski dokaz njihove disfunkcionalnosti je činjenica da su propali, a njihova disfunkcionalnost je sama dokaz disfunkcionalnosti bilo kakve alternative kapitalističkom društvenom sistemu.

Međutim, iako bi se možda moglo razumeti zašto je ovo shvatanje bilo prihvatljivo za mnoge od vremena raspada tih sistema pa do pred kraj dve hiljaditih, danas to svakako više nije tako. Prvo, čak i bez ulaženja u pitanja mogućnosti stvaranja alternative, možemo reći da se 2008. sam kapitalistički sistem pokazao kao krajnje disfunkcionalan. Ne samo to, nego je on i nastavio da se pokazuje takvim sve do danas, kada većina doživljava nezapamćeni udarac na životni standard i socijalnu sigurnost. Drugo, i pored svojih ograničenih učinaka, talas protesta i socijalnih pokreta koji je zaplijesnuo Kanadu, SAD, zemlje u Evropskoj Uniji i izvan nje kao i arapske zemlje pokazuje da neprihvatanje postojećeg sistema (barem u obliku u kom on danas postoji) postaje sve rasprostranjenije.

Upravo se u ovom svetu činjenica da još uvek dominira svebuhvatzno uverenje o disfunkcionalnosti bilo kakve alternative kapitalističkom društvenom sistemu (koje je često toliko duboko da ni ne osećamo da ga imamo) ispostavlja kao paradoks.

Razlozi zbog kojih ovo uverenje nastavlja da istrajava i sami zaslužuju da budu analizirani, ali već je na samom propozicionalnom nivou očigledno je da je jedno imati utisak da je postojeći društveni sistem neprihvatljiv kao takav, a nešto sasvim drugo smatrati da je on disfunkcionalan u poređenju sa potencijalnom alternativom. Tek ovo drugo omogućuje političko delovanje. Upravo da bi svi oni nezadovoljni društvenim stanjem mogli da ispitaju da li je moguće tvrditi ovo drugo potrebno je pozabaviti se samim tim zaključivanjem koje kreće od propasti realno postojećih socijalizama kao sistema alternativnih kapitalističkom preko tvrdnje o njihovoj inherentnoj disfunkcionalnosti pa sve do zaključka o disfunkcionalnosti bilo koje alternative ovom sistemu. Upravo jednu ovaku raspravu o stvarno postojećim socijalizmima nalazimo u delu Majкла Lebovica *The Contradictions of Real Socialism: The Conductor and the Conducted*. Osnovna odlika Lebovicevog pristupa se ogleda u tome da pored čestog pozivanja na dvadesetovekovne rasprave o ovim društvenim sistemima njegov pogled je jasno usmeren unapred, ka savremenoj socijalističkoj alternativi.

S obzirom na prethodno, trebalo bi naglasiti da je upravo Lebovic jedan od onih autora na levici koji u pokušaju da postave koherentnu marksističku kritiku ovih društvenih sistema, ozbiljno uzima u obzir analize koje su bile u osnovi tvrdnje o temeljnoj disfunkcionalnosti ovih sistema kao socijalističke alternative kapitalizmu. Možda najvažnija i najobuvatnija među tim analizama jeste ona koja potiče od Janaša Kornajia i ona igra važnu ulogu u razradi pozicije u ovoj knjizi. Kako je Lebovic primetio još 1991. ovu kritiku je važno uzeti u obzir jer ona sve problematične rezultate ovih ekonomskih sistema poput manjaka, višaka i neformalnih ekonomskih odnosa vezuje za njihov dominantan (etički) princip, odnosno princip jednakosti i solidarnosti koji stoje u osnovi ukidanja privatnog vlasništva. Za razliku od onih na levici koji ovaku kritiku odbacuju kao čisto ideološku, bilo zato da bi nekritički afirmisali ovakve sisteme ili zato što smatraju da njihova sopstvena kritika nema šta da traži u diskusijama sa kritikama koje ne dolaze sa levice, Lebovic je u bitnom smislu spremjan da prihvati izazov i da se suoči sa ovakvom tvrdnjom. Kao što on naglašava, sami principi solidarnosti i jednakosti jesu bitni za socijalizam i utoliko se mogućnost da oni na neki način vode ovakvim rezultatima mora uzeti u obzir.

Naravno, to ne znači da je on spremjan da prihvati sve pretpostavke ovakvog zaključivanja. Upravo u tom teorijskom prostoru koji se nalazi između

neprihvatanja nužnosti ovakvih posledica sa jedne, činjenice da su to bili sistemi u kojima su socijalistički principi igrali važnu ulogu sa druge i potrebe da se (nasuprot prostom kauzalnom povezivanju ova dva) pronade stvarno objašnjenje kako je došlo do toga da u takvim sistemima takve posledice nastaju sa treće strane, nailazimo na najvažnije i najinovativnije uvide koje krije ova knjiga.

Za početak, činjenica da je spremam da razmatra iste one disfunkcionalnosti ovih sistema koje razmatraju i oni koji pokušavaju da odbace mogućnost socijalističke alternative, autora ne vodi tome da ih tumači na osnovu istih kategorija. Dok desna kritika naglašava kako fenomeni poput manjkova u ekonomiji realnih socijalizama ukazuju na njenu neefikasnost pri čemu se neefikasnost uzima kao apsolutnu ekonomsku i društvenu karakteristiku sistema, Lebovic primećuje kako ti isti fenomeni iz marksističke perspektive ukazuju na nešto drugo. U pitanju je izostanak direktno društvenog zadovoljavanja potreba, odnosno činjenica da sami učesnici u proizvodnji ne prepoznaju tu proizvodnju kao proizvodnju za zadovoljenje njihovih sopstvenih potreba na nivou celog društva.

Upravo u tom kontekstu Lebovic se hvata u koštac sa jednim od osnovnih elemenata leve kritike realno postojećih socijalizama, a to je uloga koju je država u njima imala. Neretko su ovi sistemi određivani kao etatistički ili državni kapitalizmi, ali umesto toga ovde pronalazimo pojam avangardnog načina proizvodnje. Implicitno iza ovog opredeljenja krije se kritika pomenutih interpretacija kao nedovoljno rigoroznih u odnosu na pretpostavke marksističke analize društvenih sistema. Kao što smo već rekli, Lebovic uviđa da u ovim sistemima kao i u kapitalizmu vladaju indirektno društvene potrebe, međutim potrebe nisu posredovane na isti način na koji se to čini u kapitalizmu, odnosno putem tržišta i kriterijuma profitabilnosti. Istovremeno, puko ukazivanje da je država u ovim sistemima na neki način postala prevelika, predominantna ili da ona kao posrednik ukida neposrednost društvenih potreba iz čega se zaključuje da bi ih trebalo odrediti kao etatističke čini se neprihvatljivom jer se onda prepostavlja da država na neki način može da postoji sama po себi i da bude određujuća, a ne da je ona sama (ili neki alternativni nedržavni oblik upravljanja) određena načinom proizvodnje u kom postoji. Umesto toga Lebovic ukazuje da je u ovim društvima bio prisutan istorijski specifičan način proizvodnje koji on određuje kao avangardni, referirajući na društvenu grupu koja je formirana iz boljševičke partije, a koja iako sama nije više sama bila dio radničke klase istovremeno nije bila ni kapitalistička klasa jer nije imala privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Avangardni način proizvodnje je bio zasnovan na konцепцијi socijalizma koja je bila dominantna u komunističkim partijama

stvarno postojećih socijalizama. Ona je podrazumevala da je socijalizam društvo koje nastaje u situaciji prevazilaženja oskudice, odnosno određenog nivoa razvoja proizvodnih snaga kada se daleko veći broj potreba celokupnog stanovništva može zadovoljiti. Da bi se do toga došlo avangardne elite su morale da preuzmu ulogu dirigenta koji pažljivo koordinira različite društvene grupe zarad obavljanja potrebne akumulacije u najkraćem roku.

Međutim, pojam avangardnog načina proizvodnje je samo jedan od elemenata koji bi trebali da objasne specifičnost ovih društvenih sistema. Drugi bitan element proističe iz tipa marksističke analize koji je Lebovic počeo da razvija još 1992. u svom delu *Beyond Capital*. Reč je onome što on nasuprot buržoaskoj političkoj ekonomiji čijom se kritikom Marks bavio u *Kapitalu* naziva političkom ekonomijom radničke klase. Naime, u tom delu Lebovic ukazuje da Marksove sopstvene analize i predviđanja tendencija sistema zasnovanih na kapitalističkom načinu proizvodnje podrazumevaju i određeni niz varijabli kojih je sam Marks svakako bio svestan ali koje nije pozicionirao na istom nivou apstrakcije kao što su to apstrakcije poput vrednosti, eksploracije i slično. Najkraće rečeno, ove varijable bi trebalo da opišu artikulisanost, snagu i organizovanost uvek prisutnog interesa radničke klase unutar kapitalističkih sistema i kako ovi faktori određuju, omogućuju ili zaustavljaju određene tendencije inherentne kapitalističkom sistemu. Tako na primer nivo fragmentiranosti radničke klase uslovjava da li će porast produktivnosti u nekom sektoru kapitalističke ekonomije usloviti porast eksploracije ili će radnici u tom sektoru uspeti da izbore da deo ili ceo obuhvat ovog porasta ode u rast njihovih nadnica. Jedna anomalija iz perspektive kapitalističkog sistema – da porast produktivnosti ne odvede porastu profitabilnosti – ukazuje na postojanje suprotnog interesa i suprotne tendencije unutar kapitalističkog sistema koja i sama ima svoju racionalnost i logiku. Polazeći od toga u *The Contradictions of “Real Socialism”* se razvija vrlo inventivan uvid da su neke od anomalija i disfunkcionalnosti realno postojećih socijalizama kao što je na primer neformalna horizontalna razmena i moralna ekonomija – koje su podjednako neprihvatljive iz perspektive kapitalističke logike efikasnosti i avangardističke logike dirigovanja – u stvari na specifičan način izražena tendencija i interes radničke klase koji u krajnjoj liniji sadrže u *status nascendi* socijalistički način proizvodnje.

Samim tim, Lebovicevo objašnjenje se ne svodi na to da se stvarno postojeći socijalizmi odrede kao sistemi zasnovani na tom osobrenom avangardističkom načinu proizvodnje, već on priznaje postojanje i tendenciji koja ide u pravcu socijalističkog načina proizvodnje. Naravno utoliko je on spreman da prizna i postojanje same kapitalističke tendencije u ovim sistemima koja je bila očišćena u

poziciji menadžera-tehnokrata u preduzećima koji su se podjednako sukobljavali sa avangardistima-planerima koliko i sa samim radnicima, vukući prema temeljnijem uspostavljanju tržišta, liberalizaciji i većoj tržišnoj autonomiji preduzeća. Činjenica da su realno postojeći socijalizmi zapravo podrazumevali te tri različite tendencije (avangardnu, kapitalističku i socijalističku) je Lebovicevom pristupu konceputalizovana pojmom protivrečne reprodukcije (*contested reproduction*).

Umesto zaključka naglasimo još i to da je ovaj pojam predstavlja verovatno najvažniji Lebovicev doprinos marksističkoj analizi jer njegovo uvođenje nam podjednako osvetjava prirodu socijalističkih sistema iz XX. veka koliko i direktno otvara nove aspekte u razmišljanju o pitanju same socijalističke alternative i tranzicije ka tom sistemu. Leovic ukazuje kako sam Marks kapitalizam posmatra kao organski sistem u kom je svaki od elemenata učestvuje u reprodukciji samog sistema u kome postoji. Kapitalizam je tako sistem zasnovan na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju u kom se proizvodi zarad profita (odnosno samooplodnje vrednosti) i u kom su same društvene potrebe posredovane tržištem. Utoliko smatra Leovic i sam socijalizam bi trebalo da razumemo kao organski sistem, odnosno sistem društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u kom je sama proizvodnja društvena i samim tim usmerena na direktno društveno određene potrebe. Tek ukoliko su sva tri elementa prisutna možemo da govorimo o nastanku organskog sistema koji ima tendenciju da se reprodukuje. S obzirom na to Leovic nas upućuje na to da realno postojeće socijalizme razumemo kao izostanak organskih sistema, odnosno kao društva u kom se različiti organski sistemi i načini proizvodnje međusobno sukobljavaju, proizvodeći "njegore od oba sveta".

Aleksandar Stojanović

Lars T. Lih,
„Lenin Rediscovered:
What Is to Be Done? In Context”

Haymarket, Chicago, 2008.

Rijetka je i izvanredna prilika uživati u studiji takve dubine i zahvata kao što je ova koju je napisao Lars T. Lih. U svakoj znanosti postoji određen broj postulata i fundamentalnih ideja koje zauzimaju gotovo aksiomatski status i ništa ne čini taj njihov status neupitnijim od situacije u kojoj se inače neprijateljske grupe znanstvenika slažu oko statusa tih postulata i ideja. Preispitivanje tako snažno ugrađenih ideja predstavlja obeshrabrujući zadatok: iziskuje u jednakoj mjeri nezasitnu intelektualnu znatiželju, rigorozne analitičke vještine i samopouzdanje i hrabrost u postavljanju nasuprot samoevidentnih istina koje nitko ne želi ili se ne usuđuje preispitivati. Lih posjeduje sve te kvalitete i kao što naslov studije već sugerira, pedantnom analizom različitih slojeva konteksta u kojem je izdano *Što da se radi?* sposoban je da nam stvarno nanovo otkrije Lenjina. Kroz svojevrsnu historijsku forenziku Lih nam pokazuje da sve ono što smo dosad znali o *Što da se radi?* govori više o interpretatorima i njihovim namjerama nego o samom Lenjinu.

Uobičajena priča o *Što da se radi?* ide otprilike ovako: u tom dokumentu Lenjin prvi put artikulira viziju ekstremno centralizirane partije, iznimno nepovjerljive spram radnika i sklone konspirativnim manevrima u preuzimanju apsolutne vlasti. Specifična važnost ovog dokumenta otkriva se u pristupima nekih autora koji čak tvrde: “argumenti i aroma *Što da se radi?* ostali su ugrađeni u vrijednostima i vjerovanjima sovjetskog sistema. Vidljivi su u izjavama Hruščova kao što su bili i u izjavama Lenjina i Staljina.” Ovdje se radi o “udžbeničkoj interpretaciji”, kako ju Lih naziva, kojoj su sklone i inače suprotstavljene, akademске i aktivističke tradicije proučavanja sovjetskog režima. Akademsku tradiciju među ostalima predstavljaju Richard Pipes, Leonard Schapiro i Herbert Marcuse, dok na aktivističkom polu možemo pronaći Tonya Cliffa, Johna Molyneuxa, Paula LeBlanca i ostale, sve mahom proizašle iz trockističke struje. Obje ove grupe slažu se u razumijevanju *Što da se radi?* kao fundamentalno važnog dokumenta, kao određenog proboga u polju pitanja partijske organizacije

koji je imao izniman utjecaj i obje se slažu da dokument svjedoči o snažnom nepovjerenju prema radnicima.

Jedina stvar koja zapravo razdvaja aktivistički od akademskog pristupa nalazi se u implikacijama koje povlače iz takvih vjerovanja. Akademska strana ih razumije kao rane znakove Lenjinovih diktatorskih aspiracija koje ultimativno moraju kulminirati u “socijalizmu u jednoj zemlji” pod Staljinovom komandom. Aktivistička strana priznaje optužbe prema Lenjinu zasnovane na nepovjerenju prema radnicima i naglašavanju uloge intelektualaca, ali vrlo brzo nakon toga naznačuje da je Lenjin kasnije promijenio mišljenje. Ogorčna količina istraživanja o Lenjinu i *Što da se radi?*, kako ona konzervativna tako i socijalistička, dovode nas pred očajničku dilemu. Ili je Lenjin bio konzistentan cijelo vrijeme i postoji jasan i linearan razvoj od *Što da se radi?* do Gulaga, ili je Lenjin bio nepopravljivi oportunist koji je fundamentalno mijenjao stavove o socijalizmu, a mi se možemo jedino pitati što je gore od toga. Ili drugim riječima, ako ima toliko puno Lenjina, kojemu Lenjinu da vjerujemo?

Lars T. Lih, vanjski profesor muzikologije na Sveučilištu McGill u Montrealu i neovisni istraživač povijesti socijaldemokracije ne slaže se s gore navedenim tvrdnjama i u knjizi jednu po jednu odbacuje. *Što da se radi?* je presudna politička studija, ABC boljševizma i s obzirom na to opravdana je u svojoj notornosti? Jednostavan, ali definitivan odgovor je – ne. Kad je objavljen 1902. taj dokument se po ničemu posebnom nije isticao u tadašnjem kontekstu europske socijaldemokracije. Dapače, Lenjin se silno trudio da naglasi svoju privrženost konvencionalnom i široko prihvaćenom razumijevanju uloge i misije socijaldemokracije. Najviše organizacijsko, političko i teorijsko utjelovljenje tog modela u tom periodu bila je njemačka Socijaldemokratska partija, a jedan od njenih najvažnijih ideologa, notorni Karl Kautsky, autor Erfurtskog programa. Poznata je priča o otpadniku Kautskome, o njegovoj izdaji interesa radničke klase u vrijeme najvećeg historijskog izazova, početka Prvog svjetskog rata. Standardna verzija glasi da je Lenjin to shvatio i kategorički odbacio II. Internacionalu, Kautskog i sve iza čega su stajali i krenuo u organizaciju partije novog tipa i slaganje temelja za III. Internacionalu – Kominternu.

Ipak, kako Lih naglašava, radi se o vrlo varljivoj priči: “inzistarjanje na jazu između Kautskog i Lenjina osudilo je postratnu trockističku tradiciju na duboko nerazumijevanje njihovih vlastitih heroja.” Jer zapravo, Lenjin nije bio pasionirani učenik Kautskog samo do izbijanja Prvog svjetskog rata, već i do kraja svog “političkog” života. Kako je taj raskorak u tumačenju moguć? Lenjin se nije ekstenzivno referirao na Kautskog i Erfurtski partijski model kao ultimativne autoritete za razvoje ruske Socijaldemokracije samo prije rata, već,

što je manje poznato, nastavio je to činiti i nakon rata i reference na Kautskog mogu se naći i u spisima iz 1920. godine. Lih je u člancima objavljenim nakon studije o *Što da se radi?* snažno dokazao da se Lenjin i dalje referirao na Kautskog (“Još dok je Kautski bio marksist...”) i zadržao ga kao pozitivnu referencu. Prije nego što je postao otpadnik, marksist Kautski je očito imao neke vrijedne uvide koje se Lenjin nije ustručavao priznati. I zaista, u vrlo ranom periodu njegov proklamirani cilj je bio izgradnja partije što sličnije njemačkom SPD-u, koliko je to moguće u uvjetima ruske autokracije. To jest, izgradnja Erfurtske partije sa svim distinkтивnim karakteristikama.

A to su sljedeće. Prije svega *vjernost Erfurtskom programu*, tj. eksplicitno priznavanje tri izvora autoriteta: partija, program i teorijski rad Karla Kautskog. Druga je *formula integracije*, koja tvrdi da je socijaldemokracija integracija socijalizma i radničkog pokreta. Treća, ideja *dobrih vijesti*, osnovni zadatok socijaldemokracije je širenje dobrih vijesti o radničkoj svjetsko-historijskoj misiji. Četvrta, *partijski ideal*, odanost izgradnji nezavisne, klasno zasnovane političke partije. Peta, *politička sloboda*, urgentni prioretit dostizanja političke slobode (svrgavanje Cara). Šesta, *narodno vodstvo*, ili vjerovanje da partija posjeduje potencijal da postane partija cijelog naroda. Sedmo, *hegemonija*, radnici moraju biti prirodni lideri u nacionalnoj borbi za političku slobodu, i na kraju *internacionalizam*, priključivanje i bivanje zaslužnim članom svjetskog socijaldemokratskog pokreta.

Prolazeći kroz ovu listu Lih pokazuje da je Lenjin bio potpuni i posvećeni Erfurtijanac, koji je pasionirano izučavao i analizirao iskustvo njemačke Socijaldemokratske partije. *Što da se radi?* je vjeran dokument takve političke odanosti i kao takav nije prouzročio previše bure kad se pojavio. Čak i kasnije, Buharin, jedan od najistaknutijih boljevičkih teoretičara, nije uključio *Što da se radi?* u partijski udžbenik *ABC Komunizma*. Tek je u godinama nakon Drugog svjetskog rata sovjetska historiografija počela pisati o *Što da se radi?* kao posebnom, gotovo mesijanskom dokumentu. I zapadnjačko istraživanje je nastavilo u istom smjeru u naznačenoj trockističkoj struji. Lih pokazuje kako je ovaj dokument, po standardima u vrijeme objavljivanja sasvim konvencionalne naravi, postao opći uvod u Lenjina i osnovni obrazovni alat za razumijevanje esencije boljevizma. Međutim, kao što Lih temeljito dokazuje, ovo je sve samo ne uvodni tekst, već prije dokument koji će svojim status prestrašiti čitatelje.

Lars T. Lih je prije svega temeljiti čitatelj, netko tko se zaista potrudio čitati Lenjina na njegovom terenu. To neminovno doprinosi širem razumijevanju raznih i kompleksnih dimenzija koje se moraju uzeti u obzir da se u potpunosti shvati projekt *Što da se radi?*. To prepostavlja razumijevanje širokog spektra

figura, novina i organizacija s kojima je Lenjin polemizirao, a koji su sada gotovo u potpunosti zaboravljeni. Lih pruža uvid u cijeli kontekst, što je samo po sebi veliko dostignuće, ali treba posebno pohvaliti i njegov novi prijevod *Što da se radi?* koji je sastavni dio knjige. Jer čini se da je veliki dio izvorne poruke bio izgubljen već u prijevodu. Sve je to hvalevrijedno, ali možemo se zapitati – zašto ja kao ne-specijalist da se zamaram time i gubim vrijeme na čitanje više od 800 stranica studije o tome što da se radi sa *Što da se radi??* Očiti odgovor se nameće u demontiranju zabluda o jednom od najvažnijih perioda u historijskom razvoju socijalizma. Lih se ne bavi arheološkim radom, odvojenim od ovdje i sada. Nasuprot tome, on pokazuje koliko se može i mora naučiti iz historijskih primjera koji su bili mnogo napredniji od bilo čega što suvremena ljevica može ponuditi. Svakome ozbiljno posvećenom borbi za socijalizam i bolje sutra ova knjiga će biti od enormne koristi.

Anej Korsika

